SOMMAIRE

Juhász, Csaba: L'harangue de la charte de fondation du chapitre collégial de Császma (1232) 1
Uhrin, Dorottya: Le culte de Sainte Marguerite d'Antioche en Hongrie. Les églises fondées par le prince Álmos et le *Sacramentarium* de Sainte Marguerite 13
Knapp, Éva: Les ouvrages de rhétorique de Matthaeus Tympius 32
Takács, László: Les hymnes à Saint Émeric de l'*Officium Rákóczianum* 55
Klestenitz, Tibor: Le rapport de Béla Bangha au nonce de Budapest sur la situation de la Presse Centrale 67

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES
Les Komáromi János *(Fekete, Csaba)* 81
Franciscains et sécules: deux pièces cachées au fond du trésor *(Farkas, Gábor Farkas, Boér, Hunor)* 89

DÉBATS
Antiquaires, bibliothécaires et hommes de livre de la sorte – deux entretiens à la BN de Hongrie *(Monok, István)* 96
Les thèses de Borda Lajos, *la synthèse de Monok István* 99
L'exploitation bibliographique des anciens imprimés de Hongrie *(P. Vásárhelyi, Judit)* 102
Les *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) dans la configuration actuelles des sciences humaines. Remarques sur le concept de l'unité bibliographique *(Heltai, János)* 106
L'état de la bibliographie nationale du 18e siècle *(V. Ecsedy, Judit)* 115
Réponse à Lajos Borda *(Farkas, Gábor Farkas)* 118
Déclaration de la Bibliothèque Nationale de Hongrie 124

AUTEURS 125

Ára: 1 300 Ft

ISSN 0025-0171

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2017. I. SZÁM

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

133. ÉVFOLYAM 2017

1

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

Alapítva 1876-ban

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

Fondée en 1876

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES DE HONGRIE ET DE LA BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

Magyar Könyvszemle (Revue pour l'histoire du livre et de la presse – abbrevié: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Journal for the History of Book and Periodicals in Hungary – abbreviated: MKsz)
Magyar Könyvszemle (Zeitschrift für Buch-, und Pressegeschichte in Ungarn – gekürzt: MKsz)

133. ÉVFOLYAM 2017. 1. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

Monok István *főszerkesztő* Ács Pál *társszerkesztő*
Terbe Erika *szerkesztő*
Boka László Buda Attila Császtvay Tünde Farkas Gábor Farkas
Madas Edit Nagy László Rozsondai Marianne P. Vásárhelyi Judit

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS TANÁCSADÓ TESTÜLET – COMITÉ SCIENTIFIQUE INTERNATIONAL

Frédéric Barbier (Paris), Edoardo Barbieri (Milano), Viliam Čičaj (Bratislava), Howard Hotson (Oxford), Eva Mârza (Alba Iulia), Ferenc Postma (Amsterdam), Ursula Rautenberg (Erlangen), Sipos Gábor (Cluj Napoca), Vladimír Urbanek (Praha)

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
http://epa.oszk.hu/00000/00021 · mksz@oszk.hu

Les articles de la revue sont indexés et préservés dans
HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE, MTA: REAL, MTA: MTMT
A Magyar Könyvszemlét az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: (+36-1) 303-3440; További információ: (+36-80) 444-444. Példányonként megvásárolható az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Argumentum Kiadó*ban (1085 Budapest, Mária u. 46.).

Előfizetési díj egy évre 5200 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk.

TARTALOM

Juhász Csaba: A császmai társaskáptalan 1232. évi alapítólevelének arengája 1
Uhrin Dorottya: Antiochiai Szent Margit legkorábbi magyarországi kultusza. Álmos herceg egyházalapításai és a Szent Margit-szakramentárium 13
Knapp Éva: Matthaeus Tympius retorikai vonatkozású művei Magyarországon 32
Takács László: Az *Officium Rákóczianum* Szent Imre-himnuszai, avagy megjegyzések a szerzőség kérdéséhez 55
Klestenitz Tibor: Bangha Béla jelentése a budapesti nunciusnak a Központi Sajtóvállalat helyzetéről 67

KÖZLEMÉNYEK
Komáromi Jánosok *(Fekete Csaba)* 81
Ferencesek és székelyek: két elrejtett kincs a páncélszekrény mélyéről *(Farkas Gábor Farkas, Boér Hunor)* 89

VITA
Antikváriusok, könyvtárosok és másféle könyves emberek – Két beszélgetés az Országos Széchényi Könyvtárban *(Monok István)* 96
Borda Lajos tézisei Monok István összefoglalásával és megjegyzéseivel 99
A régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiai feldolgozása *(P. Vásárhelyi Judit)* 102
A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) tudománytörténeti helyzete. Megjegyzések a bibliográfiai egység fogalmáról *(Heltai János)* 106
A 18. századi nemzeti bibliográfia helyzete *(V. Ecsedy Judit)* 115
Válasz Borda Lajos állításaira. Borda Lajos, *F.G.F., a pecsételt példányok perzekutora, avagy egy néma levente és egy antikvárius disputája (Farkas Gábor Farkas)* 118
Az Országos Széchényi Könyvtár nyilatkozata 124

SZÁMUNK SZERZŐI 125

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója.
HU ISSN 0025–0171
A borítóterv Somogyvári Zsuzsa munkája. Tördelte Türr Tamás.
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme.

JUHÁSZ CSABA

A császmai társaskáptalan 1232. évi alapítólevelének arengája

A császmai társaskáptalant 1232-ben István zágrábi püspök (1225–1247) alapította a Szentlélek tiszteletére.[1] Egyetlen teljes szövegű főpapi oklevélben, a császmai társaskáptalan alapítólevelében szerepel István neve mellett a *secundus* jelző.[2] István püspök azonban nemcsak így akarta magát megkülönböztetni elődjétől, István püspöktől (1215–1224),[3] hanem okleveleinek keltezésében is. Az évszámok mellett ugyanis főpapi éveinek számát is megadta.[4] Császma Zágrábtól mintegy negyven kilométerre fekszik Kőrös vármegyében, a helység Bjenik vagy Pobjenik néven egyaránt előfordul.[5] Császmát még Szent László adományozta a zágrábi püspökségnek.[6] Amikor a zágrábi káptalan egyetértésével István püspök a tizenkét kanonokból álló társaskáptalant az általa telepített Új Császmán megalapította, a kanonokok kinevezésének és megfosztásának a jogát magának és utódainak tartotta fenn. A császmai káptalan maga választotta meg prépostját a zágrábi püs-

[1] *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae,* II–XV, Collegit et digessit Tade Smičiklas, Zagrabiae, 1904–1934. (= Smičiklas) III, 369–375.

[2] Solymosi László, *Írásbeliség és társadalom az Árpád korban,* Bp., Argumentum Kiadó, 2006, 177. – Ezen kívül egy csonka oklevélben nevezi magát *Stephanus secundus*nak a püspök. Smičiklas IV. 262. Utóbbiról Zlatko Tanodi tesz említést tanulmányában. Tanodi, Zlatko, *Izprave zagrebačkih biskupa* Stjepana I. *i* Stjepana II = *Kulturno poviestni Zbornik zagrebačke nadbiskupije*, I., Zagreb, 1944, 327–328.

[3] Zsoldos Attila, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2011, 309.

[4] Solymosi 2006, 2. jegyzetben i. m. 182–183. – István zágrábi püspök oklevelei az *Érseki és püspöki kiadványok jegyzékében (1183–1250)* megtalálhatók. A püspök tizenegy oklevele közül négyben található annus episcopatus. Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= MNL-OL DF) 291 739. Smičiklas, 1. jegyzetben i. m. III. 262; DF 256 121. Smičiklas III. 270; DF 291 740. Smičiklas III. 448; DF 256 503. Smičiklas IV. 42. Vö. Solymosi 2006, i. m. 189 (34. jegyzet); Barabás Gábor, *A pápaság és Magyarország a 13. század első felében,* Pécs, Pécsi Történettudományért, 2015, 110.

[5] Romhányi Beatrix, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*, Bp., Pytheas, 2000, 12.

[6] Koszta László, *Császma = Korai magyar történeti lexikon*, főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál, Makk Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1994, 147.

DOI 10.17167/MKSZ.2017.1.1

pök által jelölt három vagy négy zágrábi kanonok közül, akit a mindenkori főpap erősített meg és iktatott be méltóságába.[7]

István püspök tanultságát jelzi, hogy magiszteri címmel rendelkezett,[8] pápai szubdiákonus, II. András király kancellárja volt (1224–1225),[9] majd aradi prépost lett.[10] 1225-ben választották meg zágrábi püspöknek.[11] Több mint húsz évig irányította egyházmegyéjét, 1247. július 10-én hunyt el.[12] A horvát szakirodalomban elterjedt nézet szerint István a Babonić családból származott,[13] egy másik nézet szerint a Buzád-Hahót nemzetségből. Egyiknek sincs bizonyítéka.[14] A magyar szakirodalomban inkább a második feltevés terjedt el.[15] A Babonić, illetve Buzád rokonság helyett néhány magyar kutató felvetette az Atyusz nemzetséggel való rokoni kapcsolatot. István püspök ugyanis rokonságban állt Sol (Sal) ispánnal,[16] aki az Atyusz nemzetségből származott. Az ispán végrendeletében szereplő *consanguineus* (rokon) kifejezés ugyan nem bizonyítja, hogy István Atyusznak vér-

---

[7] Smičiklas, 1. jegyzetben i. m. III. 370, 374. Vö. *Monumenta historica episcopatus Zagrabiensis,* I–II, Edidit Joannes Bapt, Tkalčić, Zagrabiae 1873–1874, I, 83–85.

[8] A *magiszter* titulus ebben az időben még nem feltétlenül jelent tudományos fokozatot, de utalhat a tanultságra.

[9] Smičiklas, III. 240–241. „datum per manus magistri Stephani domini pape subdyaconi aule nostre cancellarii"

[10] Zsoldos 2011, 3. jegyzetben i. m. 108.

[11] *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története*, I–XII/B., szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác, Bp., Stephaneum, 1902–1916 (= PRT), I, 672. „Datum per manus magistri Stephani, domini pape subdiaconi, Zagrabiensis electi et aule nostre cancellarii…"

[12] A Zágrábi Statutumokban olvasható rövid életrajza elismeréssel irt róla. Monumenta 7. jegyzetben i. m. I. 5–6. Vö. Zsoldos 2011, 3. jegyzetben i. m. 102.

[13] Az elgondolás Ivan Kukuljevičtől származik. Kukuljevič Sakcinski, Ivan, *Borba Hrvata s Mongoli i Tatari*, Zagreb, 1863, 24. – Több szerző is hivatkozik rá. Budak hozzáteszi, hogy Babonićtól való származásnak nincs bizonyítéka, mégis a szerző szócikkét Stjepan Babonić (Babonics István) neve alatt közli. Budak, Neven, *Babonić, Stjepan. zagrebački biskup = Hravatski biografski leksikon*, I, Zagreb, 1983, 305.

[14] Matiljević Sokol, Mirjana, *Prozopografska critica o zagrebačkom biskupu Stjepanu* II. (1225–1247*) = Zbornik Nikše Stančića,* red. Iskra Iveljić, Zagreb, 2011, 60. – Sokol monográfiájában két 18. századi horvát szerzőt sorol fel (Baltazar Adam Krčelič és Pavao Ritter Vitezovič), akik szerint a püspök Buzád család tagja volt. Állításuk igazolására semmilyen adatot nem olvasunk. Vö. Tkalčić, Ivan Krstitelj, *Prieporod biskupije zagrebačke u XIII. vieku = Rad. Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.* XLI, Zagreb, 1877, 122–154, 127.

[15] Gál Judit, *„Qui erat gratiosus apud eum", A spliti érsek szerepe az Árpádok királyságában = Magister Historiae*, Bp., ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2014, 64: „Hahót-Buzád nembéli István zágrábi püspök"; Barabás Gábor szerint (2015, 4. jegyzetben i. m. 105) „feltételezhetjük, hogy magyar származású volt".

[16] A végrendeletet 1227-ben megerősítő püspöki oklevélben István főpap először általánosságban *(in linea consanguinitatis sumus obligati),* majd konkrétan *(dilectus consanguineus noster, comes Sol)* szólt a rokonságról. *Veszprém város okmánytára*. Pótkötet (1000–1526), összeáll. Érszegi Géza, Solymosi László, Veszprém, Jókai Mór Városi Könyvtár, 2010 (= VOP), 75–79.

rokona lett volna,[17] mégis ez az egyetlen ismert adat, amely a püspök származásáról szól. Mindezek figyelembevételével, követve a hazai történetírás gyakorlatát, Istvánról, egyszerűen, mint zágrábi püspökről beszélünk.[18]

A társaskáptalan alapításának indoka az oklevél narrációjából világosan kiderül. Bölcs megfontolások alapján, a kereszténységtől még elzárt, vad és zabolátlan népek közt *(inter silvestres et indomitas gentes)* a püspök – az isteni kegyelem támogatásával *(divina favente gratia)* – szükségesnek látta új egyház felállítását. Az indoklás nagyban hasonlít a zágrábi püspökség alapításáról tájékoztató 1134. évi oklevél szövegére *(ut quos error idolatrie a Dei cultura extraneos fecerat)*.[19] Ezt a fontos forrást István püspök 1227-ben IX. Gergely pápával átíratta,[20] így a dokumentumot a zágrábi íróműhely az alapítólevél megfogalmazásához felhasználhatta. Felicián esztergomi érsek okleveléből megtudjuk, hogy az új püspökség megalapítása szintén az isteni kegyelem hatására *(divina gratia inspirante)* történt: az ott lakó népek „a bálványimádás tévelygése következtében Isten imádatától is el voltak idegenedve".[21] István püspök oklevelének narratiója olyan népekről beszél, akik *(ne tamen decrevimus terrori supradicti populi cedendum)* veszedelmet jelentettek. A társaskáptalan fenntartását biztosító adományok felsorolása képezi az oklevél legnagyobb részét: birtokok, tizedek, az Új Császma településen szedett vásárvám fele és szolgák. Mivel az alapítás a zágrábi káptalan egyetértésével történt, az alapítólevelet mind a püspök, mind a székeskáptalan megerősítette a maga pecsétjével.[22] Az alapítólevelet *sanctio negativa* (büntetés) és *sanctio positiva* (jutalmazás) zárja le.[23]

Az adományozás igen részletes és terjedelmes leírását egy kivételesen szép arenga vezeti be. Ezen oklevélrész lényege az írásba foglalás indoklása, illetve az oklevél tartalmának általános, elvi megalapozása.[24] Nemcsak a püspök oklevelei közül, hanem az Árpád-kori oklevelek közül is kitűnik a császmai alapítólevél

---

[17] Nemes Gábor, *Az Atyusz nemzetség = Tanulmányok Évszázadok Történelméből*, PPKE BTK Történelemtudományi Intézet, Piliscsaba, 2006, 30; Zsoldos 2011, 3. jegyzetben i. m. 309–310.

[18] Holub József, *Az Atyusz nemzetség = Turul* 1937, 61; Solymosi 2006, 2. jegyzetben i. m. 178., Romhányi 2000, 5. jegyzetben i. m. 12, 21, 108; Nemes 2006, 17. jegyzetben i. m. 30; Zsoldos 2011, 3. jegyzetben i. m. 310. stb.

[19] *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*, comp. Georgius Györffy, Bp., 1994, 45.

[20] DF 291 409. Vö. *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*, I., *Ab anno 1000 usque ad annum 1131*, edendo operi praefuit Georgius Györffy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik, Bp., 1992, 261–263.

[21] *Chartae Antiquissimae Hungariae. Árpád-kori oklevelek. 1001–1196,* főszerk. Györffy György, Bp., Balassi Kiadó, 1997, 128.

[22] Smičiklas, 1. jegyzetben i. m. III. 370, 374.

[23] Solymosi 2006, 2. jegyzetben i. m. 178. és 189. A főpapi oklevelek között (1183–1250) csak István zágrábi püspök alapító oklevelében található kétféle *sanctio*.

[24] Solymosi 2006, 2. jegyzetben i. m. 187.

arengája.[25] A továbbiakban közlöm az arenga latin nyelvű szövegét tagolva a prózaritmusok bejelölésével,[26] melyet részletes filológiai elemzés követ.[27]

Cum salubribus exhortationibus divine pietatis [tr]
suaviter cuncta disponentis [tr]
regnum celorum, [pl]
quo nobis omnia subiciuntur, [v]
prius et principalius querere doceamur, [v]
utique spretis oblectationibus vite transitorie [tr]
dominicam ammonicionem exsequentes, [tr]
qui membra summi et principalis sumus capitis, [pl]
imitari eum cui connectimur debemus; [pl]
quoniam quicquic animo ex presenti seculo arridet [pl]
in consideratione perpetue beatitudinis vilescit et sordescit. [v]
Sed quia multa portantur incassum, [pl]
cum iuxta sit quo pergitur, [t]
presentis etiam vite longa desideria [tr]
brevis et incerta via non desistat increpare, [v]
relictis inanibus et incertis [v]
semper deum et finem nostrum pre oculis mentis habendo [pl]
mercari debemus eterna.[pl]
Tandem cum iuxta vocem apostolicam [t]
spectaculum facti simus huic mundo et hominibus [t]
iuxta talentum unicuique divinitus amministratum [pl]
aliis condescendendo et conpatiendo [tr]
erga caritatis custodiam desudare debemus, [pl]
ut hac consideracione ceteri ducti [pl]
ad virtutis appetitum glorieque consecucionem [pl]
animum fervencius applicare conentur [pl]
et exemplo virtutum asumpto [pl]
eterna felicitate iustis socientur. [pl]
Ceterum quia mundus deceptivus et senescens [pl]
simul cum incerti temporis labilitate vacillatur et dilabitur, [t]
ne processu temporis vel hominum memoria [pl]

---

[25] Erre Solymosi László professzor úr hívta fel a figyelmemet, akinek segítségével írtam meg a tanulmányt.

[26] Érszegi Géza, *Paleográfia = A történelem segédtudományai,* szerk. Berényi Iván, Budapest, Osiris Kiadó, 2001, 105. – A szövegközlésben alkalmazott rövidítések feloldása: v = cursus velox, pl = cursus planus, t = cursus tardus, tr = cursus trispondaicus.

[27] DF 252 449 (Zágráb: Nadbiskupski Arhiv Zagreb, Fundationalia 1). Ismertebb kiadásai: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis,* Studio et opera Georgii Fejér, I–XI, Budae, 1829–1844. (= CD) III/2. 277–286. és Smičiklas, III. 369–375. – Az utóbbi közlést az eredetivel egybevetettem és szükség esetén javítottam.

suppeditari possint vel alienari [tr]
ea que cauta et discreta deliberacione disponuntur, [tr]
litterarum testimonio debent perhempnari [tr]
et posterorum memorie diligenter commendari. [tr]

Magyarul:
Az isteni kegyesség, mely üdvös buzdítások által mindent édesen igazgat, azt tanítja, hogy mindenek előtt és legfőképpen Isten országát kell keresnünk, és így minden megadatik nekünk. Mi, akik a mulandó élet gyönyöreit megvetve az Úr tanítását követjük, tagjai vagyunk a legfőbb főnek (Krisztusnak), s hozzá tartozván, őt kell utánoznunk, mivel bármi, ami a jelen világból a léleknek kedves, az örök boldogság mérlegelésekor érdektelen és szennyes lesz. Mivel sok mindent hiábavalóan magunkra veszünk, a lényeges mellett pedig elmegyünk, s életünk rövid és bizonytalan útját vágyaink szüntelen zaja tölti be, ezért a bizonytalan és hiábavaló dolgokat el kell hagynunk, és Istent, mint egyetlen célunkat mindig lelki szemeink előtt tartva az örök élet kincseit kell megszereznünk. Így hát az apostol szavai szerint, még ha látványossága lettünk is ennek a világnak és az embereknek, kinek-kinek közülünk az Istentől kapott talentumok szerint másokhoz lehajolva és másokkal együtt érezve a szeretet megőrzésén kell fáradoznia, hogy ezt látva mások is az erényekre és az eljövendő dicsőségre irányítsák buzgón lelkünket, és az erények példáját követve az örök boldogság részeseként az igazakkal egyesüljenek. Végül, mivel a csalóka és vénülő világ az bizonytalan idővel együtt oly ingatag és esendő, nehogy mindazt, amit körültekintő és alapos megfontolással elhatároztunk, az idő múlása vagy az emberi emlékezet elfeledje vagy kitörölje, az írás tanúságával meg kell örökíteni és az utókor emlékezetébe ajánlani.

Az arenga egy hosszabb elmélkedő részből és egy emlékezet-felejtés (obliviomemoria) részből áll. A kezdő sorban szereplő *exhortatio*[28] Lukács evangéliumának 12. fejezetéből vett idézetre utal.[29] Az isteni kegyesség üdvös módon figyelmeztet *(salubribus exhortationibus),*[30] hogy mindenekelőtt[31] az Isten országát kell keresnünk *(regnum celorum … querere doceamur)*. Az isteni kegyelem az

[28] *Lexicon Latinitas Medii Aevi Hungariae, A magyarországi középkori latinság szótára*, I–V, ed. Ivan Boronkai, Ibolya Bellus, Kornél Szovák, Bp., Akadémiaia Kiadó, Argumentum Kiadó, 1987–1999. (= LexLat) II. 418.

[29] „Verumtamen *quaerite primum regnum Dei* et justitiam eius; *et haec omnia adjicietur vobis*" (Lc 12,31)

[30] Az üdvös buzdítás kifejezés *(salubris exhortatio)* Szent Bernát írásában szereplő kifejezés. Bernard de Clairvaux, *Sermons sur le Cantique = Sources Chretiennes* CDXIV, 74. „Aut certe Apostoli illa pulcherrima *saluberrimaque exhortatio."* A 'salubribus exhortationibus' kifejezés pápai oklevelekben elterjedt. *Innocentius II papa, Epistolae et privilegiae = Patrologia Latina* (PL) CLXXIX, 93. (II. Ince 1131.); *Epistulae saeculi XIII. e regestis pontificum Romanorum selectae per G. H. Pertz = Monumenta Germaniae Historica*, I, 273. (IX. Gergely 1227.)

[31] A Vulgátában *primum* szerepel, az arengában *prius et principalius* annak bibliai parafrázisaként.

Ószövetségben a teremtő Isten, a bölcsesség megszemélyesítője. Az arenga idézi is a Bölcsesség könyvét (*disponentis omnia suaviter,* 'mindent édesen igazgatván'),[32] majd parafrazeálva folytatja a Lukács-idézetet *(quo nobis omnia subiciuntur)*. Közben utal a szabad akaratra is: illő, hogy magunkat is alávessük annak, akitől mindent kaptunk.[33] Az arenga kezdőszava a *salubribus* (saluber) a teljes oklevélben összesen ötször fordul elő. Az arengában, a narratióban *(salubri meditatione*, *salubriter adaptentur)* valamint a corroboratióban *(habitorem salubri et perfecciori consilio, digne et salubriter ordinavimus)*. Gyakorisága és reményt adó üzenete alapvetően meghatározza az egész oklevél tartalmát.

Miután megismertük az arenga legfőbb tanítását – keressétek az Isten országát – ennek konkrét megvalósulásáról, Krisztus követéséről hallunk *(imitari eum debemus)*.[34] Nagy Szent Gergely pápa Lukács 9. fejezetének magyarázatában buzdítja híveit az Úr követésére: mi, akik Krisztushoz tartozunk, utánoznunk kell Őt.[35] Ehhez kapcsolódik egy további gondolat. Szent Miklós püspök ünnepén elhangzó matutinum antifónából vett szövegrészlet.[36] Mi, tudniillik akik már megismertük Krisztust, egyúttal a halandó élet minden gyönyörét is megvetettük *(spretis oblectationibus vite transitorie)*.[37]

A tanítás második része Nagy Szent Gergely egy másik homíliájából való idézet.[38] Bármilyen evilági dolgot, amely kedves a szívünknek, az örök élethez képest hitványnak fogunk tartani. Az arenga fogalmazója némileg módosítja Nagy Szent Gergely pápa sorait. Az örök tűz képe helyett *(aeterni ignis amarescit)* itt az örök boldogság jelenik meg *(perpetue beatitudinis)*. Az *amarescit* helyett szereplő *vilescit et sordescit* kifejezések Rievaulx-i Boldog Aelred (Elréd, 1110–1167) misztikus írásában a világ dicsőségének elmúlását fejezik ki.[39] Az arenga

---

[32] Sap 8,1. „Attingit ergo a fine usque ad finem fortiter et **disponit omnia suaviter**." IX. Gergely 1231-ben kiadott egyik oklevelében az arenga így kezdődik: „Inscrutabilis omnium sapientia creatoris attingens a fine usque ad finem fortiter, **disponensque suaviter universa**," amely nagyon hasonló a császmaihoz. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita*, Ed. Augustinus Theiner, I–II, Romae 1859–1860, I, 99.

[33] Isidorus Hispaniensis, Sententiae = *Corpus Christianorum, Series Latina* CXI, 28–29. „Tunc autem recte **subiciuntur nobis omnia** quae sub nos sunt, si nos subicimur ei a quo nobis illa subiecta sunt."

[34] LexLat V. 46. imitatio= utánzás, követés.

[35] Gregorius Magnus, *Homiliae in Evangelia = PL* LXXVI, 1236. „membra summi sumus capitis, imitari eum, cui connectimur". (Hom. 32 ad Lc 9, 23–27)

[36] *Invitatoria et antiphonae,* ed Renato-Joanne Hesbert, III, 408. „Postquam domi puerilem decursat aetatem, *cunctis mundi huius spretis oblectationibus***,** Christi se iugo subiciens, documentis sanctis suum praebuit auditum."

[37] Az antifónában szereplő *cunctis mundi* megfelel az értelmileg azonos *transitorie vite* kifejezésnek.

[38] Gregorius Magnus, *Homiliae in Evangelia = PL* LXXVI, 1117. „*Quidquid animo ex praesenti saeculo arridet*, *ex consideratione* aeterni ignis amarescat." (Hom. 11, in Mt 13, 44–52)

[39] Aelredus Rievallensis, *Sermones, I–XLVI = Corpus Christianorum Continuatio Medievalis*

hangsúlyozza a világi dolgok megvetését, miközben figyelmünket az örök boldogság felé irányítja.

A tanítás harmadik részében, a *sed quia multa* kezdetű sorral, Nagy Szent Gergely pápa Krisztus követéséről szóló prédikációját folytatja. A rövid életet a vágyak hosszú sorával állítja szembe. Sok mindent hiábavalóan teszünk, mondja, a fontos dolgok mellett pedig elmegyünk.[40] Másrészt a rövid, és bizonytalan életünket vágyaink sokasága tölti ki. A Nagy Szent Gergely-i mondat két részét az arenga fogalmazója felcserélte, és az utóbbit kibővítette *(brevis et incerta via)*. Az e világ hiábavalóságát az arenga legnyomatékosabb módon ezen a helyen hangoztatja.

Nagy Szent Gergely intelmei arra figyelmeztetnek minket, hogy szakadjunk el a világtól. Először Krisztushoz való tartozásunk tudatát erősíti bennünk, másodszor az örök boldogság vágyát fokozza, harmadszor az élet rövidségére és bizonytalanságára emlékeztet.

Az arenga további részében is az egyházatya tanítását hallhatjuk. A szeretet parancsát szem előtt tartva Nagy Szent Gergely sürget bennünket a felebarát szeretetére. Nagy Szent Gergely pápa szavai szerint: a szeretet megőrzése iránt legyünk éberek.[41] Egy ismeretlen eredetű, Nagy Szent Gergelynek tulajdonított műből[42] idézve azt mondja, hogy vágyakoznunk kell az erényes életre. Az erényes életet a szeretet gyakorlásával tudjuk megalapozni, amely az eljövendő dicsőség záloga. Szakítsunk e világgal, hogy az örök boldogságot elnyerjük.

Az arengát lezáró oblivio-memoria szakaszban is feltűnik Nagy Szent Gergely gondolata. A *mundus senescens*[43] kifejezés Nagy Szent Gergely művéből vált ismert szófordulattá, amely széles körben elterjedt a késő antikvitásban.[44] A kifejezés szó szerint öregedő világot jelent. E világnak el kell múlnia, egyedül Isten szava örök.

Pápai oklevelek ismert fordulatai teszik változatossá az arengát, mint az *ut hac consideratione inducti*,[45] vagy a *semper Deum pre oculis nostris habentes*

I, 14. „Quia sine dubio omnis gloria mundi in prosperitate quasi florescit, sed in adversitate, maxime in ista morte hominis, quando supervenit tempestas hiemalis, id est extrema damnatio, *vilescit et sordescit*."

[40] Gregorius Magnus, *Homiliae in Evangelia = PL* LXXVI, 1235. „Longa nostra desideria increpat via brevis, incassum multa portantur cum juxta est quod pergitur." (Hom. 32, in Lc 9, 23–27)

[41] Gregorius Magnus, *Homiliae in Evangelia = PL* LXXVI, 1108. „Unde necesse est, fratres mei, ut per omne quod agitis *erga charitatis custodiam* vigiletis." (Hom. 9, in Mt 25, 14–30)

[42] Jose Carlos Martín, La 'Vita ss. Leandri, Isidori, Fulgentii et Braulionis.' (BHL 4810): e*structura, contenidos y fuentes = Munus quaesitum meritis. Homenaje a Carmen Codoñer,* Salamanca, Gregorio Hinojo Andrés, José Carlos Fernandez Corte (Eds.) 2007, 561–569. Online dokumentum: http://e-spania.revues.org/2472 (Letöltés ideje: 2016. július 6.) „ut ad eas aetatis venturae posteritatis intuens *ad appetitus gloriae consecutionem animum ferventes applicare niterentur*."

[43] Gregorius Magnus, *Homiliae in Evangelia = PL* LXXVI, 1077. (Hom. 1)

[44] Fichtenau, Heinrich, *Arenga, Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln,* Graz, Köln, 1957, 128. – „Ein anderer aus der Spätantike übernommener Gedanke war der von der '**senectus**' der Welt…"

[45] A formula megtalálható több pápai oklevélben: *PL* CC, 527. (III. Sándor pápa 1169. év),

formulák. Ez utóbbi III. Ince pápa okleveleinek egyik igen gyakori formulája.[46] Az *oculis nostris* helyett az arengában *oculis mentis* áll.[47] A *mercari eterna* kifejezés frank királyi oklevelekben tűnik fel először.[48]

Az arenga tanítói részének második fele folytatja a Krisztus követéséről szóló elmélkedést, amely nemcsak a világ, hanem önmagunk megvetését is jeleni. *Látványossága lettünk ennek a világnak, embereknek*[49] idézi az arenga az Apostolt.[50] A kijelentés előzményeként olvassuk a Szentírásban: „Úgy látom ugyanis, hogy Isten minket, apostolokat utolsókká, s mintegy halálra szánt."[51] Szent Pál az alázatra buzdít saját példája nyomán. Az arenga folytatásában a Lélek adományairól hallunk eszünkbe juttatva az Apostol szavait.[52] A *condescendendo et conpatiendo* kifejezések utalnak Krisztus testére, az Egyházra: „ha szenved az egyik tag, valamennyi együtt szenved vele."[53] Az irgalmas szeretetről szólva Rievaulx-i Boldog Elréd *Speculum caritatis* művében[54] így fogalmaz: „Iesus noster per omnia nobis condescendens, per omnia nobis patiens et conpatiens.*"* Jézus példát adott nekünk az irgalmas szeretetre, hogy mi is hasonlóképpen cselekedjünk. Így válik teljessé Krisztus követése, amelyre az arenga buzdít, hogy megtaláljuk Isten országát.[55]

Az arenga folytatásának következő egysége és egyben lezáró szakasza egy oblivio-memoria típusú arenga részlet. Az arenga egyes kifejezései párhuzamba állíthatók az oklevél (*cum igitur*ral kezdődő) megerősítő részében[56] szereplő

PL CCIV, 1377. (III. Kelemen pápa 1186.év); *PL* CCVI, 951, 972. (III. Celesztín pápa 1192. év.) *Die Register Innocenz' III*., 1. Bd. *1. Pontifikatsjahr*: *Texte*, bearb. v. Othmar Hageneder, Anton Haidacher, Graz, Köln, 1964, 232, 758. stb.

[46] G. Dalla Torre, C. Gullo, G. Beni, *Veritas non auctoritas facit legem. Studi di diritto matrimoniale in onore di Piero Antonio Bonet = Studi giuridici,* XCIX, Città del Vaticano, 2012, 363–374, 366.

[47] Egyetlen előfordulást IV. Adorján pápa oklevelében *PL* CLXXXVIII, 1642. „ante omnia autem prae oculis mentis habentes"

[48] Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis,* Niort, L. Favre, 1883–1887, IV, 348. „Formula frequens in Chartis donationum piarum, ut Chilper. II. ann. 716. et alibi." – Magyar oklevelekben a formula előfordulását nem találtam.

[49] „Spectaculum facti sumus huic mundo et hominibus et angelis." (I Kor 4, 9). – A Vulgata szövegében szereplő angelibus **(**= angyaloknak) az arenga szövegéből hiányzik.

[50] Barabás 2015, i. m. 104–105, lásd 921. jegyzet. Barabás Gábor tanulmányában az arengában szereplő *iuxta vocem Apostolicam* kifejezést az Apostoli Szék fogalmára vonatkoztatja. Az Apostol a keresztény hagyományban Szent Pált jelöli, az apostoli hang pedig az Apostol, azaz Szent Pál szavára utal, ezért megállapítása hibás. Lásd Du Cange 1883–1887, i. m. I. 323. *apostolicus* címszó alatt.

[51] I Kor 4,9

[52] I Kor 12,7 „Unicuique autem datur manifestatio Spiritus ad utilitatem."

[53] I Kor 12,26a „Et si quid patitur unum membrum, compatiuntur omnia membra."

[54] Aelredus Rievallensis: Speculum Caritatis. CCCM I. 159.

[55] Lc 17,21 „Ecce enim regnum Dei intra vos est."

[56] Smičiklas, III. 374. „Cum igitur iuxta coadiutorium divinum cuncta predicta divino honori et servicio conveniencia, habito salubri et perfecciori consilio, rite et discrete disposuerimus, ne

egyes fogalmakkal. Az idő fogalmára az arengában az *incerti temporis labilitate* fogalom utal, ezzel párhuzamosan találjuk a corroboratioban *ne labente temporum curriculo* kifejezést.[57] A világról szóló toposzt hasonlóképpen használja: az arengában a *mundus deceptivus et senescens* kifejezés megfelel a corroboratióban lévő *mundi status varietaté*-nak. Idősebb Pliniustól ismert *mundus labitur*[58] kifejezés az oblivio-memoria *mundus…dilabitur* mondatával rokon. Magyarországi főpapok egyetlen általam ismert oklevelének arengájában találkoztam a világ toposzával.[59] Az alapítólevélben szereplő múló idő és hanyatló világ toposzok kiegészítik egymást.[60] A *ne processu temporis vel hominum memoria* formulát[61] *suppeditari possint vel alienari* követi, hasonlóan az oklevél corroboratiojához *(infringi possint vel alienari)*. Az arenga folytatásában olvasható *cauta et discreta deliberatione*[62] *disponuntur* megfeleltethető az oklevél rendelkező szakaszában írottakkal: *cum igitur cuncta… conveniencia… disposuerimus*. Ugyancsak eszünkbe juttatja a prédikációs arenga elején szereplő bibliai idézetet: *suaviter cuncta disponentis*.[63]

Az arenga befejező sorai az oblivio-memoria arengák közismert formuláiból állnak. A *litterarum testimonio perhempnari* az egyik leggyakrabban használt formula, különböző változatokban ismert.[64] A *posterorum memorie commendari* formula a veszprémi káptalan 1214-ben kiadott oklevelének megerősítő részében

---

labente temporum curriculo vel mundi status varietate ea que digne et salubriter ordinavimus et stabilivimus infringi possint vel alienari presentes litteras nostras sigilli nostri nec non capituli Zagrabiensis munimine roboratas contulimus in confirmacionem…"

[57] Ismert idő toposzról van szó. Pápai oklevelekben gyakran használt formula: J. B. Pitra, *Analecta novissima specilegii Solesmensis cont. altera* 1 (1885) 526. Nr. 36. „**labentium temporum cursus**…" (III. Honorius pápa 1217) idézi: Fichtenau 1957, 41. jegyzetben i. m. 135.

[58] Caius Plinius Secundus, *Naturalis Historia*. Libri XXXVII. Ed. Ludwig Jan és Carl Mayhoff. Leipzig, 1870–1906. Reprint: Stuttgart, 1967–1970, Liber I. 130. „nobis qui intus agimus iuxta diebus noctibusque tacitus **labitur mundus**" [kiemelés tőlem].

[59] Wenzel Gusztáv, *Árpádkori új okmánytár* I–XII, Pest-Budapest, 1860–1876. (= ÁÚO) 1867. VI. 355. „cum sit **instabilis mundus**, et omnia in mundo posita sint caduca" (1212. János esztergomi érsek) [kiemelés tőlem]

[60] G. Tessier, *Recueil des actes de Charles II. le Chauve* (1952) 35 Nr. 239. „cum motu instabili tempora labantur mundi" idézi: Fichtenau 1957, i. m. 131.

[61] András herceg Kaian vár földjét adományozza Baran zágrábi dékán számára. Az oklevél corroboratiójában így olvassuk: Smičiklas III. 17–18. „Verum **ne processu temporis** huius nostri a labili **hominum** oblitteretur **memoria** facti series scripto commendari iussimus." (András herceg 1202.) [kiemelés tőlem].

[62] A 'cauta deliberatione' első előfordulását Nagy Szent Gergelynek Szent Leander, Szent Izidor, Szent Fulgentiusz és Braulió életéről írt prológusában találtam. José Carlos Martín: i. m. Online dokumentum: http://e-spania.revues.org/2472 (Letöltés ideje: 2016. július 6.).

[63] Lásd a 28. jegyzet.

[64] PRT I, 615. „**litterarum** appicibus ac **testimonio** solent **perhemnari**" (János szentmártoni apát 1201. március 29.) [kiemelés tőlem], CD III/2. 145. „scripture patrocinio perennari" (II. András 1228).

is szerepel.[65] A *memorie commendare …litterarum testimonio* formula számos változataival találkozunk okleveleinkben.[66]

Az arenga két különböző típusának (tanító, illetve emlékezet-felejtés) összekapcsolása teljesen egyedinek mondható. Az ismert alapítólevelek jellemzően oblivio-memoria arengákat tartalmaznak. Az úgynevezett tanító arengák a 13. századi Magyarországon alig fordulnak elő.[67] Hasonló hibrid arenga egyedül a győri káptalan 1250. évi kiadványában szerepel.[68]

Tartalmát tekintve az arenga tökéletes egységet mutat az oklevél szövegével. István püspök a Szentlélek tiszteletére szentelte az egyházat, az arengában számos utalás történik a Szentlélekre. Ő az, aki a világot bölcsen igazgatja, fenntartja, és mindent biztosít az emberi jóléthez. A tanítói rész második fele inkább az adományozó püspökről szól közvetett módon, aki, mint az Istentől megajándékozott személy *(talentum amministratum),* maga is adakozó akar lenni *(aliis condescendendo et conpatiendo)*. A káptalan nagyon sok adományban részesült, az oklevél rendelkező része mindezt pontosan felsorolja. Az igazi kincs, mondja az arenga, mégsem a földi javak birtoklása, hanem az Isten országa, amit mindenek előtt kell keresni, és minden más megadatik hozzá. Az arenga legtöbbet idézett alakja Nagy Szent Gergely pápa. A pápa gondolata szerint a mennyei boldogsághoz képest minden földi érték csekély értékű. Az oklevél tartalmi része, amely adományok felsorolásából áll, megfeleltethető az oklevél arengájával: az egyéni, valamint a közösségi érdekek szolgálatában álló földi javak az Isten országának gazdagságát fejezik ki. A tanító arenga az alapítást követő adományozásról közvetett módon, az oblivio-memoria arengarész pedig közvetlen módon szól az alapítás írásba foglalásának szükségességéről.

Formailag az arenga egységes szerkesztést mutat (verstani és retorikai szempontból). Az arenga tagmondatainak végét az egyes cursusok (prózaritmus)

---

[65] Gutheil Jenő, *Veszprém város okmánytára: oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból, 1002–1523,* Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, 2007, 33.

[66] *Gallia christiana,* ed. D. Sammarthan (2. ed. P. Piolin) Bd. 2, Paris, 1873. Instr. 420. Nr. 15. „litterarum testimonio debent perhennari." (Vendée 1210) idézi: Kurcz Ágnes, *Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts = Mitteilung des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* (= MIÖG), 70(1962), 323–354, 327, 18. jegyzet, ÁÚO XI. 153. – „Quum ea que geruntur in tempore labi solent cum tempore; dignum est, ut ea que posteritatis memorie commendanda sunt, litterarum testimonio confirmentur." (pécsi káptalan 1217), *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae,* ed. Richard Marsina, I, Bratislava, 1971, 226. – "litterarum testimonio commendari, scripture memoria perhennari" (Herbrandus esztergomi házfőnök, 1225.).

[67] Kurcz 1962, i. m. 333.

[68] ÁÚO II. 219. Vö. Juhász Csaba, *A felszabadító oklevelek arengái = Micae mediaevales* IV, Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról, szerk. Gál Judit, Kádas István, Rózsa Márton, Tarján Eszter, Bp., ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2015, 97–98.

jelzik.[69] Leggyakoribb cursusok a planus és a trispondaicus, ritkábban a velox, a legritkább esetben cursus tardus. Stilisztikai formákban nagyon gazdag a szöveg: szóvégi rímek[70] *(conentur-socientur*, *perhempnari-commendari),* alliterációk, szinonimák *(condescendendo et conpaciendo, prius et principalis)* és a párhuzamos szókapcsolatok *(vacillatur-dilabitur, cauta-discreta, brevis et incerta)* ismétlések, fokozás *(imitari debemus, desudare debemus, mercari debemus)*.

Az arenga szövegének elkészítését több személy közös munkájának gondoljuk. Az oklevél megfogalmazásában indokolt esetben maga a püspök is részt vehetett.[71] Ha nem is a teljes szöveget, az írás felügyeletét mindenesetre személyesen végezhette. A püspök személye mellett szóba kerülhet a zágrábi kancellár is, aki az oklevél kiállításáért vállalt felelősséget. Az arenga elkészítésében neki is szerepe lehetett. A zágrábi püspök kancellárja ebben az időben András volt.[72] A püspökhöz hasonlóan ő is magiszteri címmel rendelkezett. István püspök okleveleiben kétszer is említik a kancellár személyét. Sol ispán végrendeletében a tanúk között szerepel András kanonok kancellár titulusával,[73] továbbá az alapítólevél rendelkező részében, továbbá az 1227. évi adománylevélben szó van a nótárius ellátásáról, amely személyének külön megbecsülését jelzi.[74]

Az 1232-es alapítólevél utóéletéhez tartozik, hogy a császmai káptalan 1246-ban felhasználta saját helyi kiadványának megírásához.[75] Annak arengája szó szerinti egyezést mutat az alapítólevél oblivio-memoria típusú arenga részével.[76] Mivel az alapítólevelet Új Császmán őrizték, a káptalan helyi kiadványához közvetlen módon tudta hasznosítani az értékes oklevelet, illetve annak arengáját. A két kiadvány közös vonása továbbá, hogy mindkettőben István püspök neve mellett a *secundus* jelző szerepel: az alapítólevélnek az intitulatiójában, a császmai kiadványnak pedig a méltóságsorában. A két oklevél közti hasonlóság abból is adódott, hogy a császmai és a zágrábi káptalant személyes kötelék fűzte egymáshoz. Mint láttuk, a császmai prépostot a zágrábi kanonokok közül választották.

---

[69] Horváth János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1954, 63. – „1198–1288 közötti időszak a cursus következetes alkalmazásának fénykora.”.

[70] Horváth 1954, i. m. 96.

[71] Solymosi 2006, 2. jegyzetben i. m. 180: „A püspök, ha szükségesnek látta, akár személyesen is részt vehetett az oklevél megszerkesztésében.”.

[72] VOP 77: „magistro Andrea cancellario nostro et canonico Zagrabiensi”.

[73] Solymosi 2006, i. m. 119 (9. jegyzet).

[74] Smičiklas III. 373. „de predictis decimis frugum notario tantum nostro et nostrorum successorum fertonem debent persolvere” (1232); Uo. III. 271–272. „uno fertone cancellarii et una marca pincerne nostri” (1227). Vö. Solymosi 2006, i. m. 180 (58. jegyzet).

[75] MNL-OL Diplomatikai Levéltár 33 705. Kiadta: Smičiklas, IV, 303–304.

[76] A császmai kiadvány arengáját ’prout *prudens* sanxit *antiquitas’* bővítménnyel egészítették ki. Cassiodorus, *Variarum* = *CCSL* XCVI, 269. „merito tibi gloriosum nomen praefecti *prudens antiquitas* deputavit”, Uö. *„prudens* definivit *antiquitas”* 295.

JUHÁSZ, CSABA

L'harangue de la charte de fondation du chapitre collégial de Csázma (1232)

Le chapitre collégial de Csázma fut fondé en 1232, par Étienne II, évêque de Zagreb. D'entre les documents émis par l'évêque, le plus remarquable est sans doute la charte de fondation du chapitre collégial. L'harangue de la charte en question est riche en réflexions bibliques et théologiques. Le texte, puisant dans les explications homéliques de Grégoire le Grand, invite les fidèles à imiter le Christ. Certes, le monde est parsemé d'obstacles qui ne facilitent nullement l'adoption du chemin proposé par le Christ, mais à force d'adopter une attitude d'humilité qui doit caractériser tous les fidèles, nous participerons sans doute au bonheur dans l'Au-delà. Le rédacteur de cette harangue – une personne extrêmement cultivée et sage – nous a légué l'un des ouvrages les plus remarquable de la période árpádienne. L'importance de la mise en écrit de nos pensée est mise en valeur dans la partie *oblivio-memoria* qui clôt l'harengue. On ne peut pas déterminer avec certitude la paternité du texte. Aux années en question, le chancelier de Zagreb fut *magister Andreas*, responsable des documents émis. Il n'est donc pas illégitime de lui attribuer le texte. Nous devons également mentionner l'évêque, qui pouvait jouer un rôle indirect dans la confection de l'harangue : avoir choisi comme chancelier une personne aussi érudite que Andreas témoigne du caractère savant de l'évêque.

Keywords: arenga (introductory part of the document), chapter, foundation document, bishop of Zagreb Stephen the 2nd, Pope Gregory the Saint, 13th century

UHRIN DOROTTYA

Antiochiai Szent Margit legkorábbi magyarországi kultusza

Álmos herceg egyházalapításai és a Szent Margit-szakramentárium[*]

Antiochiai Szent Margit – legendája szerint – a késő antik keresztényüldözések idején élt, fiatal keresztény lány volt. Egy nap szerelemre gyúlt iránta a pogány prefektus, Olibrius. Ám Margit megvallotta, hogy keresztény, s nem volt hajlandó feladni hitét és szüzességét a házasságért. Ennek következtében Olibrius börtönbe vetette, s borzalmasan megkínoztatta. Éjszaka a börtönben sem volt nyugta, mivel először egy sárkány jelent meg előtte (ami egyes verziók szerint el is akarta nyelni) majd az ördög ember formájában, ám Margit föléjük kerekedett. Olibrius belátva, hogy a kínzások nem törik meg a szűz hitét, lefejeztette.[1]

Izgalmas legendája s a neki tulajdonított jelentős közbenjárói szerep nyomán Szent Margit méltán vált a késő középkor egyik legnépszerűbb női szentjévé mind Nyugat-Európában, mind Magyarországon. Jelen tanulmány mégis Antiochiai Szent Margit középkori magyarországi kultuszának a megjelenésével foglalkozik, illetve ezzel összefüggésben az Álmos herceg által alapított dömösi prépostság és meszesi apátság létrejöttére koncentrál.[2] Erről a témáról a közelmúltban írt Orbán Imre,[3] de nem tűnik haszontalannak újra ráirányítani a figyelmet a problémakörre, a modern nyugati szakirodalom bevonásával. Emellett szükséges áttekinteni a herceg indítékait a dömösi és a meszesi Szent Margit egyházak alapítására.

---

[*] Az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

Itt szeretnék köszönetet mondani Thoroczkay Gábornak, Veszprémy Lászlónak és Zsoldos Attilának a tanulmány készítése közben nyújtott tanácsaikért.

[1] Szent Margit latin legendáinak a legnagyobb csoportja a BHL 5303, ez hatott leginkább a későbbi legendaváltozatokra. Bolland Johannes, Carnandet, Jean Baptiste, Henschenius, Godefridus (szerk.), *Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur,* Antwerp–Brussels, 1643–1971, (a továbbiakban AASS), Jul. V., 33–39.

[2] A dömösi királyi udvarházról és a prépostság alapításáról már számos munka született, így azt részleteiben (pl. a dukátus kérdése, a prépostság anyagi javakkal való ellátása stb.) nem tárgyalja a tanulmány. Legújabban Thoroczkay Gábor írt róla kutatástörténeti összefoglalót. Lásd Thoroczkay Gábor, *A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig* = *Fons,* 19(2012), 409–433; ill. Benkő Elek, *Udvarházak és kolostorok a pilisi királyi erdőben* = Benkő Elek, Orosz Krisztina (szerk.), *In medio regni Hungariae, Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén."* Bp., MTA BTK Régészeti Intézet, 2015, 728–733.

[3] Orbán Imre, *„Ecce, iam vici mundum!" Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon*, Bp., METEM, 2001 (METEM-könyvek, 32).

DOI 10.17167/MKSZ.2017.1.13

Orbán Imre felvetette, hogy Álmos herceg a sárkányt legyőző Szent Margitot azért választotta a prépostság védelmezőjének, mert az alkalmatlan király elleni küzdelmet szimbolizálta,[4] ezt a feltételezést szintén szükséges megvizsgálni.

Szent Margit kultusza Magyarországon Álmos herceg kolostoralapításai előtt

Álmos herceg, Könyves Kálmán király öccse, két egyházat alapított Antiochiai Szent Margit tiszteletére: a dömösi prépostságot és a meszesi apátságot. Az alapítások pontos időpontjára nincsen adatunk, annyi bizonyos, hogy a Képes Krónika a herceg jeruzsálemi zarándokútja (1107–1108) után tárgyalja a dömösi egyház felszentelését. Orbán Imre véleménye szerint Margit már meglévő magyarországi kultuszának kiemelkedő állomása a két hercegi alapítás.[5] Vizsgáljuk meg Szent Margit 11. századi hazai kultuszát!

A szakirodalom a névadást, az okleveles adatokat, a patrocíniumokat és a liturgikus könyvek szövegeit tekinti a 11. századi kultusz nyomának.[6]

Elsőként a személynevekre tekintve máris negatív eredményt kapunk. A királyi család névadásában ugyanis nincsen biztos adatunk arról, hogy bármely hercegnőt Margitnak kereszteltek volna III. Béla leánya előtt.[7] A fennmaradt, – bár csekély számú – oklevélből úgy tűnik, hogy a középkori magyarországi névadásban egyáltalán nem jelent meg a 12. század előtt a Margit név. Az első olyan Árpád-kori diploma, amelyben a névvel találkozunk, egy 1152. évi, királyi pecséttel ellátott magánoklevél,[8] amelyet *Margaretha* úrnő adott ki. Azt nem tudjuk, hogy

---

[4] Orbán Imre, *Miért éppen Margit? Álmos herceg kolostoralapításáról = Aetas,* 1997, 2–3, 42–50; Orbán 2001, i. m. 105–111.

[5] Orbán 2001, i. m. 107–109.

[6] Orbán 2001, i. m. 107–110.

[7] *Korai magyar történeti lexikon,* 9–14. század*,* főszerk. Kristó Gyula, Bp., Akadémiai Kiadó, 1994, Árpádok genealógiai táblázat. (A táblázat Kristó Gyula és Makk Ferenc munkája.) Vö. Zsoldos Attila, *Az Árpádok és alattvalóik, Magyarország története 1301-ig*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1997. Függelék, genealógiai táblázat. – III. Ince pápa 1208-as oklevele említést tesz II. András Margit nevű nagynénjéről, azonban nem tudni, hogy anyai vagy apai ágon voltak rokonok. Wertner Mór II. Géza király lányaként azonosította. Wertner Mór, *Az Árpádok családi története*, Nagy-Becskerek, 1892, 351. Illetve akár III. István lánya is lehetett. Margit személyéről bővebben lásd Neumann Tibor, *Egy morva „herceg" és egy Árpád-házi hercegnő leszármazottai (A Gyánúr-fiak eredete és rövid története) = Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 130, szerk. Makk Ferenc, Piti Ferenc, Szeged, 2009, 18–19.

[8] *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, Regesta regum stirpis Arpadianae critico diplomatica*, I–II, Szentpétery Imre, Borsa Iván (szerk.), Bp., 1923–1987. (a továbbiakban RA) I. 82. sz., a kiadások felsorolásával – Az oklevél helyéről a 12. századi hazai oklevéladásban: Kumorovitz L. Bernát, *A középkori magyar „magánjogi" írásbeliség első korszaka (XI–XII. század) = Századok,* 97(1963), 11, és Kubinyi András, *Királyi kancellária és udvari kápolna Ma-*

az úrnő magyar vagy külföldi származású volt-e, ahogy azt sem, hogy hány éves lehetett a végrendelkezéskor, de feltehetően a 12. században született.

Az oklevelekre térve a korai kultusz bizonyítékaként említik[9] Szent László egy 1082. évi diplomáját. Az oklevél a veszprémi Szent Mihály templom birtokösszeírása, e szerint az egyház birtokának egyik határjele egy Szent Margit egyház mellett *(iuxta basilicam sancte Margarethe)*[10] található. Azonban már a 19. században bebizonyosodott az oklevélről, hogy hamisítvány.[11] Legújabban Karlinszky Balázs foglalkozott a datálásával: véleménye szerint a 14. században, feltételezhetően 1324 és 1327 között került sor az oklevél összeállítására.[12] Az első hiteles adat Szent Margit veszprémi egyházára csak egy 1240 után keletkezett oklevélben található (*ecclesie sancte Margarethe*). A szakirodalom az oklevél datálására 1318-at javasol,[13] ami alapján valószínű, hogy az egyház és a Szentmargitszege veszprémi városrész az Árpád-korból származik, de feltehetően annak a kései periódusából.[14]

A veszprémi mellett a Zala megyében fekvő hahóti monostort tartják még 11. századi alapítású Szent Margit egyháznak, de valójában leginkább a településről elnevezett kódex datálása (ld. alább) miatt tekintik Szent László-korinak a monostort. A fennmaradt adatok alapján a Hahót nemzetség valamely tagja alapította közelebbről nem ismert időpontban. Tóth Endre tanulmányában kimutatta, hogy a Hahót nemzetség Bajorországból (feltehetően Freising környékéről), származott, s onnan, vagy Karintiából érkezett az 1160-as évek környékén Magyarországra.[15] Az alapításról szóló oklevelekkel kapcsolatban sok kétely merül fel. Az 1234. évi alapítólevél[16] egy 14. századi hamisítvány, amelyet a Hahót-nemzetség azon ágához tartozó tagjai készítettek, akik egy 1356-os oklevél ta-

---

gyarországon a XII. század közepén = Levéltári Közlemények, 46(1975), 81; Fehértói Katalin, *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2004, 516.

[9] Orbán 2001, i. m. 106; Orbán 1997, i. m. 45.

[10] *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et actae ad historiam Hungariae pertinentiam (ab anno 1000 usque ad annum 1196),* szerk. I. Györffy Georgius, Budapestini, 1992, (a továbbiakban DHA) 81. sz.

[11] Fejérpataky László, *A királyi kancellária az Árpádok korában*, Bp., MTA, 1885, 12; Pauler Gyula, *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, I–II, Bp., MTA Könyvkiadó Vállalata, 1893, II, 756; RA I. 21. sz.

[12] Karlinszky Balázs Péter, *A veszprémi káptalan a középkorban, A veszprémi székeskáptalan középkori birtokai*, Piliscsaba, 2013, (doktori disszertáció) 23.

[13] Gutheil Jenő, *Veszprém város okmánytára, 1002–1523*, Veszprém, Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár, 2007, 17. sz.

[14] Gutheil Jenő, *Az Árpád-kori Veszprém*, Veszprém, Veszprém Megyei Levéltár, 1977, 183. Veszprém városrészeiről l. Solymosi László, *Veszprém korai történetének néhány kérdése = Válaszúton, Pogányság – kereszténység, Kelet – Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről*, szerk. Kredics László, Veszprém, 2000. május 8–10. Veszprém, MTA Veszprémi Területi Bizottsága, 2000, 129–157.

[15] Tóth Endre, *Hoholt – Hahót, A jövevény nemzetségek eredetéhez = Századok,* 137(2003), 289.

[16] RA I. 536. sz.

núsága szerint nem részesültek a monostor kegyuraságából.[17] Vagyis nem az volt kétséges, hogy a monostor a Hahót-nemzetséghez kötődik, a vita arról szólt a 14. században, hogy melyik ág élvezheti a kegyuraságot.[18] Bizonyos adatok azonban arra utalnak, hogy létezhetett egy kisebb egyház *(ecclesia)* Szent László korában is, ám ez feltehetően nem monostor *(monasterium)* volt.[19] Valószínűleg a Szent Margitnak dedikált monostort a Hahót nemzetség alapította betelepülését – vagyis mindenképpen az 1160-as éveket – követően. Ha volt is 11. századi egyház Hahóton, védőszentje nem ismert. Szent Margittal való azonosításának egyetlen bizonyítéka az lenne, ha a Szent Margit-szakramentárium valóban itt keletkezett volna, ám a kódexet épp a feltételezett Szent Margit-egyház miatt lokalizálták a településre. A kódex hahóti használatára azonban nincs bizonyíték (l. alább). Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a Hahóti család ősei hozták magukkal Szent Margit kultuszát, s letelepedve ők alapítottak a tiszteletére monostort.[20] A 11. századi Szent Margit-kultusz igazolására jószerével csak a liturgikus könyvek maradtak.

A liturgikus könyvek

Szent Margit korai magyarországi kultuszára utal[21] a Szent Margit Sarcamentárium,[22] amelyet gyakran említenek Hahóti kódexként is, feltételezett származási helyére utalva. Ebben a kódexben hangsúlyosan megjelenik Szent Margit kultusza. Emellett az úgynevezett Esztergomi benedikcionále[23] említ egy Szent Margit egyházat. Ezen tanulmány elsőként a szakirodalmi álláspontokat mutatja be a kódexek keletkezési idejéről.

Az Esztergomi benedikcionálét és a Szent Margit-szakramentáriumot (vala-

---

[17] Rácz György, *Pannonhalma és Ják, Egy királyi és egy magánkegyúri bencés monostor a középkorban = Mons Sacer, 996–1996, Pannonhalma 1000 éve,* I–III, szerk. Takács Imre, Pannonhalma, Pannonhalmi apátság, 1996, I, 530.

[18] Cselenkó Borbála, *Szerzetesrendek az Árpád-kori Zala megyében*, Zalaegerszeg, Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2006 (Zalai Kismonográfiák, 9), 38.

[19] Erről bővebben l. Rácz 1996, i. m. 530; Cselenkó 2006, i. m. 39; Vándor László, Archäologische Forschungen in den mittelalterlichen weltlichen und kirchlichen Zentren des Hahót-Buzád Geschlechts = *Antaeus,* 23(1996), 183–217; Valter Ilona, *Árpád-kori téglatemplomok a Nyugat-Dunántúlon,* Bp., METEM, 2005, 44.

[20] Szent Margit kultusza Nyugat-Európában a keresztes hadjáratokkal párhuzamban indult meg, mint a tanulmány későbbi részében részletesen bemutatásra kerül.

[21] Illetve Szent Margit ünnepe szerepel a Szelepcsényi-kódexben vagyis a Nyitrai Evangelistariumban. Radó Polikárp, *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae,* Budapestini, sumptibus Musaei Nationalis Hungarici, 1947 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 26), 179, Az Evangelistarium fakszimile kiadása: Sopko, Július, Valach, Július, *Nitriansky Kódex*, Matica slovenská, 1987; Radó 1947, i. m. 176–177.

[22] Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 126.

[23] Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 89.

mint a Hartvik-agendát)[24] gyakran kezelik együtt a kutatásban, mivel ezek azok a 11–12. század fordulójára datálható kódexek, amelyek ma a Zágrábi Érseki Könyvtárban találhatóak és a történeti kutatás szerint – Kniewald Károly véleményére támaszkodva –, a püspökség alapításakor kerülhettek oda.[25]

Paleográfiai vizsgálatok alapján az Esztergomi benedikcionálét[26] és a Szent Margit-szakramentáriumot[27] a 11. század végére vagy a 12. század elejére/első felére datálták a kutatók. Ám az Esztergomi benedikcionálében nem szerepelnek az 1083-ban oltárra emelt magyarországi szentek, ezért a kódexet jellemzően a 11. századra keltezték. Viszont a kutatók joggal utaltak rá, hogy talán némi késéssel jelentek meg a liturgiában az új szentek, így *terminus ante quem*-ként az 1092. évi szabolcsi zsinat időpontját[28] vagy 1100-at mint az I. esztergomi zsinat időpontját adták meg.[29]

---

[24] Zágráb, Knjižnica Metropolitana MR 165. Erről újabban l. Földváry Miklós István, *Egy úzus születése* A Chartvirgus-ponrifikálé és a magyarországi liturgia megalkotása a XI. században, Bp., Argumentum, 2017. (megjelenés alatt) http://vallastudomany.elte.hu/sites/default/files/Publika%CC%81cio%CC%81k/FMI/Egy%20u%CC%81zus%20szu%CC%88lete%CC% 81se_2014_01_24.pdf (2016. 10. 11.); Somogyi Szilvia, *A Hartvik-agenda és a kánonjog = Micae Mediaevales,* Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról, I, szerk. Kádár Zsófia, Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András, Bp., ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola, 2011, 121–132.

[25] Kniewald Károly, *A „Hahóti kódex" (Zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából = Magyar Könyvszemle,* 62(1938/2), 100; Kniewald Károly, *Az Esztergomi Benedictionale (XI. század) = Magyar Könyvszemle,* 65(1941/3), 213.

[26] Az Esztergomi benedikcionálét Germain Morin a 11–12. századra datálta. Lásd Morin, Germain, *Manuscrits Liturgiques Hongrois des XIe et. XIIe Siècles = Jahrbuch für Liturgiewissenschaft* VI, 1926, 60–63. – Kniewald 1075 és 1100 közötti időpontot tartott lehetségesnek l. Kniewald 1941, i. m. 227–228. – Veszprémy szerint a benedikcionále 11. századi írású. L. Veszprémy László, *A 12. századi magyar kódexírás kialakulása = Századok,* 132(1998), 226; Földváry Miklós István, *Az Esztergomi benedikcionále. Irodalom és liturgia az államalapítás-kori Magyarországon,* Bp., Argumentum, ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiatörténeti Kutatócsoport, 2014, 26–30.

[27] A Szent Margit-szakramentáriumról l. Vidaković, Albe, *Sakramentar MR 126 metropolitanske knjižnice u Zagrebu***,** Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb, 1952, 57–58; Veszprémy László, *Legkorábbi hazai sacramantáriumaink = Tanulmányok a középkori magyar könyvkultúráról*, Szelestei N. László, Bp., OSZK, 1989, 125–126, (a továbbiakban Veszprémy 1989a); Veszprémy 1998, i. m. 226.

[28] Kniewald 1941, i. m. 227; Szendrei Janka, *A „mos patriae" kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében*, Bp., Balassi, 2005, 55–58. – A zsinat 38. kánonjáról van szó: Závodszky Levente, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai* (Függelék: a törvények szövege.), Bp., Szent István-Társulat, 1904, 164; újabb kiadása: Bak, János M., Bónis, György, Sweeney, James Ross, *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae – The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*, I. 1000–1301, (The Laws of Hungary. Series I. 1000–1526.) Idyllwild CA, 1999, I. 58. (a továbbiakban DRMH I.) – Magyar fordítás: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*, szerk. Makk Ferenc, Thoroczkay Gábor, Szeged, JATE Középkortörténeti Tanszék, 2006 (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 22) 158. (a továbbiakban ÍF)

[29] Kniewald 1941, i. m. 228, Szendrei 2005, i. m. 47, Földváry 2014, i. m. 28. A zsinat szövege: Závodszky 1904, i. m. 200; DRMH I. 61, 126. – Magyar fordítás: ÍF 225.

A Szent Margit-szakramentáriumban szerepelnek az új szentek ünnepei, tehát 1083 után keletkezett. Ám mivel a szakramentáriumot az Esztergomi benedikcionáléval egyetemben a Zágrábi Érseki Könyvtárban őrzik, ezért Szent László legendáját mértékadónak tekintve – amely szerint a király bőségesen megadományozta az újonnan alapított zágrábi püspökséget – és ezekre a kódexekre vonatkoztatva, úgy vélik, hogy a zágrábi püspökség alapítása[30] utáni években, de 1096-tal bezárólag kerülhetett a benedikcionále és a szakramentárium Zágrábba.[31]

A datálással kapcsolatban azonban számos probléma merül fel:

Az 1083-ban szentté avatottak hiánya az egyik érv a benedikcionále 11. századi datálásához. Kérdés azonban, hogy biztosan automatikusan kerültek-e bele az új szentek minden 1083 után közvetlenül készült liturgikus könyvbe? Szendrei Janka szerint nem kell ragaszkodni szorosan az 1083-as évhez mint határhoz, hiszen csak 1092-ben rendelte el a szabolcsi zsinat ezen szentek tiszteletét.[32] Legújabban Földváry Miklós foglalkozott az Esztergomi benedikcionáléval, az ő véleménye szerint sem perdöntő a datálásban a magyarországi szentek hiánya, mivel még a 13. század elejéről is tudomásunk van olyan, minden bizonnyal magyarországi eredetű liturgikus könyvről, amelybe nem kerültek bele ezek a szentek. Sőt az Esztergomi benedikcionále 14. századi kiegészítésekor sem pótolták az első hazai szentek neveit a litániában.[33] Szendrei szerint – Kniewald véleményét elfogadva – a zágrábi püspökség alapításakor küldték a kódexeket Zágrábba, így *terminus ante quem*-ként az 1093-as évet adta meg, de elképzelhetőnek tartott néhány év késlekedést is.[34] Földváry – szintén Kniewaldra alapozva – a benedikcionále elkészülte idejének felső határát az I. esztergomi zsinathoz kötötte és 1100-ban szabta meg. „Ekkor ugyanis az esztergomi zsinat mértékadónak nyilvánított egy bizonyos liturgikus tárgyú libellus-t: ezt sokan Konstanzi Bernold Micrologus-ával azonosítják, a Micrologus pedig helyteleníti a Szentháromság ünnepét, amely viszont az S [Esztergomi benedikcionále – kieg. UD.] áldásgyűjteményének szerves része."[35] Az I. esztergomi zsinat időpontját azonban minden bizonnyal egy tévedés miatt datálták a szakirodalomban 1100-ra.[36] A zsinati határozatok – a fennmaradt kéziratai alapján – 1104/05 (Lőrinc érseki székbe lépése)

---

[30] Legújabban Körmendi Tamás az 1089–1090 közötti alapítás mellett érvel. L. Körmendi Tamás, *A zágrábi püspökség alapítási éve = „Köztes-Európa" vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*, szerk. Bagi Dániel, Fedeles Tamás, Kiss Gergely, Pécs, Kronosz, 2012, 340.

[31] A „Hahóti"-kódex Kniewald Károly véleménye szerint 1073–1093 között készült, szerinte a zágrábi püspökség alapításáig meg kellett érkeznie a mostani tartózkodási helyére, mivel Szent László legendája szerint bőségesen ellátta javakkal az új püspökséget Kniewald 1938, i. m. 110. Ezt átvette a későbbi szakirodalom.

[32] Szendrei 2005, i. m. 47.

[33] Földváry 2014, i. m. 27.

[34] Szendrei 2005, i. m. 47. 34. lj.

[35] Földváry 2014, i. m. 9.

[36] Mikó Gábor, *A „szent királyok törvényei". A kora Árpád-kori törvények fennmaradásának története = Századok,* 150(2016), 326, 29. lj.

után keletkeztek.[37] A kérdésről az utóbbi évtizedekben bővebben Jánosi Monika írt, aki a zsinat időpontjának felső határául az 1112–1113-as évet adta meg.[38] Thoroczkay Gábor véleménye szerint a zsinat inkább Lőrinc érsekségének első éveiben történhetett.[39]

„Két püspökséget szervezett, s királyi bőkezűséggel berendezett."[40] – Szent László legendájának eme passzusát szokták a három zágrábi liturgikus könyvre értelmezni. Azonban nem szabad elfelejteni, hogy a legendák célja olyan képet festeni az adott szentről, ami alapján érdemes a szentségre. László bizonyosan ellátta anyagi javakkal a püspökséget, erről egy oklevél is tájékoztat. Az 1134-ben kiadott diploma szerint „Amikor a legnemesebb László király uralkodott, […] az előbb említett király az isteni kegyelemtől indíttatva ezeknek és más nemeseknek a tanácsára megalapította a zágrábi püspökséget, […] Azonkívül másik káplánja: név szerint Koppány ugyanezen király parancsára ugyanennek az egyháznak Dombróból adott népet földdel és a hozzá tartozó erdővel."[41] Tehát az oklevél csak arról számol be, hogy Szent László birtokot adományozott a püspökségnek. A szabolcsi zsinat – akárcsak korábban Szent István törvénye[42] – az elpusztult egyházakról szóló passzusában úgy rendelkezik, hogy kelyhet és ruhákat a király költségén vegyenek, könyvekről pedig a püspök gondoskodjék.[43] Minden bizonnyal szüksége volt a püspökségnek szerkönyvekre, azonban a megalapítását követő első évtizedekben is támogatásra szorult. Egyáltalán nem biztos, hogy László uralkodásának utolsó évéhez kell kötni a kódexek megérkezését, ahogyan az sem bizonyítható, hogy a László idején érkezett kéziratok fennmaradtak.

Visszatérve Szent Margit kultuszára, úgy tűnik, hogy Álmos herceg alapításai előtt – a bizonytalan datálású liturgikus kódexeket nem számítva –, csupán negatív eredményünk van a kultusz létezésével kapcsolatban. Szendrei Janka szerint az Esztergomi benedikcionále datálását „a Szent Margit monostor biztos azonosítását elérő kutatás vinné előbbre".[44] Így térjünk rá a Szent Margit-szakramentárium keletkezési helyének a kérdésére, hiszen az szinte bizonyosan egy, a 11–12. század fordulóján vagy a 12. század elején már fennálló Szent Margit egyházban keletkezett.

---

[37] Az esztergomi zsinat irodalmáról lásd *Uo*.; Thoroczkay Gábor, *Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István legenda datálásának kérdéséhez* = Thoroczkay Gábor, *Írások az Árpád-korról,* Történeti és historiográfiai tanulmányok, Bp., L'Harmattan, 2009 (TDI Könyvek, 9), 73.

[38] Jánosi Monika, *Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica,* 83(1986), 23–30.

[39] Thoroczkay 2009, i. m. 73.

[40] *Szent László király legendája = Árpád-kori legendák és intelmek, Szentek a magyar középkorból,* I, szerk. Érszegi Géza, Bp., Osiris, 2004, 91–92.

[41] DHA I. 261. – Magyar fordítása ÍF 319–320. Az oklevélről legújabban l. Körmendi 2012, i. m.

[42] Závodszky 1904, i. m. 153; DRMH I. 9.

[43] A 7. cikkelyében. Závodszky 1904, i. m. 159; DRMH I. 57. – Magyar fordítás: ÍF 150.

[44] Szendrei 2005, i. m. 47, 34. lj.

A Szent Margit-szakramentárium

A Szent Margit-szakramentárium a legkorábbról fennmaradt magyarországi szakramentárium. A kódexet jelenleg az Zágrábi Érseki Könyvtárban őrzik. Noha készült róla kutatástörténeti összefoglalás,[45] a leglényegesebb információkat mégis fontos összefoglalni. A kódex 111 fólióból áll, a felépítése csonka temporále (hamvazószerdától a pünkösd utáni 26. vasárnapig), egész éves szanktorále, szentek kommúne miséi, votívmisék és áldások.[46] A szakramentárium magyarországi eredete – a benne szereplő magyar vonatkozású szentek miatt – és bencés kötődése kétségtelen,[47] mivel az *in monasterio pro fratribus* votívmise kollektája így szól: *„Concede nobis famulis tuis in hoc presenti monasterio sancte Margarete uirginis nec non sub regula sancti Benedicti constitutis…”*. Tehát a kódex egy bencés regulát követő Szent Margit-egyház számára készült, s később kerülhetett Zágrábba.[48]

Paleográfiai szempontokat figyelembe véve a kutatók a 11–12. század fordulója és a 12. század közepe közé datálták.[49] A kódex keletkezési helyéül több lehetőség is felmerült: Kniewald Károly Hahótot tartotta a lehetséges helyszínnek, Erdélyi László felvette Garábot (Szerém vármegye),[50] illetve Béla (Pozsega vármegye) is felmerült,[51] ezeket később elvetették az egyházak kései említése miatt (a hahóti származást is, ám ez az elmélet a legelterjedtebb).[52] Olyan vélemény is létezik, hogy a Szent Margit-patrocíniumot külföldön kell keresni, s a kódex egy külföldi példány másolata,[53] ezt a véleményt viszont szintén elutasította a szakma.[54] Peter Ratkoš szerint a szakramentáriumban hangsúlyos Zoerárd-András és Benedek, Zobor-hegyi remeték kultusza, s ez nyitrai kapcsolatot feltételez, illetve

[45] *Uo*. 55–65.

[46] Kniewald 1938, i. m. 102–106.

[47] *Uo*. 55.

[48] Kniewald 1938, i. m. 98.

[49] Vidaković 1952, i. m. 57–58; Veszprémy 1989a, i. m. 125–126; Veszprémy László, *Szentkultusz a korai liturgikus kódexeinkben = Ars Hungarica*, 17(1989), 19 (a továbbiakban Veszprémy 1989b); Veszprémy László, *A 12. századi magyar kódexírás kialakulása = Századok,* 132(1998), 226; Szendrei 2005, i. m. 56.

[50] Erdélyi László, *A „Hahóti Kódex” jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából (recenzió) = Pannonhalmi Szemle,* 1938, 303.

[51] Germain Morin vetette fel. Idézi Kniewald 1941, i. m. 219.

[52] Veszprémy 1989a, i. m. 123.

[53] Fancev, Fránjo, *Liturgijsko-obredne igre u zagrebačkoj stolnoj crkvi*, Narodna Starina I. Zagrab, 1925, 1–16.

[54] Már Kniewald úgy vélte, hogy Fancev „eleve hajlamos arra, hogy a horvát liturgia forrásait és mintáit, ha magában Horvátországban nem találhatók meg, Csehországban keresse” Kniewald 1941, i. m. 216.

felhívta a figyelmet arra, hogy világi papok számára készült szertartások is találhatóak a kódexben.[55]

Részben Ratkoš eredményeit továbbgondolva Veszprémy László arra a következtetésre jutott, hogy a dömösi Szent Margit társaskáptalan tagjai számára íródhatott a szakramentárium.[56] A dömösi származás lehetőségét már Radó Polikárp is felvetette az Esztergomi benedikcionále és a Szent Margit-szakramentárium kapcsolatainak vizsgálata nyomán. A benedikcionále említ egy, az esztergomi egyházmegye fennhatósága alatt álló Szent Margit egyházat, amely Radó Polikárp számára egyértelműen a dömösi társaskáptalan volt.[57] A benedikcionále felsorolja azon egyházakat, amelyek klerikusai a szentelésüket Esztergomból nyerték, ebben szerepel egy Szent Margit-egyház *(de monasterio S. Margarete)*. A *monasterium* megnevezés nem zárja ki a dömösi társaskáptalant a lehetséges Margit-egyházak közül, – sőt a Képes Krónika is a *monasterium* szót használja a dömösi egyházra, – mivel a korai magyar történelemben a *monasterium* szót a káptalanok megnevezésére is használták.[58] Ha a Dömössel való azonosítást elfogadjuk, – Veszprémy szerint – az Esztergomi benedikcionálét sem lehet 1083 elé datálni, annak ellenére, hogy nem szerepelnek benne az 1083-ban kanonizált magyarországi szentek.[59] A benedikctionále bejegyzését a dömösi társaskáptalannal azért is logikus azonosítani, mivel – bár a 11. századi magyarországi forrásaink jelentős része nem maradt fenn – a felsorolásban említett egyházak (esztergomi székesegyház, székesfehérvári társaskáptalan, óbudai társaskáptalan, zoborhegyi bencés perjelség, garamszentbenedeki bencés apátság)[60] jól ismertek mind a mai napig. Így nehezen feltételezhető, hogy teljesen feledésbe merült az említett Szent Margit-*monasterium*. Veszprémy Dömös társaskáptalani jellegét a szakramentárium bencés jellegzetességeivel úgy egyeztette össze, hogy szerinte a dömösi káptalan tagjai kezdetben bencés regula szerint éltek, s számukra készült a szakramentárium a 12. század elején, majd innen került később Zágrábba.[61] Thoroczkay Gábor véleménye szerint viszont kérdéses a bencés regula használata egy világi társaskáptalan esetében.[62] A kódex történetéből az tűnik ki, hogy főként világi papi használatban volt, legalábbis a 14. századtól, mikor már bizonyíthatóan a zágrábi káptalan őrizetében és használatában volt.[63] Ha pedig tényleg a zágrábi püspökség alapítása utáni időszakban került oda, akkor az is

---

[55] Ratkoš, Peter, *Vznik kultu Ondreja-Svorada a Benedikta vo svetle zagrebskyoh pamiatok = Historijski zbornik* (Sidakov zbomík), 1976–1977, 77–86.

[56] Veszprémy 1989a, i. m. 121–135.

[57] Radó Polikárp, *A magyar liturgia eredete a XI. században = Vigília,* 1957, 393–394.

[58] Thoroczkay 2012, i. m. 411–412.

[59] Veszprémy 1989a, i. m. 129.

[60] Földváry 2014, i. m. 27, és Szendrei 2005, i. m. 48.

[61] Veszprémy 1989a, i. m. 121–135.

[62] Thoroczkay 2012, i. m. 414.

[63] Veszprémy 1989a, i. m. 128.

kérdéses, hogy valaha használták-e bencés kolostori környezetben (attól függetlenül, hogy eredetileg arra szánhatták).

Érdemes azt is figyelembe venni, hogy van egy másik olyan kódex, amelyben a világi papság és a szerzetesség számára készült szertartások keverednek: ez az egy évszázaddal későbbi Pray-kódex (1192–1196).[64] Emellett van még egy jelentős hasonlóság a Pray-kódex és a Szent Margit-szakramentárium között: mindkét kódexben kiemelkednek a magyar uralkodóház szentjeinek ünnepei. A szakramentárium említi elsőként Szent Imrét és Szent Istvánt liturgikus keretek között.[65] Noha Szent István liturgikus tételei mindig jelen voltak,[66] a Szent Margit-szakramentárium és a Pray-kódex megemlékezései az uralkodó család szentjeiről kiemelkedő intenzitásúak.[67] A Pray-kódexről pedig azt feltételezi a legújabb szakirodalom, hogy erősen kötődött a királyi udvarhoz.[68]

Klaniczay Gábor bemutatta, hogy Magyarországon 1083 előtt legfeljebb igen szerény kultusza lehetett Istvánnak, Imrének és Gellértnek. A László-féle kanonizáció egy átgondolt, merőben újító vállalkozás volt, amellyel megteremtett egy új szenttípust. István, Imre és Gellért kanonizációjának politikai funkciói is voltak.[69] Szent László a szentté avatások után nem sokkal, 1092-ben a szabolcsi zsinaton rendelkezett István, Imre és Gellért ünnepének a kötelezővé tételéről (viszont Zoerárd-Andrásról és Benedekéről nem),[70] vagyis nem gyökerezett meg olyan hamar a tiszteletük Magyarországon. Kálmán király uralkodása alatt egyik fontos feladatának tekintette, hogy elismertesse Szent István kultuszát a pápáknál, akik a fennmaradt leveleikben Istvánra még nem szentként utaltak.[71] Az uralkodó által bevezetett új szenttípus, új szentkultusz vajon mennyi idő alatt terjedt el az országban? István, Imre és Gellért szentsége minden bizonnyal az uralkodói családnak volt a legfontosabb, ők voltak a kultusz legfőbb előmozdítói.

A Szent Margit-szakramentárium szanktorále részében István, Imre és Gellért ünnepe nem szerepel, viszont Zoerárd-Andrásé és Benedeké igen, így valószínű-

---

[64] Leírása: Bartoniek, Emma, *Codices manu scripti Latini*. I. *Codices Latini medii aevi*, Budapestini, 1940 (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke, 12), I, 1–5.

[65] Török József, *Szent Imre liturgikus tisztelete a középkorban = Szent Imre 1000 éve.* Tanulmányok Szent Imre tiszteletére születésének ezredik évfordulója alkalmából, szerk. Kerny Terézia, Székesfehérvár, 2007, 47–49; Török József, *Szent István tisztelete a középkori magyar liturgiában = Szent István és kora*, szerk. Glatz Ferenc, Kardos József, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1988, 198.

[66] Szendrei 2005, i. m. 127.

[67] Lásd Török József említett tanulmányait.

[68] Szendrei 2005, i. m. 160; Horváth Iván, *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*, Bp., OSZK, 2015, 109, 117.

[69] Klaniczay Gábor, *Az uralkodók szentsége a középkorban, Magyar és európai dinasztikus szentkultuszok a középkorban,* Bp., Balassi, 2000, 114–120.

[70] Závodszky 1904, i. m. 163–164; DRMH 60. – Magyar fordítás: ÍF 158–159.

[71] Thoroczkay 2009, i. m. 76; Gerics József, *Szent László uralmának vitás kérdései a legendában és a krónikában = Aetas,* 1994, 1, 30.

leg a szanktorále 1083 előtti.[72] Veszprémy László vizsgálta meg a szanktorálét abból a szempontból, hogy melyek azok a regionálisan tisztelt szentek, akiknek ünnepei megtalálhatóak benne, amelyek korábban talán ismeretlenek voltak Magyarországon. Vagyis ezzel a szakramentárium alapját képező kéziratok (talán több másolatot megelőző) feltételezett tartalmát kötötte helyhez vagy régióhoz. A Szent Margit-szakramentárium szanktoráléja, Szent Audonius és Szent Wandregilis roueni püspökök és Sámson doli püspök ünnepei alapján a roueni egyháztartományra utal. Vagyis a szanktorále egyik rétege a Karoling birodalom nyugati részéről származó kódexből eredhetett.[73] Szent Margit korai kultuszára tekintve azt állapíthatjuk meg, hogy a nyugat-európai liturgikus források alapján a 8–11. század között a vértanú szűz kultusza nem volt kiterjedt, leginkább a Köln és Tours környéki régiókra korlátozódott. A Francia Királyság középső és északi részén a 11. század előtt nem említették Margit ünnepét,[74] vagyis a nyugat-francia területekhez köthetjük, akár a püspök szenteket.

A szakramentárium nagyszombati litániájában Szent István, Szent Imre és Zoerárd-András neve szerepel, ami azért különös, mivel a nagyszombati litániában ezt követően nem említik a zobor-hegyi remetét. Szendrei Janka szerint Zoerárd-András szerepeltetése nem magyarázható a kódex összeállítójának a bencés öntudatával (a szintén bencés Gellért nem bukkan fel benne). Viszont Kálmán idején a nyitrai püspökség megalapítása a zobori-hegyi remeték kultuszának egy második felfutását hozta el. Zoerárd-András kultuszának a hangsúlyozásában része lehetett a személyes (uralkodói) devóciónak is, hiszen I. Géza a dukátus uraként megszerezte András cilíciumának a felét ereklyeként,[75] fiainak, Kálmánnak és Álmosnak is fontos lehetett a zobor-hegyi remete kultusza.

A Szent Margit-szakramentárium fogadalmi miséi között helyi vonatkozású, aktuális anyagok találhatók: megemlékezés Szent Ilonáról, Szent Györgyről, Szent Adalbertről, Szent Gellértről, Szent Egyedről, Szent István királyról, Szent Imréről, és ezután pedig Szent Margit könyörgések olvashatók.[76] Ebbe, az aktualitásokat feldolgozó függelékes részbe a bencés elődök és Szent Margit közé „beékelték" a dinasztikus magyar szentek ünnepeit, ami a királyi családdal való kapcsolatra utalhat.[77]

A fentebb elmondottak alapján a Szent Margit-szakramentárium rendeltetési helyéül egy olyan Szent Margit-egyházat érdemes keresni, ahol kiemelkedően fontos volt a dinasztia szent ősei kultuszának ápolása, s élt a Zoerárd-András

---

[72] Veszprémy 1989a, i. m. 126.

[73] Veszprémy 1989b, i. m. 16–19. – Ezzel megerősíti Kniewald feltételezését. Lásd Kniewald 1938, i. m. 102–104.

[74] Dresvina, Juliana, *A Maid with a Dragon. The Cult of St Margaret of Antioch in Medieval England,* Handbook with Texts*,* Oxford, Oxford University Press, 2016, 20.

[75] Szendrei 2005, i. m. 58–59.

[76] MR 126 f. 80–83v.

[77] Tóth Sándor, *Román kori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében,* Bp., 2010 (A Magyar Nemzeti Galéria Szakkatalógusai, I/1), 66.

tisztelete is. Ezeknek a feltételek együtt leginkább az Álmos herceg által alapított egyházak felelnek meg. Miként a fentebbiekből kiderült a legkorábbi Szent Margitnak dedikált egyházak Álmos herceg alapításai, ezért feltételezésünk szerint ő honosította meg a vértanú szűz kultuszát, s a kódexet Álmos herceg környezetéhez tartozó bencések számára készítették.

Dömös és Meszes alapítása

A meszesi bencés apátság[78] alapítási körülményeinek a feltárásához nincsenek segítségünkre a források. A legkorábbi adat a monostorról II. Géza 1152. évi (ismeretlen tartalmú) oklevele, amely megerősíti javaiban,[79] III. István 1165. évi okleveléből[80] pedig arról értesülünk, hogy a király saját és apja lelki üdvéért az Álmos herceg által alapított meszesi monostornak *(monasterio Almi ducis in honorem Sancte Margarete in Meches constructo)* adta a meszesi kapun át szállított só adóját. Zsoldos Attila az apátság elhelyezkedéséből arra következtetett, hogy a dukátus területén lehetett, így Álmos azt a dukátus uraként, a 11. század legvégén alapíthatta.[81] Álmos az építkezést legkorábban 1096-ban kezdhette el – amikor a dukátus ura lett –, azonban kérdéses, hogy vajon elkészült-e a monostor. Zsoldos meggyőző érvelése szerint 1098 és 1101–1102 között vette el Kálmán Álmostól a hercegséget.[82] E szerint a hercegnek mindössze néhány – belharcokkal teli – év állt rendelkezésére a megépíttetésre, s ha ennyi idő alatt még fel is szentelték a kolostort, annak a dukátus uraként lehetett a kegyura. Ez a körülmény talán megmagyarázza, hogy Álmos a hercegségtől való megfosztása – s ezzel a bihari központja[83] közelében lévő apátság elvesztése – után az új birtokai központjában (Dömösön)[84] miért kezdett bele mindjárt egy másik Szent Margit-egyház építésébe.

A Képes Krónika tanúsága szerint Álmos herceg 1107–1108 környékén jeruzsálemi zarándoklaton vett részt. E szövegrész után a krónika a dömösi pré-

---

[78] Johannes de Thurocz, 421.

[79] Fejér, Georgius, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis,* Tomus II, Budae, 1829, 131; Sörös Pongrác, *Az elenyészett bencés apátságok,* A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története XII/B, Bp., 1912, 449.

[80] RA 107. sz.; *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára, Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo,* I–XII, szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Barabás Samu, Krammerer Ernő, Dőry Ferenc, Lukcsics Pál, Pest–Bp., 1871–1931, I, 2.

[81] Zsoldos Attila, *A dukátus felszámolásának kérdései* (szerzői kézirat). Itt szeretném megköszönni Zsoldos Attilának, hogy a kéziratát a rendelkezésemre bocsátotta.

[82] Zsoldos, *Dukátus,* i. m.

[83] Zsoldos Attila, *Bihar megye korai története* = Zsoldos Attila, *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban*, Nagyvárad, Varadinum Kulturális Alapítvány, 2014, 182–190.

[84] Györffy György elmélete szerint a dukátus elvesztése után kárpótlásként birtokokat kapott Álmos. Györffy György, *A magyar állam megszilárdulása = Magyarország története tíz kötetben, I. Előzmények és magyar történet 1242-ig,* főszerk. Székely György, Bp., Akadémiai Kiadó, 1984, 956.

postság alapítását tárgyalja.[85] Makk Ferenc szerint a dömösi prépostság alapítása a zarándokút után, 1107–1108 fordulóján történt.[86] A krónikás hagyomány szerint egyértelműen a zarándoklat után szentelték fel az egyházat,[87] Gerevich László azonban tévesen a keleti utazása elé helyezte az eseményt.[88] Az alapítás helyszíne azt sugallja, hogy a dukátus elvesztése után – talán az ezért kárpótlásként kapott birtoktesten – hozta létre a prépostságot a herceg.[89] II. Béla 1138. évi oklevéléből (amely 14. századi másolatban maradt fenn) is értesülünk a dömösi egyházról. Ebben az oklevélben a király megállapítja a dömösi egyház birtokállományát, mivel apja életében – szándéka ellenére – nem tudta rendezni azt.[90] Az építtető tehát mindenképpen Álmos volt, s legalábbis a szentélyrész elkészült Kálmán király idején. A Képes Krónika elbeszélése szerint ugyanis Álmos és fia, Béla megvakíttatása után állítólag Kálmán király meg akarta ölteti Álmost, aki a prépostság Szent Margit-oltárába kapaszkodott.[91] A Képes Krónika nyomán az egyház felszentelése tehető az 1108. évre, ám épp ebből kiindulva az építkezési folyamatok korábban meg kellett kezdődjenek, a 12. század első éveiben.[92] Nincs kizárva az sem, hogy bizonyos építkezési munkálatok II. Béla idejében is zajlottak, de művészettörténeti szempontok alapján a 12. század első éveire datálható a faragványok zöme, s egyedülálló módon, észak-nyugat európai kapcsolatot feltételez.[93]

Végső soron, a fentebb elmondottak alapján az bizonyosnak vehető, hogy Álmos környezetébe tartozó bencések számára készült a Szent Margit-szakramentárium. Álmoshoz hű bencés[94] lehetett akár a Szent Imre-legenda[95] szerzője, aki saját bevallása szerint elkísérte Álmos herceget Konstantinápolyba.[96] Felvethető,

---

[85] SRH I. 427, Csukovits Enikő, *Középkori Magyar zarándokok*, Bp. História–MTA Történettudományi Intézete, 2003, 24.

[86] Makk Ferenc, *A tizenkettedik század története*, Bp., 2000 (Magyar Századok), 34–38.

[87] SRH I. 427–428. – Magyar fordítás: ÍF 417.

[88] Gerevich László, *Dömös = Műemlékvédelem,* 36(1992), 2, 77.

[89] Zsoldos Attila, *Dukátus.*

[90] RA I. 63. sz.

[91] SRH I. 431–432. – Magyar fordítás: ÍF 420.

[92] Tóth 2010. i. m. 64, Zsoldos, *Dukátus* i. m.

[93] Tóth 2010. i. m. 64–65.

[94] Bollók János, *A Szent Imre-legenda, Pannonhalma és Ják, Egy királyi és egy magánkegyúri bencés monostor a középkorban = Mons Sacer, 996–1996, Pannonhalma 1000 éve,* I–III szerk. Takács Imre, Pannonhalma, Pannonhalmi apátság, 1996, I, 341–355.

[95] A Szent Imre-legenda teljes kutatástörténetét jelen tanulmány keretei között lehetetlen áttekinteni. Mindazonáltal a medievisták a legendát a 12. század elejére vagy a 12. század derekára datálják. Erről összefoglalva l. Klaniczay 2000, i. m. 308–309. – A 12. század eleji datálás szerint a szerző Álmost az 1107. év körüli zarándoklatára kísérte el, míg a század közepi datálás szerint Álmos 1125-ös bizánci száműzetésében volt társa a bencés.

[96] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum requmque stirpis Arpadianae gestarum,* I–II, szerk. Szentpétery, Emericus, Budapestini, 1937–1938. Reprint: Szerk. Szovák Kornél, Veszprémy László, Bp., 1999, 456.

hogy Meszes volt a Szent Margit-szakramentáriumban említett bencés monostor, ám mivel ez nem készült el, végül Dömösön használták a kódexet. Mindemellett azonban a dömösi eredet sem zárható ki. Az Esztergomi benedikcionálében szereplő egyház véleményünk szerint – Veszprémy László véleményét elfogadva – Dömös volt. Ezt bizonyítja az is, hogy Szent Margit kultuszának központja a 12. század eleji Magyarországon az adatok alapján csak Dömösön feltételezhető.

A keleti és a nyugati hatás kérdése

A kultusz eredetének kérdéséről Orbán Imre tanulmányában és könyvében is azt hangsúlyozta, hogy nem volt szüksége sem Álmosnak, sem II. Andrásnak (aki Szent Margit fejereklyéjét vásárolta meg) a keleti hatásokra Szent Margit tiszteletének propagálásához, mert a nyugati hatásokban kell a kultusz erősödését keresni.[97] Ez azonban nem ennyire egyértelmű, s a kultusz a keleti kereszténységtől is kaphatott impulzusokat.

Szent Margit nyugati kultuszáról legújabban Juliana Dresvina publikált önálló monográfiát. Ebben ugyan főként a szent középkori angliai kultuszára koncentrál, ám előtte áttekinti a legendák szöveghagyományát és a szent korai nyugati kultuszát.[98] Szent Margit életéről az egykorú források nem emlékeznek meg, csak az 5. században bukkan fel a neve, de ekkor korántsem biztos, hogy nem egy másik, Margitnak nevezett szentről van szó. Neve – mind Marina mind Margit formában – újra a 8. század végétől jelent meg mártirológiumokban, legendákban és patrocíniumként.[99] A liturgikus források alapján kultusza a 8–11. század között leginkább a Köln és Tours környéki régiókra korlátozódott.[100] Szent Margit ereklyéinek a translatiója is kérdéses. Valószínűleg a 8. században kerülhetett valamilyen ereklyéje Konstantinápolyba,[101] s később a kultusz Szent Ménász templomában központosult.[102] Az egyik ereklyéje Itáliába kerülhetett 908 környékén, a Bolsena-tó melletti San Pietro della Valle egyházba, ami bizonyos mértékben fellendíthette a kultuszát.[103] Azonban Szent Margit tisztelete – a többi vértanú szűzével egyetemben – csupán a 11. század második felétől élénkült meg Nyugat-Európában, párhuzamosan más keleti szentek legendájának terjedésével. Ehhez annyiban hozzájárultak a keresztes hadjáratok, hogy az emberek nyitottabbak lettek a keleti történetek és a keleti szentek iránt.[104] Mindez az egyház érdeké-

[97] Orbán 2001, i. m. 105.

[98] Dresvina 2016, i. m.

[99] *Uo*. 13–14.

[100] *Uo*. 20.

[101] Ross, M. C., Downey, G., *A Reliquary of St Marina = Byzantinoslavica,* 23(1962), 42.

[102] AASS, Jul., V. 26, Dresvina 2016, i. m. 14.

[103] Dresvina 2016, i. m. 43.

[104] Erről részletesebben l. Uhrin Dorottya, *Szüzesség – szenvedés – szexualitás, A vértanú szüzek kultuszának elterjedése = Magister historiae* II, Válogatott tanulmányok a 2014-ben és 2015-ban

ben is állt, mivel népszerűsíteni igyekezett a keresztes hadjáratokat és embereket toborozni hozzá, amihez jó eszköz volt a vértanú szüzek kultuszának támogatása. A mártír szüzek legendáiban a gyengébbnek látszó keresztény legyőzi erős pogány ellenfelét, s mártírként Jézus mellett örök életet nyer. Ezek a történetek azt szimbolizálhatták, hogy a keresztes hadjáratok résztvevői miként viszonyuljanak az iszlám terjeszkedéséhez.[105] A Margit-ereklyék translatiója is megindult 1145-ben,[106] majd az egyik ereklye megszerzése épp a 4. keresztes hadjárat idején történt: Konrád, halberstadti püspök Konstantinápoly 1204-es elfoglalásakor jutott Margit egy ereklyéjéhez.[107] Tehát a szakirodalomban Szent Margit nyugati kultuszának a megerősödését a keresztes hadjáratok (főként az első keresztes hadjárat, vagyis 1096–1099) utánra datálják. Ekkorra pedig – amennyiben a zágrábi püspökség alapításához kötnénk – a Szent Margit-szakramentárium nemcsak, hogy készen kellett volna lennie, de már el is kellett volna, hogy küldjék Zágrábba. Mivel a 11. század végi nyugati egyházban Szent Margit tiszteletének az elterjedéséhez hozzájárultak a keresztes hadjáratok, a középkori magyar Szent Margit tiszteletet is érhették keleti hatások. A magyar történeti kutatás úgy tartja, hogy Álmos herceg jeruzsálemi zarándoklata idején megfordult Konstantinápolyban is, ahol szerzett Szent Margit-ereklyéket.[108] Erre azonban nincsen se írásos, se tárgyi bizonyítékunk, Bizáncból szerezhetett ereklyéket a herceg, amelyek mára elvesztek.

Noha Álmos herceg nyerhetett impulzusokat a nyugati kereszténységből is Margit kultuszának propagálására – hiszen a Német–Római Birodalommal intenzív kapcsolatokat ápolt (Köln környékén pedig kimutatható Margit kultusza) – ám mégsem vethető el a keleti hatás. Erre utal az is, hogy Álmos egyházalapításai után épp a bizánci neveltetésű III. Béla idején erősödik meg a kultusz. Béla

---

megrendezett középkorral foglalkozó, mesterszakos hallgatói konferenciák előadásaiból, szerk. Farkas Csaba, Lados Tamás, Ribi András, Uhrin Dorottya, Bp., ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2016, 158–178.

[105] Sands, Tracey R., *The Company She Keeps. The Medieval Swedish Cult of Saint Katherine of Alexandria and its Transformations,* Tempe, 2010 (Medieval and Renaissance Texts and Studies, 362), 1, 19.

[106] 1145-ben Margit a Bolsena-tó közelében lévő San Pietro della Valle egyházban lévő ereklyéjét átszállították Montefiasconeba. AASS Jul., V., 28, 44.

[107] Bartlett, Robert, *Why Can the Dead Do Such Great Things? Saint and Worshippers from the Martyrs to the Reformation*, Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2011, 310; Dresvina 2016, i. m. 14.

[108] Györffy György, A *magyar állam megszilárdulása = Magyarország története, Előzmények és magyar történet 1242-ig*, főszerk. Székely György, Bp., 1984 (Magyarország története, I/1–2), 956–958; Benkő Elek, *A dömösi prépostság régészeti kutatása = Paloták, kolostorok, falvak, Gerevich László (1911–1997) középkori kutatásai*, Kiállítási katalógus, szerk. Benda Judit, Benkő Elek, Magyar Károly, Bp., 2011, 69–70; Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*. II. *Commentarii. 1. Ab initiis usque ad annum 1301.* Comp. Elemér Mályusz adiuv. Julio Kristó, Bp., 1988, (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, VIII), 420–421.

az egyik leányát is Margitnak nevezte,[109] bár ebben szerepe lehetett antiochiai származású feleségének, csakúgy, mint a kultusz támogatásában. A meszesi és a dömösi egyházon kívül a 12. században csak Karcsán van biztos adatunk Szent Margit patrocíniumra. A templomot feltehetőleg III. Béla idején alapították a stefaniták.[110] A lovagrendi eredet miatt legalábbis a keresztes eszmével kapcsolatban van ez az egyház. Visszatérve a kultusz megjelenésére, Álmos herceg horvát királyként is kapcsolatba kerülhetett a bizánci kereszténységgel. Tehát azt nem lehet megállapítani, hogy Álmos herceg keleten vagy nyugaton találkozott-e Szent Margit kultuszával, s miért ennek a szentnek a kultuszát mozdította elő, de annyi bizonyosnak tekinthető, hogy ő honosította meg a kultuszát.

Kálmán a sárkány?

Kristó Gyula szerint a dömösi egyház alapítása Álmos részéről kihívás volt Kálmán felé.[111] Ezt továbbgondolva Orbán Imre arra a következtetésre jutott, hogy a sárkány és a fekete ember/démon képében megjelenő ördögöt legyőző Margit az alkalmatlan uralkodóval (Kálmán) szembeni küzdelmet szimbolizálja.[112] Ezt az elképzelést Koszta László is átvette,[113] szerinte a dukátus megszűnése után Álmos a Nyitráról távozó papságnak alapított Dömösön egyházat, ezzel átmentve a hercegi vagyont.[114] Koszta ötletével a továbbiakban nem kívánok foglalkozni.[115] Viszont szeretném megvizsgálni, hogy lehetséges-e a „történet" alapjául szolgáló sárkány – Kálmán király megfeleltetés.

Orbán Imre hipotézise onnan eredhet, hogy kiindulási alapként tette meg azt a krónikarészletet, amely szerint Kálmán „Külsejét tekintve jelentéktelen volt, de ravasz és tanulékony, borzas, szőrös, félszemű, púpos, sánta és dadogó".[116] Erről a krónikarészletről azonban a kutatás bebizonyította, hogy az Álmos-ági krónikás

---

[109] Vö. 7. lj.

[110] Szakács Béla Zsolt, *A lovagrendek művészete a középkori Magyarországon = Magyarország és a keresztes háborúk, Lovagrendek és emlékeik*, szerk. Laszlovszky József, Majorossy Judit, Zsengellér József, Máriabesenyő, Gödöllő, 2006. 242.

[111] Kristó Gyula, *A XI. századi hercegség története Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 120.

[112] Orbán 1997, i. m. 42–50; Orbán 2001, i. m. 108–110.

[113] Koszta László, Adalékok Antiochiai Szent Margit tiszteletéhez = *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica,* 126(2006), 23–28.

[114] Koszta László, *Egyház és intézményei a középkori Pest és Pilis megyében = Pest megye monográfiája I/2, A honfoglalástól 1686-ig*, szerk. Zsoldos Attila, Bp., Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára, 2001, 203; Koszta László, *A nyitrai püspökség létrejötte, Nyitra egyháztörténete a 9–13. században = Századok,* 143(2009), 298–299.

[115] Koszta László elképzelését vö. Thoroczkay 2012, i. m. 414. és Zsoldos, *Dukátus*, i. m.

[116] SRH I. 421. – Magyar fordítás: ÍF 413.

Kálmán lejáratása céljából írta.[117] Még abban az esetben is, ha volt valamilyen testi hibája Kálmánnak, ez nem befolyásolhatta az uralkodásban, hiszen a Képes Krónika szerint például személyesen részt vett a háborúiban.[118]

Orbán Imre ezen ötletének további alátámasztására legendákat hozott fel példaként. Ám az idézett cikkben egy jelentős módszertani probléma is akad: ezek a legendák – amelyek segítségével megpróbál rekonstruálni egy 12. század eleji eseményt – főként a 15–16. századból származnak. Még legkorábbi idézett példája is a 13. századi harmadrendi domonkos nővér esete.[119] Ez azért is jelentős probléma, mivel a szentkultusz jelentős változásokon ment át a 11–16. század között,[120] s a szentek legendái is több alkalommal bővültek.[121] És akkor még nem is beszélünk arról az óriási változásról, ami a 12. században a női vallásosság, női szentek tisztelete terén végbement. Természetesen – jóllehet már könyvtárnyi irodalom született a szentkultusz középkori változásairól –,[122] mindezt nem lehet részletesen bemutatni egy tanulmány keretein belül. Viszont egy dologra mindenképpen fel kell hívni a figyelmet: bár Szent Margit legendájának leghíresebb jelente a sárkánnyal való küzdelme és leggyakrabban ábrázolt attribútuma a sárkány, a legenda maga mégsem a vele való harc köré összpontosul. Szent Margit fő ellenfele a legendájában Olibrius, a pogány nemesi származású prefektus, aki meg akarja szerezni magának a szüzet. A vértanú szüzek legendáiban közös vonás, hogy a leendő szenteknek az uralkodó, a prefektus vagy a bíró miatt kell el-

---

[117] Kristó Gyula, *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*, Bp., Osiris, 2002, 39–40.

[118] Így például az országba betörő keresztesek ellen, személyesen ment Oroszországba, a kunok ellen, miután Álmos elfoglalta Újvárat személyesen vett részt az ostromban. Lásd SRH I. 422–427. – Magyar fordítás: ÍF 414–417.

[119] Orbán 1997, i. m. 44.

[120] A vértanú szüzek kultuszának változásáról l. Winstead, Karen A., *Changing patterns of conflict in Middle English virgin martyr legends = Medieval Perspectives,* 1989–1990, 4–5, 229–238.

[121] A középkori legendák bővüléséről Szent Katalin legendájának a példáján l. Beatie, Bruce A., *Saint Katherine of Alexandria, Traditional Themes and the Development of a Medieval German Hagiographic Narrative = Speculum,* 52(1977), 785–800.

[122] A téma népszerűsége miatt jelentős mennyiségű szakirodalommal rendelkezik, csak néhányat sorolnék fel. Vauchez, André, *Saints admirables et saints imitables: les fonctions de l'hagiographie ont-elles changé aux derniers siècles du Moyen Âge?*" *= Les fonctions des saints dans le monde occidental (IIIe–XIIIe siècle)* Actes du colloque de Rome (27–29 octobre 1988) Rome, École Française de Rome, 1991, 161–172; *Images of Sainthood in Medieval Europe,* szerk. Blumenfeld-Kosinski, Renate, Szell Timea, Ithaca, 1991; Schulemburg, Jane Tibbets, *Sexism and the celestical gynaeceum – from 500 to 1200 = Journal of Medieval History,* 4(1978), 117–133; Vauchez, André, *Sainthood in the Later Middle Ages*, Cambridge, 1997, 268–269; *Medieval Women*, szerk. Baker, Derek Oxford, 1978 (Studies in Church History); Bynum, Caroline Walker, *Holy Feast and Holy Fast, The Religious Significance of Food to Medieval Women*, Berkely, Los Angeles, London, University of California Press, 1987; Klaniczay 2000, i. m.; Goodich, Michael, V*ita perfecta: The Ideal of Sainthood in the Thirteenth Century*, Stuttgart, Anton Hiersemann, 1982 (Monographien zur Geschichte des Mittelalters, 25); Weinstein, Donald, Bell, Rudolph M., *Saints and society: the two worlds of western Christendom, 1000–1700,* Chicago, University of Chicago Press, 1982.

szenvedniük a megpróbáltatásokat,[123] illetve az, hogy a legendák a kereszténység és a pogányság közötti konfliktus köré összpontosulnak.[124] A pogány előkelők azok, akik a szentekkel szemben állnak, s a szentek szenvedései közben mindenféle csodás dolog történik, például Margit esetében az, hogy megküzd a sárkánnyal. Tehát még ha Kálmán király kihívásként is értelmezte a dömösi prépostság alapítását és patrocínium választását, inkább azonosíthatta magát Olibriusszal, mint a sárkánnyal. Azonban az sem hihető, hogy az eredetileg klerikusnak szánt Kálmánt egy pogány előkelőhöz hasonlította volna bárki.

Összegzés

Az eddig leírtakból kitűnik, hogy forrásokkal nem bizonyítható Antiochiai Szent Margit 11. századi tisztelete Magyarországon, csak a század utolsó éveiben. A szent neve talán ismert lehetett a klerikusok, közülük is főként a külföldiek számára, de Szent Margit kultusza Magyarországon ténylegesen Álmos herceg egyházalapításaival kezdődött.

Ennek alapján az ún. Hahóti kódex, vagyis a Szent Margit-szakramentárium rendeltetési helye talán Meszes, de valószínűbb, hogy Dömös lehetett. Vélhetően Szent Margit kultuszközpontja a 12. században Dömös volt, köszönhetően a kultusz hercegi támogatásának, hisz maga Álmos is egy ideig ott élt. A motivációt Szent Margit védőszentté emelése mögött nem ismerjük, de nem valószínű, hogy kihívásként értelmezte az uralkodó a patrocínium választást.

Álmos herceg egyházalapításai kapcsán a tanulmány bemutatja, hogy nem egyértelmű a kultusz nyugati eredete, mivel Szent Margit kultusza a 11. század második felében Nyugat-Európában éppen csak megerősödésben volt, korántsem egy meggyökerezett, erős tiszteletről volt szó. Mindez csak a 12–13. századtól jött el, vagyis az érett középkortól kezdve a nyugati hatás a Szent Margit kultuszára kétségtelen. A magyar kereszténység pogánylázadásokkal tarkított első évszázadában kevés esélye volt annak, hogy ereklye nélkül meghonosodjon egy kevésbé ismert, keleti eredetű szent tisztelete. Szent Ányosnak I. András idejétől, Szent Kálmánnak pedig Péter király idejétől volt ereklyéje az országban – Kálmán ráadásul a közelben szenvedett vértanúhalált –, mégsem lett igazán jelentős kultuszuk az országban.[125]

---

[123] Winstead, Karen A., *Virgin Martyrs, Legends of Sainthood in Late Medieval England,* Ithaca, 1997, 1–18.

[124] Winstead 1989–1990, i. m. 229.

[125] Kerny Terézia, *Szent Kálmán és Könyves Kálmán kultuszáról = Ars Hungarica,* 29(2001), 1, 9–32; Csákó Judit, *Szent Ányos püspök franciaországi és magyarországi kultuszáról = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 24(2012), 3–4, 13–22.

UHRIN, DOROTTYA

Hungary's Earliest Cult of Saint Margaret of Antioch

The Church Foundations of Duke Álmos and the Saint Margaret Sacramentary

The present study focuses on the appearance of the cult of Saint Margaret of Antioch in medieval Hungary. Duke Álmos, the brother of King Coloman (1095–1116), founded a monastery at Meszes and a collegiate chapter at Dömös in honour of the saint. Earlier literature has argued that the cult of Saint Margaret already existed in the eleventh century, and used this to explain the church foundations of Duke Álmos, even though analysis of the sources revealed that the veneration of Saint Margaret cannot be proved before the very end of the eleventh century. The name of the saint might have been known to clerics earlier, but the first trace of her veneration in Hungary is the foundations of Duke Álmos. The monastery of Meszes likely was located in his duchy, and thus Álmos must have founded it before King Coloman stripped him of his duchy. This means that he most likely founded it at the very end of the eleventh century. Then Álmos founded a collegiate chapter dedicated to St Margaret in Dömös, the centre of his new territory. The chapter was consecrated in 1108, and thus construction started in the first years of the twelfth century. Imre Orbán argued that Álmos chose Saint Margaret as patron saint because the legend of the saint (i.e. Margaret defeating the dragon) symbolized his struggle against the incompetent ruler (Coloman). This idea might have been inspired from the *Chronicon Pictum*, which describes Coloman as malformed, though that part of the chronicle is not reliable. Moreover, the legend of Margaret centres upon the confrontation of Christianity with Paganism, rather than her fight with the dragon. While exploring those topics, the present study sheds light on the provenience and the dating of the Saint Margaret Sacramentary, the earliest liturgical book of Hungary. The codex was certainly made for a Benedictine monastery which was dedicated to Margaret. The Hungarian dynastic saints' cults stand out in the codex which might connect it to the royal family. Consequently, the Sacrament perhaps was made for the Benedictines of Meszes, but eventually was used in the chapter of Dömös.

Keywords: Saint Margaret of Antioch, Duke Álmos, liturgy, cult of saints, Saint Margaret Sacrament, 11–12th centuries

KNAPP ÉVA

Matthaeus Tympius retorikai vonatkozású művei Magyarországon

Matthaeus Tympius német katolikus teológus, retorikatanár és hitszónok számos prédikáció-, exemplum- és loci communes gyűjtemény, valamint retorikai kézikönyv, vitairat és morális-didaktikus mű szerzője, fordítója, a münsteri egyetem megalapításának és egy jobb iskolarendszer szorgalmazója mintegy húsz éves oktatói tapasztalat után, a 17. század első két évtizedében adta ki munkáit. Összesen mintegy nyolcvan, nagyobbrészt latin, kisebb részt német nyelvű mű kapcsolódik a nevéhez, melyek többnyire Köln, Münster és Mainz nyomdáiban jelentek meg. Halála után egy ideig még folytatódott életművének sikere, a német nyelvterületen kívül azonban könyvei csak elvétve láttak napvilágot. Magyarországon egyetlen munkája sem jelent meg; legközelebb Prágában a Clementinum nyomdájában készült egy posztumusz kiadás 1686-ban *(Tympius, sive Thesaurus novus phrasium […])*.

A régi magyar irodalom történetének kutatói közül tudomásom szerint eddig ketten írták le Tympius nevét[1]. Imre Mihály a *Retorikák a reformáció korából* című, 2000-ben megjelent forráskiadvány függelékében közzétett egy, az *Adattár […]* című sorozat addig megjelent könyvlistái alapján készült összesítést, melyben az 1711 előtt kiadott retorikai művek szerzőinek betűrendes jegyzékében feltünteti a példányok előfordulási számát.[2] Itt a „Timpius" név után az arab egyes szám áll, amiből joggal következtethetnénk a szerző ritka magyarországi ismertségére.[3] Retorikatörténeti monográfiájában és ennek előtanulmányaiban Kecskeméti Gábor Vossius kapcsán tett említést Tympius *Dormi secure* című beszédminta-gyűjteményéről.[4] Vossius első kiadásban 1606-ban megjelent, *Ora-*

[1] A tanulmányban a szerző latinos, nyomtatásban megjelent munkái címlapján rendszeresen szereplő névalakját használom. A név több változatban ismert, így Timpius, Tympe, Timpe, Tymp. Esetenként a Paulus Pytthmaetus álnevet használta. A kutatáshoz adott ösztönzésért Dieter Breuernek (Aachen) tartozom köszönettel.

[2] *Retorikák a reformáció korából*, vál., sajtó alá rend., bev., jegyz., záró tanulmány, szerk. Imre Mihály, második, bővített, átdolgozott kiadás, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000, 486–490.

[3] Imre 2000, i. m. (2. jegyzet) 488. – Hogy retorikai vonatkozású művei közül melyik alapján került Tympius a listára, nem ismert. Az Imre Mihálytól hivatkozott *Adattár*-köteteket ismételten kézbe véve Tympiustól összesen huszonkét retorikai vonatkozású kiadványt regisztráltam. A sorozatban közreadott történeti katalógusok és jegyzékek közlési rendje nem teszik lehetővé a kiadások pontos azonosítását.

[4] Kecskeméti Gábor, *„A böcsületre kihaladott ékes szóllás, írás",* A magyarországi retorikai

DOI 10.17167/MKSZ.2017.1.32

toriarum institutionum libri sex című retorikájáról szólva – C. S. M. Rademaker és Tarnai Andor kutatásaira hivatkozva – elkülöníti a mű Vossius életében, azaz 1649 előtt megjelent négy autorizált kiadását az egyéb, ugyancsak 1649 előtt megjelent, úgynevezett autorizálatlan kiadásoktól. Eszerint az Odera/Frankfurtban megjelent 1616. és 1617. évi Vossius-kiadások autorizálatlanok, s kibővültek „[…] a kor két másik retorikai újdonságából, Keckermann és Tympius műveiből vett példákkal […]".[5] A monográfia egy másik részében Kecskeméti Gábor Marijke Spies megfigyelése kapcsán – mely szerint „[…] a 17. század második felének amszterdami iskolai orációiban Aphthoniosz mellett Matthaeus Tympius […] témái és szövegei köszönnek vissza leginkább" – foglalkozott ismét Tympiusszal. Néhány életrajzi adat közlése után felvázolja a *Dormi Secure* műveltséganyagát, kiemeli a százhúsz beszédminta „felekezetileg semleges, világi témájú" és „retorikaelméleti tárgyú" nagyszámú szövegét, s jegyzetben hivatkozik az egyik beszédminta Bonfini utalására. A *Dormi Secur*ét ugyanakkor „[…] erős katolikus hangütésű"-nek minősíti, és szokatlannak ítéli németalföldi protestáns használatát, megjegyezve, hogy erre „[…] alkalmassá tehették, olyannyira, hogy 1642-ben Amszterdamban ki is nyomtatták".[6]

---

hagyomány a 16–17. század fordulóján, Budapest, Universitas Kiadó, 2007, 101, 122–124; vö. még, Uő., *Pécseli Király Imre retorikája és Szenci Molnár Albert = „Nem sűlyed az emberiség!"...* Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára, főszerk. Jankovics József, Budapest, MTA ITI, 2007, 451–474, itt: 474, 94. jegyzet.

[5] Kecskeméti 2007, i. m. (4. jegyzet) 101. – Megvizsgáltam a szakirodalom alapján hivatkozott két, Odera/Frankfurtban megjelent Vossius-kiadást. Az 1616-ban megjelent kiadás címlapján (használt példány ELTE Egyetemi Könyvtár – továbbiakban BEK – Bar. 05705) a főcímet követően ez olvasható: „Editio tertia in quam exempla illustriora ad singula causarum genera eorumque status ex Collegio Oratorio cum primis B. Keckermanni: et ex libro Matthaei Tympij quem vocat Dormi Secure, citra indignationum, ut creditur, Auctorum, no sine eximio Juventutis usu commigrarunt." A kötetet áttanulmányozva azonban sem a szövegben, sem a hivatkozások között, sem az A6v–8v lapokon olvasható, Syllabus autorum, qui in hisce libris citantur című részben nem található meg Keckermann és Tympius neve. Megállapítottam, hogy az Autores recentiores című rész nem tartalmaz minden hivatkozott szerzőt, így például kimaradt a szövegben említett Soarez (Cyprianus Soarius) neve. Ugyanakkor a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekban őrzött 1617-es kiadás (jelzete: 101.5 Rhet.) címlapján nem szerepel sem Keckermann, sem Tympius neve, a főcímet az „editio secunda **ab autore recognita** [kiemelés Knapp Éva] et altera parte aucta" szövegrész követi. Az autorizálatlannak ítélt, Odera/Frankfurtban 1616-ban és 1617-ben megjelent Vossius-kiadásokra vonatkozó, idézett megfigyelés az idézett formában olvasható például Jeroen Jansen „Rede. 5. Niederlande. c. 1620–1680" címszavában a Historisches Wörterbuch der Rhetorik hasábjain (Hrsg. v. Gert Ueding, Bd. 7, Tübingen, M. Niemeyer Verlag, 2005, 746. hasáb.) Érdemes lenne az Odera/Frankfurtban megjelent Vossius-kiadásokat analitikus vizsgálat keretében tovább tanulmányozni. Mivel e kiadásokban nem találtam utalást Tympiusra, ezt a vizsgálatot nem végeztem el. Vö. még: Tarnai Andor, *G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadásai = Tótfalusi Kis Miklós*, Előadások, szerk. Gomba Szabolcsné, Haiman György, Debrecen, KLTE Könyvtára, 1985, 151–157; Uő., *Uez*, *Magyar Könyvszemle,* 102(1986), 302–305; Jansen, J[eroen], *De „Institutiones oratoriae" van G. J. Vossius (1577–1649) = Lampas,* 34(2001), 373–390.

[6] Kecskeméti 2007, i. m. (4. jegyzet) 122–123. A Hendrick Laurensz amsterdami nyomdájában

Tympiusról nemcsak a magyarországi retorikatörténeti szakirodalom nagy része „feledkezett meg". Annak ellenére, hogy a folyamatosan bővülő német retrospektív bibliográfia 1601–1700 közötti könyvészeti adatbázisa (= VD 17), Tympius műveinek eddig összesen kilencvenhárom kiadását tartalmazza, a Post-Reformation Digital Library (= PRDL) pedig művei egy része huszonnyolc kiadásának harminckét kötetét teszi jelenleg teljes terjedelemben elérhetővé, viszonylag kevés a Tympiusszal foglalkozó szakirodalom. Guillaume van Gemert 2011-ben megjelent lexikon-címszavában[7] – a münsteri nyomtatványokat gyűjtő Paul Bahlmann által írt, az *Allgemeine Deutsche Biographie*-ban[8] 1895-ben megjelent áttekintésen kívül – mindössze négy újabb tanulmányt sorolt fel, melyek közül hármat ő maga írt Tympius korábbi szerzőket közvetítő szerepéről,[9] a negyedik

1642-ben a címlapon a „De novo emendata et thematis aliquot aucta" megjegyzéssel megjelent kiadás példányához nem jutottam hozzá – annak ellenére, hogy e kiadás példányai is terjedtek Európa-szerte. Vö. pl. Katalog knig biblioteki Imperatorskago universiteta Sv. Vladimīra, T. IV, Kiev, V universitetskoĭ tip., 1856–1857, nr. 50197, 218. – Ismereteim szerint Vossius irodalomelméleti munkáinak használata tankönyvként független a felekezetektől. Nemcsak a magyarországi jezsuita tankönyv-jegyzékekben található meg, hanem a fennmaradt példányok is ezt bizonyítják (lásd pl. BEK Bar. 06645, G. J. Vossius, Poeticarum institutionum […], Amstelodami, L. Elzevirius, 1647, a címlapon a tulajdonosi bejegyzés szövege: Collegij Societatis Jesu Scepusij Catalogo inscriptus 1649. In usum Professoris Poëseos). Nem volt ez másként a katolikus szerzők, így Tympius retorikai vonatkozású munkái esetében sem.

[7] *Killy Literaturlexikon*, 2., vollständig überarb. Aufl., Hg. Wilhelm Kühlmann, Bd. 11, Berlin – Boston, De Gruyter, 2011, 652–653.

[8] Band 39, Duncker & Humblot, Leipzig 1895, 53–55. – Tympiusszal foglalkozó szakirodalmi említések: Giel van Gemert, *Die Werke des Ægidius Albertinus (1560–1620), ein Beitrag zur Erforschung des deutschsprachigen Schrifttums der katholischen Reformbewegung in Bayern um 1600 und seiner Quellen*, Amsterdam, Holland University Press, 1979, 764; Kohl, Wilhelm, *Das Domstift St. Paulus zu Münster*, Münster, 1989, 249; *Oratio funebris, die katholische Leichenpredigt der frühen Neuzeit: zwölf Studien: mit einem Katalog deutschsprachiger katholischer Leichenpredigten in Einzeldrucken 1576–1799 aus den Beständen der Stiftsbibliothek Klosterneuburg und der Universitätsbibliothek Eichstätt,* (Hgg.) Birgit Boge, Georg Bogner Amsterdam, Rodopi, 1999, 153; Steveling, Lieselotte, *Juristen in Münster*, Ein Beitrag zur Geschichte der Rechts- und Staatswissenschaftlichen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität Münster/Westfalen, Münster, LIT, 1999, 29; Herzig, Arno, *Der Zwang zum wahren Glauben*, Rekatholisierung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert, Göttingen, Vandenhoeck, Ruprecht, 2000, 55; Margraf, Erik, *Die Hochzeitspredigt der Frühen Neuzeit,* mit einer Bibliographie der selbstständig erschienenen Hochzeitspredigtdrucke der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel, der Staats- und Stadtbibliothek Augsburg und der Universitätsbibliothek Augsburg, München, Utz, 2007.

[9] Guillaume van Gemert, *Zum Verhältnis von Reformbestrebungen und Individualfrömmigkeit bei Tympius und Albertinus = Frömmigkeit in der frühen Neuzeit*, Hg. Dieter Breuer, Amsterdam, 1984, 108–126 (Chloe, 2); Uö., *Zur Rezeption der Werke von Luis de Granada im deutschen Sprachraum in der frühen Neuzeit = Beiträge zur Aufnahme der italienischen und spanischen Literatur in Deutschland im 16. und 17. Jahrhundert*, Hg. Alberto Martino, Amsterdam/Atlanta, Rodopi, 1990, 289–336 (Chloe, 9); Uö., *Zur Geiler von Kaysersberg-Rezeption im frühen siebzehnten*

halotti prédikációinak második, átdolgozott kiadását (Münster, 1609) elemzi.[10] Önálló monográfia, retorikai munkásságát tárgyaló tanulmány eddig nem készült róla; legutóbb ismét Guillaume van Gemert foglalkozott vele egy 2014-ben megjelent dolgozatában.[11]

Az életmű keretei

Az 1566-ban a vesztfáliai Heessenben (ma Hamm) született Tympius élete viszonylag szűk földrajzi körben zajlott. Kölni teológiai tanulmányai (1586–1593) idején retorikatanár volt a Larentianumban és konrektor a közeli Jülichben. 1595-ben szentelték pappá, ezt követően az alsó-szászországi Osnabrück dóm-iskolájának rektora lett. Ide azért hívták meg, hogy elsimítsa a korábban katolikus és evangélikus diákok által egyaránt látogatott iskolában a túlzottan erőteljes katolikus fordulat – lutheránus tankönyvek kiiktatása, a Canisius-katekizmus bevezetése – nyomán keletkezett nézeteltéréseket.[12] 1608/1609-től haláláig (Münster, 1616. III. 26.) irányította a münsteri Collegium Dettenianumot, egyúttal a münsteri dóm prédikátora volt.[13]

Több munkájának keretszövegében megemlékezett saját tanári tevékenységéről. Így például az egyik, „Münster in Coll. Dett. An. 1609. Kal. Maij" keltezésű, majd tíz évvel a megírást követően posztumusz újra megjelent dedikációjában elmondja, hogy addig összesen húsz éven át oktatott: három évig Jülichben „in conrectoratu Scholae Ducali", négy évig a kölni egyetemen volt a filozófia- és az ékesszólás (eloquentia) tanára, majd közel tizennégy évig tevékenykedett Osnabrückben „in rectoratu der Kayserlichen uralten Thumb Schule."[14] Eszerint tanári pályafutása 1589-ben kezdődött. A fenti dedikáció megírása előtt néhány hónappal, 1608. szeptember 12-én kelt az osnabrücki dómkáptalannak az előbbi adatokkal lényegében egybehangzó életpályát felvázoló bizonyságlevele (testimonium) *De Vita Authoris* kezdettel, melyre egy Tympius-munka kéziratának elbírálásánál vagy új alkalmazásánál lehetett szükség.[15] A két forrás egyértelműen

---

Jahrhundert. Der Einfluß eines indizierten Autors auf Albertinus und Tympius = Morgen-Glantz, 2(1992), 101–111.

[10] Pavlíčková, Radmila, *„Da ligt nu alles an der kunst wol zu sterben", Die Sammlung Catholische Leichpredigen des Matthias [!] Tympius = Wolfenbütteler Barock-Nachrischten*, 36(2009), 1–2, 65–79.

[11] Guillaume van Gemert, *Matthaeus Tympius (1566–1616) und die Rezeptionswege in der geistlichen Literatur der Frühen Neuzeit = Die Bedeutung der Rezeptionsliteratur für Bildung und Kultur der Frühen Neuzeit* (1400–1750) II, Beiträge zur zweiten Arbeitstagung in Haldensleben (Mai 2013), Hgg. von Alfred Noe und Hang-Gert Roloff, Bern, Berlin, Wien, Peter Lang, 2014, 371–390.

[12] Bahlmann 1895, i. m. (8. jegyzet) 54.

[13] Gemert 2014, i. m. (7. jegyzet).

[14] Matthaeus Tympius, Leich; Trost; und Bußpredigen […], Münster, M. Dale, 1619, Dedication.

[15] A tanúsítvány szerint a teológiai licenciátust szerzett Tympius ekkor az osnabrücki dóm-is-

igazolja, hogy Tympius münsteri tanári évei 1608/1609-ben kezdődtek, s élete végéig gyakorló pedagógusként tevékenykedett.

A látványos fordulatokban nem bővelkedő életút második feléhez terjedelmes, évről-évre újabb munkákkal kiegészülő életmű társult. Eszerint Tympius a tridenti zsinat utáni katolikus reformmozgalom képviselőjeként a társadalom erkölcsi színvonalának emelését tűzte ki fő célul, s – különösen kezdetben – nem volt idegen tőle a felekezeti polémia és a térítő szándék sem. A művek nem elhanyagolható része fordítás, átdolgozás és kompiláció. Az erős hagyományhoz kötődés mellett megjelennek bennük újító törekvések is, amennyiben Tympius az európai, azon belül a spanyol, olasz és flamand egyházi irodalom – köztük Luis de Granada, Francisco Arias és Vincenzo Bruni – több alkotását, illetve szövegét közvetítette a német nyelvterület felé.

Exemplum-forrásainak köre igen széles; köztük van például Poggio nevezetes gyűjteménye. Elkészítette a reformáció előfutárai közé számító, 1559-től indexre tett Geiler von Kaysersberg *Peregrinus* (Strasbourg, 1513) című művének rövid összefoglalását (*Procession Predigen*, Münster, 1615). Először 1608-ban kiadott, majd tovább bővített minta halotti beszéd-gyűjteménye (*Catholische Leychpredigen*, Münster, 1608) a kiadványtípus viszonylag korai képviselőjének számít.

A nyomtatott művek eddigi legteljesebb számbavétele szerint (VD 17) Tympius első munkái a 17. század elején jelentek meg német nyelven. Egyik legkorábbi munkája egy morális-teológiai kompendium, mely kivonatokat tartalmaz a Bibliából és más „elmés" („geistreich") könyvekből. A 18. században német nyelvterületen megjelent nyomtatványok bibliográfiája szerint egy-egy munkája csak kivételesen „lépte át" a 17. század felső határát,[16] azaz műveinek használata időhöz kötött jelenség volt. E megfigyeléssel összhangban áll Tympius fő törekvése, hogy elsősorban oktatási céllal szintetizálja a későközépkori, humanista és kora újkori alapvető tudásanyagot – úgy, hogy az irodalomelméleti tanulmányokból megszerezhető ismereteket minél hasznosabban ötvözze a gyakorlattal. Az elméleti tudás és a gyakorlati használhatóság ilyen jellegű egyesítése az elmélyítés szándékával sajátos pedagógiai célkitűzésnek számított a 17. század elején. A megvalósítás során kompendium-jellegű, az eredetiséget másodlagosnak tekintő munkák sorozatát készítette el. Tympius tankönyvszerzői életműve elsősorban retorikai gyakorlatok és példák gyűjteménye, melyben az elméleti tudás

kola rektora, s a kölni akadémián kelt iratokkal bizonyította, hogy Kölnben a Gymnasium Laurentianumban négy teljes éven át tanított a felsőbb osztályokban filozófiát és ékesszólást („eloquentiam"). Ezt megelőzően Jülichben oktatott három évig a felsőbb osztályban „utramque linguam, et studia humaniora". Később Osnabrückbe hívták („vocatus"), ahol eddig tizenhárom és fél évig viselt felelősséget („sustinuisse") a tanulóifjúság előmeneteléért „tam ad exercitia pietatis, quam omnem humanitatem ac scientiam liberalem." Tympius, sive thesaurus novus phrasium germanico-latinus, Pragae, Typ. Univers. Carolo-Ferd., 1686, A3r–A4r.

[16] *Braut der Gottsförchtigen* […], Münster, 1601, Raßfeldt – VD 17 23:645206M / 23:645207U / 23:645209K. Ilyen 18. századi kiadás például a *Thesaurus phrasium* […], Coloniae, W. Metternich, 1703.

megszerzésére irányuló 'mit' oktassunk gondolat érvényesítésénél előbbre való volt a módszer átadása, a 'hogyan' oktassunk bemutatása.

Tudatosan vállalva a fenti célkitűzést – fordításai, prédikációi és áhítatirodalmi munkái kivételével – Tympius folyamatosan élt az „áthivatkozások" rendszerével, azaz egy-egy munkájában rendszeresen visszautalt korábbi műveire. A már megjelent munkákhoz tartozó mutatókat esetenként később más műveiben is megjelentette. Így például a *Dormi Secure* első pars-ában a negyedik mintaprédikáció (*Consolatio in damno rerum temporalium*) locus-ainak sorában a margón olvasható a következő hivatkozás: „Vide in speculo meo bonorum Ecclesiast. exempla Spyridionis, Stephani Libertini, S. Medardi, etc.".[17] Ugyanezen mű 1615. évi kiadásában a harmadik pars indexének végén Tympius négy korábbi munkájának betűrendbe sorolt összesített téma-indexét is megjelentette a következő címen, a használatra vonatkozó kiegészítéssel: „Themata sequentia non parum possunt dilatari ex Speculo meo Clericorum, ex Speculo Magistratuum, et ex utraque Parte Theatri Historici. Designat autem in hoc indice, a, Speculum Clericorum: b, Speculum Magistratuum: c, primam Partem Theatri: d, secundam Partem Theatri."[18] Hasonló gyakorlatot követett akkor is, amikor a *Mensa theolo-philosophia […]* (Münster, Dalius, 1619) indexének végén egy újabb mutatóban több korábban megjelent munkájának tartalmára hívta fel a figyelmet: „Qui cum hisce LXII. locis communibus coniunxerit locos CCXV. utriusque partis mei Theatri historici, CC. locos Speculi clericorum, totidem Speculi magistratuum, omnia utriusque partis Themata mea oratoria, nec non utrumque librum Morum philosophiae poeticae per locos communes digestum, ei nunquam deerit optima materia dicendi, et pie colloquendi". Ezzel mindenekelőtt azt jelezte, hogy – más korabeli szerzőktől eltérően – nem egymástól független, újabb és újabb önálló munkákat ír, hanem folyamatosan bővülő egységnek látja és így is kezeli műveit – ezzel szolgálva az oktatási gyakorlatot.

Ugyanezen elképzelés alapján több munkája éppúgy megjelent önállóan, mint más műveivel együtt. Az utóbbiak sajátossága, hogy a nyomtatványok elején a címlap felsorolja a közös kiadású munkák címeit vagy utal azokra, majd a nyomtatványban belső címlapok tájékoztatnak egy-egy újabb mű kezdetéről. Ilyen volt például egyik legsikeresebb kiadványa, a *Dormi secure […]* többszöri megjelentetése más munkáival együtt. A számos önálló és részenkénti kiadás mellett ez a mű megjelent például a *Triumphus, seu admiranda praemia Christianorum Virtutum […]accessit: Dormi secure […]* (Münster, Rassfeld, 1611) és a *Theatrum historicum […]accessit eiusdem authoris Cynosura morum […]* (Coloniae, J. Gymnicus, 1614) című munkáival együtt is. E közös kiadások azonban csupán részben magyarázhatók a *Dormi secure […]* sikerével. Ezt a munkáját – több más összeállításához hasonlóan[19] – Tympius egyaránt szánta a tanároknak

[17] Tympius, Matthaeus, *Dormi Secure* […], Coloniae Agrippinae, P. Brachel, 1615, Pars I, 12–17, itt: 16.

[18] Tympius 1615, i. m. (15. jegyzet).

[19] Az Aureum speculum principum […] (Coloniae, P. Henning, 1617) például „Omnibus ad

oktatásra és a diákoknak tanulásra, valamint rajtuk kívül bárkinek, aki választékos nyelvezettel, igényesen kívánt megvalósítani egy beszédet, beszélgetést vagy bármilyen megszólalást.

Ismerünk több olyan gyűjteményes Tympius-kiadást is, melyek címlapján nem a közös kiadásban megjelent második vagy többedik munka eredeti címe, hanem annak célja olvasható. Ilyen például a *Speculum magnum episcoporum […] accessit eiusdem industria Spiritualis Militia Clericorum […]* (Mainz, Rassfeld, 1614) című gyűjtemény, melyben a második mű címlapján a *Spiritualis Militia Clericorum* helyett a *Tractatus tres spirituales* (Mainz, Henning, 1614) címváltozat olvasható. Tympius halála után – ismerve munkáinak korábbi „gyűjteményes" publikálási gyakorlatát – a *Leich-, Trost-, und Bußpredigen* (Münster, M. Dale, 1619) című nyomtatványban az első két részben megjelent 105 beszéd után önálló címlapokkal ellátva további öt munkát jelentettek meg, a fentitől részben eltérő impresszumokkal, esetenként a címben elhelyezett utalással a közös gyűjteményes kiadásra (például: *Der 3. Theils dieses Predigbuchs. Newen Jährs Predigen […]*, Münster, Rassfeldt, 1618; *Fünffter theil dieses Predigbuchs, Procession Predigen […]*, Münster, Rassfeldt, 1615; majd ezt követi a *Creutzfähnlein […]*, Münster, M. von Dale, 1619).

Művek a 17–18. századi magyarországi könyvtárakban

Tympius retorikai vonatkozású műveinek magyarországi recepciója – a néhány évtizeddel később alkotó Jacob Masen fogadtatásától eltérően[20] – nem ragadható meg a magyarországi irodalomelméleti kézikönyvekben és kéziratos tanulmányi jegyzetekben. Ugyanakkor – áttekintve a hozzáférhető kéziratos és nyomtatott 17–18. századi könyvtárkatalógusokat – nyilvánvaló, hogy retorikai vonatkozású műveinek jelentős része eljutott Magyarországra.[21] Összesítve a történeti katalógusok adatait,

---

Clavum Reip. sedentibus, concionatoribus, et eloquentiae studiosis atque universis Minervae exercitui utilissimum" jelent meg.

[20] Tüskés Gábor, Knapp Éva, *Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez = Irodalomtörténeti Közlemények*, 108(2004), 139–154.

[21] A témában relevánsnak bizonyult kéziratos források és könyvjegyzék-kiadások a következők: *Catalogus […] in Bibliotheca […] Lauretanae in Hungaria ab Anno 1769*, BEK J 6; *Catalogus librorum […] Residentiae Eperiesiensis abolitae Societatis [Jesu] […] 1778*, BEK J 10/4; *Catalogus Librorum Bibliothecae Collegij Posoniensis abolitae S. J. […] descriptus 12. Martii 1781*, BEK J 10/10; *Catalogus librorum in Residentia abolitae SJ ad S. Martinum Posonii […] descriptus 18. Febr. 1781*; Bretschneider, Henricus a, Pray, Georgius, *Elenchus Generalis librorum qui ex Bibliothecis, quas abolita S. J. in Regno Hungariae, et Provinciis eidem incorporatis habebat pro Bibliotheca Regiae Universitatis Budensis […] selecti sunt […] 1782 […]*, BEK J 11; Récsey Viktor, *A pannonhalmi főapátság könyvtárának jegyzéke 1658-ban […],* Budapest, Neuwald, 1902; Hermann Egyed, Eberhardt Béla, *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején*, Veszprém, 1942; *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, I–II, s. a. r., Farkas Gábor [et alii], Szeged, Scriptum Kft., 1990, 1997; *Katolikus intézményi könyv-*

a Magyarországra használt Tympius-kiadások példányainak földrajzi megoszlása a következő:

1. táblázat

Őrzési hely	*Példányszám*
Beszterce/Erdély	2
Besztercebánya	1
Debrecen	1
Eperjes	4
Fiume	1
Gernyeszeg	1
Gyöngyös	1
Illava	2
Karád	2
Kassa	3
Kismarton	3
Lorettom	1
Nagyszeben	1
Nagyszombat	7
Nagyvárad	1
Nezsider	1
Pozsony	6
Sárospatak	1
Selmecbánya	1
Sopron	4
Szakolca	1
Szentmártonhegy (Pannonhalma)	1
Szepesvár	1
Zsolna	1

tárak Magyarországon 1526–1726 Jegyzékszerű források, s. a. r. Zvara Edina, Szeged, Scriptum Rt., 2001; *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon, Ferences könyvtárak 1681–1750*, Függelék Plébániák és más rendházak könyvtárai, s. a. r. Zvara Edina, Budapest, OSZK, 2008; Emődi András, *Kapucinusok és könyvtáruk Nagyváradon a 18. században (1727–1785)*, Nagyvárad, Budapest, 2006; *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750*, Jegyzékszerű források, s. a. r. Oláh Róbert, Budapest, OSZK, 2009; *Erdélyi Könyvesházak*, II, III, IV/1–2, s. a. r. Monok István [et alii], Szeged, Budapest, 1991, 1994, 2004; *Partiumi Könyvesházak 1623–1730* […], s. a. r. Fekete Csaba [et alii], Szeged, Budapest, 1988; *Lesestoffe in Westungarn*, I, Sopron (Ödenburg) 1535–1721, Hrsg. von Tibor Grüll [et alii], Szeged, Scriptum Kft., 1994; *Magyarországi magánkönyvtárak*, II, III, IV, s. a. r., Farkas Gábor [et alii], Szeged, Budapest, 1992, 2003, 2009.

Ha gondolatban térképre vetítjük ezt a negyvennyolc adatot – mely minden bizonnyal csupán töredéke az egykori állománynak – jól látható, hogy az ország szinte minden tájára eljutottak Tympius munkái. Bár közismert, hogy egy könyv birtoklása önmagában még nem jelenti annak használatát, a nagyszombati hét (ebből 6 jezsuita tulajdonú) és pozsonyi hat példányadat önmagában is jelzi Tympius hangsúlyos jelenlétét a jezsuita oktatásban.

A kötetek egykori tulajdonosainak megoszlása a következő:

2. táblázat

Tulajdonosok	*Példányszám*
szerzetesrendek	
jezsuita	20
bencés	1
ferences	1
minorita	1
kapucinus	1
szervita	1
esztergomi érsekség könyvtára (Nagyszombatban)	1
katolikus püspöki könyvtár	1
katolikus plébániai könyvtár	3
református tanintézmény könyvtára	2
világi főúri könyvtár	7
városi polgárok, tisztviselők könyvtára	9

Ez a megoszlás – figyelembe véve, hogy a városi polgárok, tisztviselők jelentős része soproni illetőségű evangélikus polgár, illetve erdélyi szász származású személy volt – bizonyítja, hogy Tympius retorikai vonatkozású munkáinak befogadása Magyarországon lényegében felekezetektől független jelenségnek tekinthető.

A magas jezsuita tulajdonosi részesedést magyarázza a jezsuita tanintézmények kiterjedt kapcsolatrendszere, a rend nemzetközi jellege és könyvtáraik magas színvonalú ellátottsága. A jezsuita könyvtári katalógusok eltérő példányban és különböző szakrendi besorolásban jeleznek Tympius-munkákat:

3. táblázat

Jezsuita könyvtár	*Műcím*	*Szakrendi besorolás*
Eperjes	Catholische Leichpredigten […] Leich, Trost und Bußpredigten […] Dormi secure […]	Concionatores Concionatores Humanistae
Fiume	Mensa theolophilosophia […]	0
Gyöngyös	Spicilegium oratoriae […]	0
Kassa	Theatrum historicum […] Dormi secure […] Dormi secure […]	Historici sacri et profani Concionatore, catechistae Humanistae
Nagyszombat	Speculum magnum ecclesiasticorum […] Speculum magnum ecclesiasticorum […] Speculum principum […] Theatrum historicum […] Theatrum historicum […] Speculum episcoporum […]	Politici Politici Politici Politici Spirituales Spirituales
Pozsony (collegium)	Thesaurus phrasium […] Theatrum historicum […] Theatrum historicum […] Dormi secure […] Selectissimus thesaurus precum […]	Grammatici Historici ecclesiastici Ascetae Humanistae Ascetae
Pozsony (residentia)	Theatrum historicum […]	0

A jezsuita könyvtárakban őrzött hat *Theatrum historicum […]*, négy *Dormi secure […]* és három *Speculum episcoporum […]* (címváltozata: *Speculum magnum ecclesiasticorum […]*) példányadatból talán nem elhamarkodott feltételezni, hogy ezek voltak Magyarországon Tympius legismertebb munkái. Mivel tanintézményekről van szó, érdemes figyelmet fordítani az egy könyvtárban egynél több példányban őrzött kötetekre. A kassai két *Dormi secure […]*, a pozsonyi három *Theatrum historicum […]*, a nagyszombati három *Speculum […]* és két *Theatrum historicum […]* példány alapján biztosra vehető e munkák használata az oktatásban.

A városi polgárok, tisztviselők által birtokolt kötetek minden valószínűség szerint elsősorban a tulajdonosok külföldi kapcsolataival és tanulmányaival hozhatók összefüggésbe. A lutheránus soproni polgárok közül Michael Khern (†1634)

és Erhard (II.) Artner (†1649) a tübingeni egyetemen tanult, Johann Schueller Odera/Frankfurt egyetemét látogatta 1632-ben. Vitnyédi Istvánról (1612–1670) kiterjedt nemzetközi kapcsolatai mellett ismert, hogy több szegény diákot taníttatott külföldön.[22] Az erdélyi Besztercén élő Michael Gütsch [Gitsch?] (†1692) a wittenbergi egyetemen tanult, Georg Gutsch (†1738) Besztercén szenátor és városbíró volt, Johann Kinder von Friedenberg (†1740) pedig lipcsei (1723) és hallei (1728) egyetemi tanulmányokat követően, 1739–1740-ben lett Nagyszeben polgármestere.[23] A besztercebányai Georg Hinterskircher (1705 előtt) kamarai bányafelügyelő, a selmecbányai Joseph Richter (1748) úgynevezett Ring- und Wald-Burger – gyűrűstéri teljes jogú polgár, aki a Fő téren lakott, s erdőkitermelési joggal bírt – volt.[24] Ők egy-egy munkát őriztek: hárman a *Dormi secure […]*-t, hárman a *Speculum principum […]*-ot. A művek e megoszlása városi polgári kézen egyrészt bizonyítja a *Dormi secure […]* általános használatát, másrészt jelzi a *Speculum principum […]* kedvelését a világi személyek körében.

A világi főurak közül három különböző munkát egyedül Esterházy (I.) Pál őrzött könyvtárában. Egyúttal ő az egyetlen olyan világi tulajdonos, akinek 1713 előtti könyvtárából a kötetek, így a Tympiusok is, mindmáig fellelhetők és azonosíthatók.[25] A Tympiust olvasó világi főurak közé tartozik az Esterházy-kortárs, fejedelmi tükröt író Csáky (X.) István (1635–1699), aki szepesvári könyvtárában őrizte a *Mensa theolo-philosophia* egyik pontosan nem azonosítható kiadásának egy példányát.[26]

Érdemes megvizsgálni azt is, hogy mely munkák nyomát hány példányban, a birtoklás milyen időhatárai között őrizték meg a könyv- és könyvtártörténeti források, azaz egykorúan milyen lehetett a művek magyarországi előfordulásának gyakorisága. Itt figyelembe veendő, hogy a 17–18. századi könyvjegyzékek és könyvtárkatalógusok csupán töredékeiben érzékeltetik a Magyarországon őrzött könyvanyag gazdagságát, s a kötetleírások rendszerint egyenetlen adatsorokból állnak. Ezek részletessége a szerző és/vagy a rövidített cím említésétől a kiadást is azonosíthatóvá tévő pontos adatokig terjed. A kiadások megjelenési adatai – néhány esettől eltekintve – általában hiányoznak. Ugyanakkor a források alapján rekonstruált „-tól -ig" időhatárok hozzávetőlegesen tájékoztatnak a kötetek rendelkezésre állásáról.

---

[22] *Lesestoffe in Westungarn* 1994, i. m. (21. jegyzet) 75, 173, 246, 311.

[23] *Erdélyi Könyvesházak*, IV, i. m. (21. jegyzet) IV/2, 896, IV/1, 140, 410.

[24] *Magyarországi magánkönyvtárak*, III, i. m. (21. jegyzet) 203, 506.

[25] Esterházy (I.) Tympius példányai: *Dormi secure […], Köln*, Kalcovius, 1650; *Theatrum historicum […] accessit Dormi secure […]*, Münster, Dalius, 1625; és egy címlap nélküli sérült példány *[Postilla, oder Außlegung der […] Wintertheil […] Petri Bessei […]* Version von M. Tympius […], Köln, Butgenius, 1615.]

[26] *Magyarországi magánkönyvtárak*, II, i. m. (21. jegyzet) 62. Írói munkásságához l. *Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája: 1664–1674*, kiad. Hargittay Emil, Budapest, Argumentum Kiadó, 1992.

4. táblázat

Cím	*Példány*	*A források időhatárai*
Dormi secure […]	13	1634–1778
Theatrum historicum […cum Dormi secure]	9	1632–1773
Mensa theolo-philosophia […]	7	1658–1773
Aureum speculum principum […]	6	1632–1740
Speculum magnum episcoporum […]	3	1632–1690
Leich, Trost, und Bußpredigen […]	2	1696–1773
Thesaurus phrasium […]	1	1639–1660
Spicilegium oratoriae […]	1	1649–1773
Selectissimus Thesaurus Precum […]		1773 előtt
Catholische Leichpredigten […]		1773 előtt
[Postilla, oder Außlegung der […] Wintertheil […] Petri Bessei […] Version von M. Tympius]	1	1713 előtt

A tizenegy retorikai vonatkozású mű közül Pierre de Besse (Petrus Bessaeus) prédikációinak Tympius által készült fordítása az egyetlen, mely nem szerepel a jezsuita tulajdonból már ismert munkák között. Ebből kizárólag Esterházy (I.) Pál őrzött példányt.

A 17. első harmadának végétől számba vett művek többsége folyamatosan adatolható a 18. század harmadik negyedéig, azaz e két évszázadban nem, vagy csak ritkán került ki a gyűjteményekből. Mindössze két protestáns könyvtár esetében találtam példát arra, hogy megváltak egy-egy kiadványtól. Ölyvesi Balázs, aki nagyenyedi tanulmányai után Fogarason volt tanár, könyveinek egy részét 1676-ban a nagyenyedi kollégium könyvtárának adta. Az átadott könyvanyagban már nem volt ott az a kötet, mely két művet (Justus Lipsius *Politicorum sive civilis doctrinae*-jét és Tympius *Mensa Theolo-Philosophicáját*) tartalmazott kolligálva. A címleírás mellett a következő bejegyzés olvasható a katalógusban: „Ezt Teleki Jankonak ajandékoztam.” Teleki János – Teleki Sándor, Torda vármegye főispánjának féltestvére – 1681. évi halála után a Teleki család tulajdonában maradhatott a kötet, mivel a Telekiek gernyeszegi könyvtárának 1695 körülről fennmaradt katalógustöredékében ott áll a „Mensa Mathaei Timpij” bejegyzés, a következő megjegyzéssel: „NB ninczen.”[27] A sárospataki református főiskolai könyvtárban 1728-ban még meglévő, *Aureum Speculum Principum* című munkái 1738-ban már a könyvtár hiányjegyzékében tüntették fel.[28]

[27] *Erdélyi Könyvesházak*, II, III, i. m. (21. jegyzet) II, 128; III, 127, 141.

[28] *Protestáns intézményi könyvtárak*, i. m. (21. jegyzet) 281, 319. – Az utóbbiról a Series Lib-

Érdemes néhányat külön-külön is szemügyre venni a magyarországi használatban adatolt művek közül. A 4. táblázatban szereplő tizenegy munka közül három prédikáció- és imádsággyűjtemény *(Leich, Trost, und Bußpredigen […]*, *Catholische Leichpredigten […]*, *Selectissimus Thesaurus Precum […]),* valamint a Tympius által németre fordított Pierre de Besse prédikációk gyűjteménye csupán közvetve tekinthető retorikai segédletnek. Ezek olyan áhítatirodalmi, illetve prédikációs kompendiumok, melyek keretszövegeiben rendszerint utalás történik a felhasznált forrásokra. Így például a *Selectissimus Thesaurus Precum […]* „Ex probatis Authoribus", a *Catholische Leichpredigten […]* „Auß H. Biblischer Schrift und lehhreichen Büchern […] Georgij Scherers / Jacobi Gretseri / Joannis Oserij, Societ. Jesu Theol. […] und anderer […] Scribenten in diese Ordnung gebracht durch M. Tympium" készült. A keretszövegekben Tympius – Pierre de Besse prédikációinak kivételével – minden esetben ösztönöz a művek oktatásban történő felhasználására. A további hét munkát a szerző kifejezetten tanári segédletnek és/vagy tanulók által használható tankönyvnek szánta.

A *Dormi secure […]* című munka – melynek a „dormi sine cura" kifejezés variálásával már a címe jelzi, hogy egy középkorban kedvelt könyvtípust, az úgynevezett „szerzeteskönyv"-et, azaz a prédikációs segédletek hagyományát eleveníti fel[29] – a 17. század egyik alapvető retorikai kézikönyve volt.[30] A három részben – pars-onként önállóan is – megjelent munka az antikvitástól a 16. századig terjedő időszakból vett tematikusan csoportosított példákkal kínál lehetőséget a prédikációkészítés módszerének minél hatékonyabb elsajátítására. Az 1613-ban Kölnben megjelent, két parsból, azon belül összesen száz beszédtémából álló kiadás éppúgy adatolható Magyarországon (például Pozsony, jezsuita kollégium könyvtára), mint a tovább bővített három részes 1615-ös kölni kiadás (például Eperjes, jezsuita könyvtár). Az utóbbi százhúsz beszédtémát tartalmaz, részenkénti címlapokkal, indexekkel és újra induló sorszámozással. A beszédtémák sorra tárgyalják a korabeli élet szinte minden fontos alkalmát, eseményét és helyzetét. Mintabeszédek szólnak például iskolai eseményekről, így a színpadi előadások dicséretéről (Pars I, IX *Laudes actionum theatralium, comediarum, tragoediarum, etc.*), a görög nyelv ajánlásáról (Pars I, X. *Linguae Graecae commendatio*) és az ékesszólás tanulásához javasolt Cicero-olvasásról (Pars I, XLV *Eloquentiae studiosis Ciceronem assidue esse legendum*). Olyan általános

---

rorum Perditorumban a bejegyzés szövege: „Timpii Aureum Speculum exhibitum e D. S. Baroni Ioh[annis] Sz[ent] Iványi per D[ominum] Mart[inum] Banhorvati."

[29] Vö. például Kormos László, *Méliusz két dialógusa = Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*, szerk., Bartha Tibor, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973, 279–341, itt: 321; Imre Mihály, *Kortárs lexikográfiai elméletek érvényesülése Szenci Molnár Albert szótár-kiadásaiban = Dictionarium 1604. Szenci Molnár Albert szótára […]*, szerk., Szabó András, Budapest, OSZK, Osiris Kiadó, 2007, 30–93, itt: 50.

[30] Vö. pl. Dyck, Joachim, *Ticht-Kunst,* Deutsche Barockpoetik und rhetorische Tradition, Tübingen, M. Niemeyer Verlag, [3]1991, 45–46.

morális témákat is tárgyalnak, mint például az igazság ereje (Pars I, XXXVII *Nihil esse fortius Veritate*), de foglalkoznak a mindennapi élethez kötődő témákkal is, mint a zene dicsérete (Pars I, LVII), a földművelés (Pars I, LIX) és a fényűző öltözködés (Pars I, LXI). Ezek az oktatás gyakorlatára irányuló beszédminták az adott témákon belül a margón elhelyezett szakkifejezésekkel segítik a beszéd retorikai részeinek (exordium, partitio vagy propositio, confirmatio változó számú locus-szal, confutatio, epilogus vagy peroratio) elkülönítését, s ezzel nemcsak mintát, hanem magyarázatokat is szolgáltatnak. A kötet használatát a részenként összeállított tematikus mutatók segítik, melyeket kiegészít a kiemelkedő jelentőségű dolgok és kifejezések (igék) indexe. Ha a tizenhárom *Dormi secure* említéshez hozzáadjuk a *Dormi securé*val együtt megjelent *Theatrum historicum* kilenc adatát, e kettő tekinthető a Magyarországon leggyakrabban használt Tympius műnek.

Viszonylag sok, összesen hét példánnyal szerepel a táblázatban a *Mensa theolo-philosophia, sive Alcedonia Studiosorum* című munka, amely külön csoportot alkot az e munkánál korábban megjelent, hasonló szerkezetű, de eltérő tematikájú *Theatrum historicum* (kilenc adat), *Speculum magnum episcoporum* (három adat), *Aureum speculum principum* (hat adat) és *Spicilegium oratoriae* című kötetekkel (két adat) együtt. A felsorolt munkák mindegyike olyan, jelentős számú beszédtémát tartalmazó retorikai segédlet, mely egyaránt támogatni kívánta az oktatást és a tanulást (Tympius kifejezésével: „non solum Studiosis, sed et Professoribus eloquentiae […] utilissima et pernecessaria"), mivel a szerző szerint mindegyik az „ékesszólás kulcsa" (clavis eloquentiae). E munkákban változó számú, a korabeli tanult embertől elvárt általános műveltségi normákkal és ismeretekkel szorosan összefüggő téma (signum) és a témák példákkal illusztrált, retorizált kifejtése található. A címek a köteteket meghatározó társadalmi vonatkozásokra irányítják a figyelmet[31] vagy a kiadványok központi témájára utalnak. Az utóbbi egyaránt lehet a történelem (*Theatrum historicum*), a teológia és a filozófia *(Mensa theolo-philosophia)*. A signumok kifejtésének módja a munka jellegétől függött. A *Mensa theolo-philosophia* első részében a betűrendben közölt hatvankét „locus communis" – melyek egyben azonosak a mű tartalomjegyzékével – megbeszélésre ajánlott témákat jelöl,[32] melyekhez változó számú kérdés és azokra adható válasz tartozik. Így például míg a *De virtute* című, 60. fejezet öt, e témára vonatkozó teológiai és filozófiai irányultságú kérdéssel és válasszal foglalkozik, a *De mulieribus* című, 39. fejezet húsz kérdést tárgyal. A feleletekben a szerző esetenként a latinból németre vált át. Példaként az utóbbi tárgyban idézek két kérdést és a rájuk adott „filozofikus" választ: „5. Qui sit, ut foeminarum numerus, mares ut plurimum superet? Quia in naturae universitate semper deteriorum maior est

[31] A Speculum magnum episcoporum […]-ban a hierarchia eltérő szintjein álló egyházi személyekkel kapcsolatosak a témánként elrendezett történetek, az Aureum speculum principum […] ugyanezen rendszer szerint világi személyekhez kapcsolódó históriákat közöl.

[32] Így például az 'm' betűvel kezdődő témák: Magia malefica, Mansuetudo, Medicina, Mendax et veritas, Meteor, Mors, Mulieres, Mundus, Musica.

affluentia, quam rerum pretiosarum. 6. Quot genera lacrymarum sunt in oculis mulierum? Duo, unum veri doloris, alteram insidiarum. Ovid. de rem. amor. lib. 2. *Ut flerent, oculos erudiere suos*. […].”[33] A kérdések és válaszok elsajátítása jó lehetőséget kínált az alkalmakhoz kötött vagy a mindennapi beszélgetések tematikus bővítésére, színvonalának javítására és a szórakoztatásra.

A *Theatrum historicum*ban különféle történelmi eseményekről, az ezekkel példázott bűnökről és erényekről olvashatunk prédikációkba beemelhető történeteket. A *Speculum magnum episcoporum*ban mindenekelőtt egyházi személyekkel kapcsolatos dictumok és factumok találhatók, a beszédkészítők és az ékesszólást tanulmányozók, elsősorban egyházi személyek használatára „per locos communes.” A „loci communes” lényegében fejezetcímek, s a kétszáz fejezetben olyan, erényekkel és bűnökkel kapcsolatos történetek, miniatür elbeszélések találhatók, melyek szentekhez és híres emberekhez kötődnek. Az exemplumokként alkalmazható történetektől Tympius az *Epilogus huius speculi continens votum authoris* szerint azt várja: „Utinam Speculum hoc omnibus Clericis semper esset in sinu, semper in manu, semper in oculis […].”[34]

Az *Aureum speculum principum*ban, melyet esetenként tévesen fejedelmi tükörnek minősítenek,[35] az előbbi munkához hasonlóan kétszáz fejezet (signum), azaz téma található, két részben. Az I. pars 33. signumának címe például *Cognoscere seipsum*, melyben összesen tizenöt exemplum olvasható Szaladin leplének legendás történetétől a világ bejárására és megismerésére ezer aranyat összegyűjtő firenzei nemesről szóló elbeszélésig, akinek bölcs rokona azt javasolta, hogy utazás helyett inkább nézzen körül otthon („domi”), lelje fel ott a bűnöket, és ismerje meg azokból a világ természetét. Az utóbbi történethez a „Haec Pogius Flor.” hivatkozás tartozik, azaz Poggio Bracciolini egyik szórakoztató története ihlette. Tympius Poggio *Facetiae*jának CXX. történetét variálta, melynek főhőse egy éretlen firenzei ifjú, aki ezer aranyat akart arra költeni, hogy beutazva a világot elmondhassa, ő maga mennyit ér.[36]

Mindezeket a műveket vonzóvá tette Tympius gondosan retorizált, választékos előadásmódja és az exemplumok gondos összeválogatása. Nem lehet véletlen, hogy a történeti könyvjegyzékekben azonosítható hat *Aureum speculum principum* példány tulajdonosai között egyaránt megtalálható a nagyszombati jezsuita

[33] Magyarul: „5. Miként lehetséges, hogy a nők száma felülmúlja a férfiakét? Úgy, hogy az egyetemes természetben a kevésbé jó (a rosszabb) több, mint az értékes dolog. 6. Hányféle könny van a női szemekben? Kétféle, az igaz fájdalomé és a ravaszságé. […]”. Az utóbbi választ alátámasztotta egy jól memorizálható sorral Ovidius Remedia amoris-ából (690). Tympius, Matthaeus, *Mensa theolophilosophicae pars prima […],* Münster, M. Dalius, 1623, 184.

[34] Tympius, Matthaeus, *Speculum magnum episcoporum […],* Mainz, P. Henning, 1614, 835.

[35] Tympius szerint a munka „Omnibus ad Clavum Reip. sedentibus, concionatoribus, et eloquentiae studiosis atque universo Minervae exercitui utilissima” készült. Fejedelmi tükörként akarta eladni a Központi Antikvárium a kölni 1617. évi kiadás egykor uralkodói használatban volt, egyedi kötéssel ellátott példányát először 2003-ban a 88. aukcióján (nr. 134), majd némileg olcsóbban 2012-ben a 123. aukcióján (nr. 162).

[36] *Gian Francesco Poggio Bracciolini*, Opera, Strassburg, 1513, 169v.

könyvtár, az esztergomi érsekség (nagyszombati) könyvtára, a sárospataki református kollégiumi könyvtár és világi személyek, köztük a soproni Vitnyédi István (†1670), a besztercebányai Georg Hinterskircher özvegye (1705) és a nagyszebeni polgármester, Johann Kinder von Friedenberg (†1740).[37]

Művek a mai magyarországi és magyar vonatkozású külföldi könyvtárakban

A történeti katalógus-adatokat jól kiegészíti a magyarországi közgyűjteményekben és történeti magánkönyvtárakban jelenleg megtalálható példányok áttekintése. E példányok leírásakor közlöm a tulajdonosi bejegyzéseket, az őrzési helyet és a jelzeteket:

5. táblázat

Rövid címleírás	*Tulajdonosi bejegyzések*	*Őrzőhely, jelzet*
Dormi secure […], Köln, P. Brachel, 1615.	Ex bibl. Steph. Karpe 1793 J. Baptist Czömer J. Steyer Ex libris M. Roythi	Országos Széchényi Könyvtár (=OSzK) 178.302
Dormi secure […], Köln, P. Brachel, 1615.	nincs bejegyzés	ELTE Egyetemi Könyvtár (=BEK) Bar. 02358
Dormi secure […], Köln, Kalcovius, 1650.	Esterházy (I.) Pál	Eisenstadt, Esterházy kastély 14,426 B/5
Triumphus, seu admiranda praemia […] accessit Dormi secure […], Münster, Rassfeld, 1611.	Capitulum Agriensis	Egri Főegyházmegyei Könyvtár, T.XI.5
Theatrum historicum […] accessit Dormi secure […], Köln, J. Gymnicus, 1614.	Sümeg, ferences könyvtár, 18. század	Szeged, Tudományegyetemi Könyvtár (=SzTE) RA 1166

[37] *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, II, i. m. (21. jegyzet) 327; *Katolikus intézményi könyvtárak* 2001, i. m. (18. jegyzet) 73, 161; *Protestáns intézményi könyvtárak* 2009, i. m. (21. jegyzet) 281; *Lesestoffe in Westungarn*, I, i. m. (21. jegyzet) 311; *Magyarországi magánkönyvtárak*, III, i. m. (21. jegyzet) 203; *Erdélyi Könyvesházak*, IV/1–2, i. m. (21. jegyzet) 410.

Rövid címleírás	*Tulajdonosi bejegyzések*	*Őrzőhely, jelzet*
Theatrum historicum […] accessit Dormi secure […], Münster, Dalius, 1625.	Esterházy (I.) Pál	Eisenstadt, Esterházy kastély 15,642 K/8
Mensa theolo-philosophica […], Münster, B. Raesfeld, 1645.	Lőcse S. J., 1710 Lőcse S. J., 1769	BEK Bar. 01903
Speculum principum […], Köln, P. Henning, 1617.	P. Dalmatii Galli Ord. (?) Boldogkő-Váraljai Könyvtár, 281. sz.	Debrecen, Egyetemi Könyvtár (=DEENK) 753.565
Speculum principum […], Köln, P. Henning, 1629.	Juriga József [19. század]	Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (=Bibliotheca) 14603
Thesaurus phrasium […], Prága, S. J., 1686.	P. Joannes Sekeli primi anni syntaxistae Antonius Ignatius Süttner Sirmiani syntaxistae Bibl. Samariensi Petrus Schebe syntaxista	BEK Bar. 09207
Sommertheil: R. D. Petri Bessei […] Predigten […] verteuscht […] M. Tympium […], Mainz, 1615.	Anton Fugger (superexlibris) Lippay György	Bibliotheca 3BV192
[Postilla, oder Außlegung der […] Wintertheil […] Petri Bessei […] Version von M. Tympius […], Köln, Butgenius, 1615.]	Bibliotheca C. P. Esterházy No. Inv. 15.753 M/1 Conventus Kismartoni	OSZK 503.976 (növedéki napló: B1176/1975)

A tizenkét kötet – összesen nyolc különböző munka – tovább gazdagítja a történeti könyvjegyzékekből megismert magyarországi recepciót. Az 5. táblázat két olyan munkát tartalmaz (*Triumphus, seu admiranda praemia […] accessit Dormi secure […]* és *Sommertheil: R. D. Petri Bessei […] Predigten […] verteuscht […] M. Tympium […]*), mely nem szerepelt a történeti forrásokban. A történeti adatok annyiban gazdagabbak, amennyiben segítségükkel öt olyan munka volt azonosítható, melyeket ma már nem ismerünk példány szerint magyarországi és magyar vonatkozású külföldi könyvtárakból. A két adatsor – a példányok fennmaradásának esetlegességét is figyelembe véve – jól érzékelteti, hogy Tympius

retorikai vonatkozású művei hazai recepciójának „fénykora" a 17–18. század volt, ezt követően jelentősen csökkent iránta az érdeklődés.

A jelenleg kézbe vehető példányok közül néhány több tulajdonosi bejegyzést őrzött meg. Közülük az egyikben (*Thesaurus phrasium […]*, Prága, S. J., 1686) két syntaxista diák neve is fennmaradt, akik bizonyára tankönyvként használták a példányt. Ez a frázisgyűjtemény elsősorban német anyanyelvű diákoknak kívánt segítséget nyújtani az elegáns latin beszéd és a prédikáció elkészítéséhez. A kiadvány Cicero, Jacobus Pontanus és több, Tympius által „kipróbáltnak" mondott szerző műveinek anyagából készült, s közel áll egy német-latin szótárhoz. Ugyanakkor a szótárnál jóval alaposabb nyelvtanulási segédletnek tekinthető, mert egy-egy német szó vagy kifejezés után nem egyszerűen annak latin megfelelője következik, hanem a „lehető leghelyesebb értelműnek tartott" latin változat. Szavakon kívül nagy számban tartalmaz állandósult kifejezéseket, szinonimákat és nyelvi értelmezéseket is. Tympius az olvasónak címzett útmutatóban külön felhívja a figyelmet – a jelentésbeli árnyalatok hangsúlyozása mellett – a helyesírás és a kiejtés eltéréseire.

A lőcsei jezsuiták az oktatásban használhatták a *Mensa theolo-philosophica* című gyűjteményt (Münster, B. Raesfeld, 1645), valószínűleg ezt jelzi a kötet két 18. századi, 1710-es és 1769-es számbavétele. A legkésőbbi datált bejegyzés a *Dormi secure* egyik példányában 1793-ból való, ami hozzávetőleges pontossággal jelzi a Tympius-munkák iránti magyarországi érdeklődés felső időhatárát.

Az őrzési helyek közül az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), az ELTE Egyetemi Könyvtár (BEK), a Debreceni Egyetemi Könyvtár (DEENK) és a Szegedi Tudományegyetemi Könyvtár (SZTE) úgynevezett „befogadó" könyvtárként őrzi a hazai történeti könyvtárak példányait. Sajátos sorsa lehetett a Pierre de Besse-fordítás Esterházy (I.) Pál könyvtárából származó, 1975-ben az OSZK-ban feldolgozott, erősen sérült példányának. A kötet valószínűleg diplomáciai ajándékként került az egykori Szovjetunióból Magyarországra – és hiányzik jelenleg egy másik, Tympius nevéhez nem kapcsolódó Pierre de Besse kötettel együtt[38] a kismartoni kastélyban található gyűjteményből. Ismeretlen időben beszerzettnek kell tekinteni a *Triumphus, seu admiranda praemia […] accessit Dormi secure […]* (Münster, Rassfeld, 1611) Egri Főegyházmegyei Könyvtárban őrzött, címlap nélküli példányát, mivel a „Capitulum Agriensis" bejegyzés egyaránt származhat a 17., 18. vagy a 19. századból.

A *Sommertheil: R. D. Petri Bessei […] Predigten […] verteuscht […] M. Tympium […]* (Mainz, 1615) című mű egy példányát Lippay György, esztergomi érsek az Anton Fugger könyvtár részeként vásárolta meg a 17. század közepén. Mint korábban jeleztem, e mű „Wintertheil" című részéből Esterházy (I.) Pál könyvtárában volt példány. Valószínű, hogy a műből fólió formátuma, jelentős terjedelme és magas ára miatt nem jutott több példány Magyarországra. A határon túli magyar vonatkozású könyvtárak kutatása jelentősen bővítheti, pontosíthatja az itt rajzolt képet.

[38] OSZK 503.944/1,2,3 – „Bibliotheca C. P. Esterházy No. Inv. 15.680 M.1"

Másodlagos recepció

A Tympius-munkák hazai elterjedéséhez minden valószínűség szerint hozzájárultak az e művekre történt hivatkozások a Magyarországon közkézen forgó más kiadványokban. Ezek közül csupán néhány példára utalok.

Az Odera/Frankfurtban 1616-ban megjelent, korábban említett Vossius-kiadás[39] címlapján a minél eredményesebb eladás érdekében tüntethették fel az ekkor már Európa-szerte ismert református Keckermann és a katolikus Tympius nevét – függetlenül a kiadvány tartalmától, mivel abban egyik említett szerzőre sem történik utalás. E kiadás hazai előfordulása minden bizonnyal hatott a két szerző magyarországi ismeretére. Közvetve erre utal, hogy a műnek az ELTE Egyetemi Könyvtárban őrzött, elnyűtt példányban[40] két tulajdonosi bejegyzés található. Az egyik egy 1937-ben készült, beragasztott exlibris az „Ex libris Bibliothecae Comitatus Simighiensis" felirattal, a másik egy „sum mei Francisci Paroth [Pairoth?] de Beki m. p." szövegű beírás; mindkettő hosszú ideig tartó hazai birtoklást sejtet.

Sajátos egybeesés, hogy a 17–18. században Magyarországon is jól ismert flamand jezsuita, Leonardus Lessius (1554–1623) *Consultatio, Quae fides, et religio sit capessenda* című munkáját Tympius 1610-ben németre,[41] az ugyanebben az évben katolizált református lelkész, Veresmarti Mihály (1572–1645) pedig egy évvel később magyarra fordította.[42] Nem tudtam megállapítani, Veresmarti vajon ismerte-e Tympius Lessius-fordítását. A válasz valószínűleg nemleges, ugyanakkor aligha véletlen, hogy ez a munka közel egyidőben vált érdekessé mindkettőjük számára.

Tympiusra való hivatkozások fellelhetők Jacob Masen[43] Magyarországon nagy számban őrzött munkáinak egy részében is, így például a jezsuitáknál tankönyvként használt *Exercitationes oratoriae […]*-ban. A „Mahometi lex" leírásában Masen Tympius *Aureum speculum principum […]*-ára hivatkozik a „Tympius in specul. magistr. signo 4." formában.[44] Matthias Faber (1587–1653) Magyarországon széles körben elterjedt művei is a Tympius-ismeretet közvetítő munkák közé sorolhatók. Faber az „ut refert Tympius in Mensa Theologophil."[45] hivatko-

[39] Oratoriarum Institutionum libri sex. Editio tertia in quam exempla illustriora ad singula Causarum genera eorumque status ex Collegio Oratorio cum primis B. Keckermann: et ex libro Matthaei Tympij quem vocat Dormi Secure […].

[40] Jelzete: Bar.05705

[41] *Rathsfrag welchen Glauben man annemmen, oder zu welcher Religion man tretten soll*, Münster, 1610.

[42] *Tanácskozás, mellyiket kellyen az külömbözö vallások közzül választani*, Pozsony, 1611, RMNy 1025. További kiadások: Pozsony, 1612 – RMNy 1042; Pozsony, 1640 – RMNy 1850. Magyarországi latin kiadások: Tyrnaviae, 1722, 1723; Claudiopoli, 1735, 1738.

[43] Vö., Tüskés, Knapp 2004, i. m. (20. jegyzet).

[44] Masen, Jacob, Exercitationes oratoriae […], Köln, Busaeus, 1669, 115–116.

[45] Faber, Matthias, *Auctarium operis concionum Tripartiti*, Pars I, De Dominicis, Aertssens, 1653, 740.

zás mellett többször említi Tympius *Aureum speculum principum […]*-át prédikációiban.[46] A magyarországi irodalomelméleti oktatásban használt tankönyvek felsorolásában gyakran megtalálható Tobias Lohner (1619–1697) neve.[47] akinek a munkái számos kiadásban maradtak fenn magyarországi könyvtárakban,[48] s ezekben is rendszeresek a hivatkozások Tympius-ra. Az *Instructissima Bibliotheca nonnullis concionatoriá*ban például Lohner a Faber által is említett *Mensa theolo-philosophicá*ra hivatkozik.[49] A Tympius munkáinak magyarországi ismeretét terjesztő művek száma jóval magasabb lehet a felsoroltaknál; a kiválasztott példákkal a recepció egy további közvetítő csatornájára hívom fel a figyelmet.

Magyar vonatkozások Tympius műveiben

Tympius hazai ismertségéhez hozzájárulhatott az a körülmény is, hogy munkáiban rendszeresen hivatkozott a magyar történelem eseményeire, személyiségeire, rendszerint exemplum funkcióban. Áttekintve a Magyarországon leggyakrabban használt munkáinak[50] mutatórendszerét, számos hivatkozást lehet összegyűjteni, melyekből vázlatosan kirajzolódik Tympius ismerete Magyarországról és a magyar történelemről.

A magyar királyság megalapításának kezdeteit[51] Attilától eredezteti, s többször részletezi Attilának, mint „flagellum Dei-”nek a viselt dolgait.[52] Strasbourg névadásának Attilára utaló eredetét Sebastian Münster *Cosmographiá*ja alapján írja le.[53] Oláh Miklós *Hungaria et Athila* című, Zsámboky János által sajtó alá rendezett, először 1568-ban Baselben megjelent művéből merítette Tympius azt a történetet, hogy a „hunnorum rex” miként foglalta el Vicenzát.[54] Az ékesszólás jelentőségét szemléltető történetek egyike Attila és I. Leo pápa találkozását beszéli el.[55]

---

[46] Faber, Matthias, *Opus concionum Tripartitum*, Pars aestivalis, Antverpiae, 1663, 499, 998, 1085 – magyarországi példányok a BEK állományából: 1631, Bar.08585, 1631, Bar.0 03439, 1631, Bar.008698-9; Uő., *Concionum sylva nova seu auctarium in Dominicas et festa totius anni*, Coloniae, 1695, 898 – magyarországi példány a BEK állományából: 1646, Bar.03701.

[47] Így például, Hellmayr Antal, *Institutio Humanistica*, 1734, BEK F 33, 503; *Catalogus librorum, qui ad scientiam literarum humaniorum comparandum prae reliquis utiles sunt.* BEK G114. I. 9;

[48] Így például, BEK Bar.03710, Bar.03610, Bar.10514, Bar.10515/1-2, Bar.08321, Bar.02005.

[49] Lohner, Tobias, *Instructissima Bibliotheca manualis concionatoria*, Velence, 1756, 124.

[50] *Dormi secure […],* Köln, P. Brachel, 1615; *Theatrum historicum […],* Köln, 1614; *Mensa theolo-philosophica […]*, Münster, Rassfeld, 1615; *Aureum speculum principum […],* Köln, 1617; *Speculum magnum episcoporum […],* Mainz, P. Henning, 1614.

[51] *Dormi*1615, i. m., (50. jegyzet) Pars III, 6 (hivatkozás nélkül).

[52] *Theatrum historicum* 1614, i. m. (50. jegyzet) Pars II, 108, 231 (hivatkozás nélkül); *Mensa theolo-philosophica* 1615, i. m. (50. jegyzet) Caput XVII. De crudelitate, 51.

[53] *Mensa theolo-philosophica* 1615, i. m. (50. jegyzet) 257.

[54] *Aureum principum* 1617, i. m. (50. jegyzet) 119–120.

[55] *Speculum magnum episcoporum* 1614, i. m. (50. jegyzet) 318.

Több történet foglalkozik a magyarok keresztény hitre térítésének eseményeivel. Szent Adalbert és testvére, Szent Gaudentius Pannónia lakosait keresztény hitre térítő tevékenységét mutatja be például a *Speculum magnum episcoporum […]* egyik fejezetében.[56]

„Henricus imperator" (II. Henrik német-római császár) tettei közül külön kiemeli, hogy a császár miként adta férjhez testvérét, Gizellát I. István magyar királyhoz.[57] Szent István alamizsnálkodásainak (a szakálltépés jelenettel) és templomépíttetéseinek (Székesfehérvár, Róma, Jeruzsálem) részletezése mellett a Hartvik legenda és Bonfini alapján csodaként örökíti meg az alamizsnát osztó jobb kéz, a Szent Jobb épen maradását és az ország Szűz Máriának történt felajánlását.[58] Gellért püspök életét és mártírhalálát Laurentius Surius szentéletrajz gyűjteményéből hivatkozza, s Magyarországot „familia S. Mariae"-nak nevezi.[59] Imre herceg legendáját ugyancsak Surius-ból hivatkozza Tympius a tisztaság (castitas) megőrzésének példájaként.[60]

Magyarországi példával mutatja be Tympius a pogányokat eredményesen térítő, IV. Béla által a rend alapítását követően az országba hívott ferencesek tevékenységét.[61] Árpád házi Szent Erzsébet életét és szentségét több munkájában emlegeti. Leírja alamizsnálkodását és gyermekeivel együtt történt előzetését férje halála után.[62] Megörökíti Erzsébet („Elizabeth Pannonum Regi filia vidua") egyik imádság közbeni Jézus-látomását, s idézi párbeszédüket (Jézus: „Bono animo est filia, ego tecum sum" – Erzsébet: „ita Domine, tu mecum, atque ego tecum").[63]

Nagy Lajos magyar–lengyel király álruhás országjárását Martin Cromer *De origine et rebus gestis Polonorum* című, 1555-ben Baselben megjelent történeti munkájának 7. liberéből merítette.[64] Felidézi a Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt 1415-ben Havasalföldön a törökkel vívott csatához kapcsolódó elbeszélést, a levágott fej gyónásának történetét Bonfinire hivatkozva.[65] A *Theatrum historicum* esküszegésről szóló részében hatodik exemplumként leírja I. Ulászló magyar király esküszegését és a várnai csatában (1444. november 10.) történt halálát. Ugyanezt a történetet rövidített formában, más forráshivatkozással olvas-

---

[56] *Speculum magnum episcoporum* 1614, i. m. (50. jegyzet) 387.

[57] *Theatrum historicum* 1614, i. m. (50. jegyzet) Pars II, 162 (hivatkozás nélkül).

[58] *Theatrum historicum* 1614, i. m. (50. jegyzet) Pars II, 61–62 (hivatkozás: „Joan. Bonif. de historia virginali lib. 2. c. 1. ex Episcopi Chartuitij lib. de vita Stephani et Bonifacij [recte Bonfini!] de rebus Ungaricis lib. 1. dec. 2.").

[59] *Theatrum historicum* 1614, i. m. (50. jegyzet) Pars II, 165.

[60] *Aureum speculum principum* 1617, i. m. (50. jegyzet) 156–157.

[61] *Speculum magnum episcoporum* 1614, i. m. (50. jegyzet) 388.

[62] *Dormi* 1615, i. m., (50. jegyzet) Pars I, 16 (hivatkozás nélkül).

[63] *Theatrum historicum* 1614, i. m. (50. jegyzet) Pars II, 48 (hivatkozás nélkül).

[64] *Aureum speculum principum* 1617, i. m. (50. jegyzet) 302.

[65] *Theatrum historicum* 1614, i. m. (50. jegyzet) Pars II, 160 (hivatkozás „Antonius Bonfini refert lib. 3. rerum Hungaricarum decades 3" – l. Bonfini, Antonio, *A magyar történelem tizedei*, ford. Kulcsár Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 1995, 3.3.145 (551)). Vö. Timár Kálmán, *A levágott fej gyónása = Ethnographia*, 22(1911), 317–319.

hatjuk az *Aureum speculum principum*ban is.[66] Kapisztrán Szent János 1450 körüli magyarországi térítő tevékenységének eredményességét a megtérítettek számával példázza.[67] Egy másik történetben Aragóniai Beatrix és Hunyadi Mátyás házasságát idézi fel, melynek kapcsán a korabeli magyar jogrendről közöl egy „vélekedést," Joannes Ludovicus Vives (1493–1540) *De causis corruptarum artium* című munkájának 7. libere alapján.[68]

Tympius Magyarország-ismeretét tovább lehetne bővíteni a művek szövegének végigolvasásával, mivel a történetek egy része nincs mutatózva, mások csupán másodlagosan érintik az országot, annak neves személyiségeit. Ugyanakkor már e néhány példából is érzékelhető Tympius Magyarország iránti érdeklődésének iránya, magyar vonatkozású „tudásbázisa," és kirajzolódik a forrásként használt művek köre. A példák többsége hozzátartozott a korban elvárt általános történeti, retorikai műveltséghez.

Kitekintés

A történeti katalógusok és a fennmaradt példányok egybehangzó tanúsága szerint az életműnek elsősorban a retorikai vonatkozású része jutott el Magyarországra, s az e körön kívüli munkák ismertségével csak kivételesen számolhatunk. Tympius munkái a továbbiakban nem hagyhatók figyelmen kívül a 17–18. századi magyarországi retorikai hagyomány történetében. Neve idehaza is fogalommá válhatott, mint azt a Prágában 1686-ban megjelent, nálunk is ismert munkájának címe tanúsítja: *Tympius, sive Thesaurus novus phrasium […]*. A többnyire a praeceptum-irodalom határán mozgó művek az ország szinte minden részébe eljutottak, mégpedig felekezeti határoktól függetlenül. Ugyanakkor az elsődleges gyakorlati irányultság következtében a 18. században egyre inkább „korszerűtlennek" tartották e munkákat, és fokozatosan feledésre ítélték. Annak ellenére történt ez így, hogy változatos nyelvezetű, színvonalasan retorizált, jól használható és részben szórakoztató tartalmú művekről van szó. Az elsődleges recepció mellett megragadható másodlagos befogadás-történet, a további könyvtári feltárás és Tympius Magyarország-képének itt számba nem vett összetevői jelzik a kutatás fontosabb jövőbeli lehetőségeit.

---

[66] *Theatrum historicum* 1614, i. m. (50. jegyzet) Pars I, 92–93 (hivatkozással Georgius Schedius (1580–1650) iskolarektorra). Ugyanerről Bonfinire hivatkozva írt az *Aureum speculum principum*ban 1617, i. m. (50. jegyzet) 434.

[67] *Speculum magnum episcoporum* 1614, i. m. (50. jegyzet) 389.

[68] *Aureum speculum principum* 1617, i. m. (50. jegyzet) 630.

KNAPP, ÉVA

Matthaeus Tympius in Ungarn. Ansätze zur Rezeptionsgeschichte der Werke mit Bezug zur Rhetorik

Der Theologe, Rhetoriklehrer und Kanzelredner Matthaeus Tympius (1566–1616), Verfasser zahlreicher Predigt-, Exemplum- und Loci communes-Sammlungen, Rhetorikhandbücher, Streitschriften und moralisch-didaktischer Werke, Übersetzer, Initiator der Gründung der Universität Münster und eines verbesserten Schulsystems, hat seine Arbeiten nach etwa zwanzigjähriger Unterrichtstätigkeit in Köln, Jülich und Osnabrück in den ersten beiden Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts herausgegeben. Tympius wurde von einem großen Teil der ungarischen rhetorikgeschichtlichen Forschung vergessen. Nach einhelligem Zeugnis der historischen Kataloge und der erhalten gebliebenen Exemplare gelangten vor allem die Werke mit rhetorischen Bezügen nach Ungarn; mit der Kenntnis von Arbeiten außerhalb dieses Kreises kann nur ausnahmsweise gerechnet werden. Tympius' Name wird auch in Ungarn zu einem Begriff geworden sein, wie der Titel der in Prag 1686 erschienenen und auch in Ungarn bekannten Arbeit bezeugt: *Tympius, sive Thesaurus novus phrasium […]*. Die sich zumeist an der Grenze zur Praeceptum-Literatur bewegenden Werke gelangten in fast alle Teile des Landes, und zwar unabhängig von den Konfessionsgrenzen. Andererseits betrachtete man diese Arbeiten infolge ihrer primären praktischen Ausrichtung im 18. Jahrhundert zunehmend als „unzeitgemäß" und überließ sie allmählich der Vergessenheit. Dies geschah ungeachtet dessen, dass es sich um im Unterricht gut brauchbare Werke mit abwechslungsreicher Sprache, anspruchsvoller Rhetorik und teilweise unterhaltsamem Inhalt handelt. Die neben der primären Rezeption erfassbare sekundäre Rezeptionsgeschichte, die Erschliessung weiterer Bibliotheken und die hier nicht berücksichtigten Komponenten des Tympiusschen Ungarnbildes deuten die wichtigeren Forschungsaufgaben in der Zukunft an. Tympius' Arbeiten dürfen künftig in der Geschichte der rhetorischen Tradition des 17.–18. Jahrhunderts in Ungarn nicht mehr unberücksichtigt bleiben.

Keywords: 16–17th centuries, book history, history of rhetoric, catholic reform, Matthaeus Tympius

TAKÁCS LÁSZLÓ

Az *Officium Rákóczianum* Szent Imre-himnuszai, avagy megjegyzések a szerzőség kérdéséhez

Az *Officium Rákóczianum* című laikus breviárium, vagyis egyszerű hívőknek készült, minden napra fohászokat, könyörgéseket, dicsőítő verseket tartalmazó imádságos könyv a 17. század utolsó évtizedétől egészen a 19. század közepéig műfajában Európa-szerte az egyik legnépszerűbb volt. Mivel a breviáriumot minden valószínűség szerint Magyarországon állították össze (föltehetően még az oszmán hódítás idején, vagyis 1686 előtt, a Magyar Királyság területén) föltehető, hogy szerkesztője és szerzője magyar – vagy legalábbis erőteljesen magyar kötődésű – volt. Bár az *Officium Rákóczianum* nem tartozik a sokat elemzett művek közé, az imakönyv címe, népszerűsége, szerzőjének, ill. szerkesztőjének ismeretlensége mégis arra ösztönzött kiváló kutatókat, hogy nagyobb figyelmet szenteljenek neki.[1] A keletkezési körülmények homályos volta miatt természetes, hogy a vizsgálódások középpontjában – az imádságos könyv általános leírásán és a kiadástörténeten túl – részben az összeállító személye, valamint a keletkezés helye és ideje állt.[2] Az *Officium Rákóczianum* első ismert kiadása 1693-ban jelent

[1] Az *Officium Rákóczianum* kiadástörténetének, sajátosságainak legteljesebb bemutatását Knapp Évának köszönhetjük, aki széleskörű kutatásainak eredményeit 2000-ben tette közzé: Knapp Éva, *Officium Rákóczianum, az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, Budapest, Borda Antikvárium, 2000, 204. (A későbbiekben főleg erre a kiadványra hivatkozom Knapp művei közül.) Ez a számos illusztrációval díszített, igen szép kiállítású kötet Knapp Éva két részletben megjelent tanulmányából nőtt ki, amelyeket három évvel korábban tett közzé: Uő: *Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákóczianum története I., = Magyar Könyvszemle*, 123(1997), 149–166, illetve a tanulmány második része: *Magyar Könyvszemle*, 123(1997), 282–298. Őt megelőzően csupán Holl Béla foglalkozott az imakönyvvel, évtizedekkel korábban, általános elemzését és méltatását adva: Holl Béla, *„Jóillatú virágos kertekből egybe szerkesztett ájtatosságoknak gyakorlása…" Az Officium Rákóczianum története = Vigilia*, 1955, 405–411. Holl Béla az *Officium Rákóczianum* himnuszát – érthető okokból – nem vette föl gyűjteményébe: *Repertorium Hymnologicum Medii Aevii Hungariae, Initia Hymnorum, Officiorum Rhytmicorum, Sequentiarum, Troporum, Versuum Alleluiaticorum Cantionumque,* Fragmenta et Codices In Bibliothecis Hungariae, Subsidia 1, recensuit/sajtó alá rendezte Körmendy Kinga, Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár, 2012.

[2] Az *Officium Rákóczianum* szerzőjének, szerkesztőjének azonosítására már a 18. század közepén történt kísérlet. Vö. Knapp 2000, i. m. 10–14. Miután a Rákóczi család tagjai különböző indokok alapján kizárhatók a szerzői-szerkesztői körből, Katona nyomán Fejér György, majd Fraknói Vilmos is Ordódy Jánost nevezte meg az *Officium Rákóczianum* szerzőjeként, aki a keletkezés

DOI 10.17167/MKSZ.2017.1.55

meg Nagyszombatban,[3] de nem zárható ki (igaz, nem is bizonyítható), hogy volt korábbi kiadása is, amely formájában és tartalmában az ekkoriban egyre népszerűbb társulati kiadványokat követte.[4]

Minden körültekintő könyv- és lelkiségtörténeti kutatás ellenére is meg kell azonban állapítanunk, hogy e laikus breviárium szövegének filológiai vizsgálata még nem történt meg. Ez természetesen érthető, hiszen egy olyan imádságoskönyvről van szó, amely nagyon kevés eredeti szöveget tartalmaz, ráadásul mindezt rendkívül hosszú (és szerteágazó) kiadástörténet egészíti ki. Ez a két tény végeredményben éppen elég indok arra, hogy alapos filológiai vizsgálatát csekély eredménnyel kecsegtető hatalmas és túlzott, vagyis összességében fölösleges erőfeszítésnek minősítsük. Van azonban olyan része az *Officium Rákóczianum*nak, amely kivételt képez a fentebbi jellemzők tekintetében, mivel nyilvánvalóan eredeti szövegeket tartalmaz. Ezek alapján jelenthetjük ki, hogy az *Officium Rákóczianum*ban található imádságok közül filológiai-történeti szempontból kétségtelenül a legfontosabbak a magyar szentek *officiumának* himnusz- és imaszövegei. Ez ugyanis az a része a kötetnek, amely speciálisan magyar vonatkozású, s amelynek szerzője nyilvánvalóan azonos az egész imádságoskönyv összeállítójával. Ha ez a feltételezés helyes, akkor ez egyben azt is jelenti, hogy mind műveltségi, mind tartalmi szempontból ez a része a legszemélyesebb az *Officium Rákóczianum*nak, s a legtöbbet ezeknek a szövegeknek az elemzése révén tudhatunk meg az ismeretlen szerzőről és az összeállítás körülményeiről.

Az egymást követő számtalan kiadásban természetesen ez a rész sem maradt változatlan, amelyért egyfelől az újabb revíziókat és átalakításokat, átrendezéseket végrehajtó kiadók a felelősek, akik sokszor félreolvasták, félreértették az alapul vett szöveget, másfelől a megváltozott társadalmi környezet, amelyhez ugyanők próbáltak igazodni. Jól megragadható ez az 1836-os bécsi kiadásban,[5] amely éppen e szakasz legmarkánsabban magyar vonatkozású himnuszát hagyja ki a magyar szentek *officium*ából. A továbbiakban e rész sajátosságait igyekszem egyenként számba venni: először a szerepeltetett szentek és a szöveg által bemutatott ábrázolásuk sajátosságait, majd az imádságokban megszólaló hang nemzeti és személyes vonatkozásait, végül azt, hogy milyen költészeti jellemzői vannak

idején Kassán volt filozófiatanár. Ezzel szemben a 19. században egyes források a szintén jezsuita Szorsa Mihályt tartják az imádságoskönyv szerzőjének. Knapp az adatokat mérlegre téve a következő megállapításra jut: „Mindebből kitűnik, hogy nincs olyan egykorú forrás, amely megnevezné a mű szerzőjét vagy összeállítóját, s egy szerzőt (összeállítót) valószínűsíteni lehetetlen.” Knapp 2000, i. m. 12.

[3] Knapp 2000, i. m. 123.

[4] Vö. Holl 1955, i. m. 406–407; Knapp 2000, i. m. 25–35.

[5] *Officium Rakoczianum sive selecta pietatis exercitia cultui divino, beatissimae virginis et matris divinae Mariae sanctisque honori debita*, Editio nova correctior et elegantior, Viennae in Austria, sumptibus Caroli Doll, MDCCCXXXVI. Vö. Knapp 2000, i. m. 187. Knapp adatai szerint az utolsó kiadás 1882-ben jelent meg Nyitrán: Knapp 2000, i. m. 188.

ezeknek a szövegeknek, amelyek egyrészt összetartozóvá, másrészt a többi imától elkülöníthetővé teszik őket.

A számos kiadás közül elemzésem egy 1763-ban, Bécsben kiadott *Officium Rákóczianum* szövegére támaszkodik.[6] Ebben – közvetlenül a jezsuita szentek officiuma[7] előtt – nagyjából a kötet mértani közepén, a 230. oldaltól olvasható a magyar királyság pártfogóinak tiszteletéről szóló rész: *Cultus SS. Patronorum Regni Hungariae*. Ez a szakasz a Szent István királyt dicsőítő himnusszal kezdődik, majd sorban Szent László király, Szent Imre herceg, Szent Adalbert püspök és vértanú, Szent György hitvalló, Elemózsiás Szent János, Szent Márton püspök, Szent Henrik császár, Szent Júdás Tádé apostol és Szent Dizmász, a jobb lator következnek. Miután magyarországi kultusza valamennyi fölsorolt szentnek adatolható, itt elsősorban azokra térek ki közülük, akiknek himnusza eredeti szöveg, s nem átvétel. A Savariában született, és a galliai Tours város püspökeként népszerűvé lett Márton püspök esetében ugyanis egy szapphói strófában, korábban írt, széles körben elterjedt himnuszt vett át az *Officium Rákóczianum* összeállítója, s ebben az esetben csak az összekötő szövegről valószínűsíthető, hogy eredeti alkotás. A Pozsonyban tiszteletben tartott Alamizsnás Szent János esetében pedig – Bálint Sándor megállapítása nyomán – bizonytalanságban vagyunk, hogy az *Officium Rákóczianum* összeállítója nem egy már korábban is elterjedt imát vett-e át.[8] Minden bizonnyal az összeállító saját szerzeményének tekinthető tehát a két szent királyhoz, Imre herceghez és Henrik császárhoz, illetve a Szent Adalbert püspökhöz és Szent György vértanúhoz szóló himnuszok, míg a Júdás Tádé apostolhoz és Dizmászhoz szóló *devotiók* lehetnek ugyan szintén eredeti szövegek, rövidségük miatt azonban lehetetlenség összekapcsolni őket a mind formai, mind tartalmi szempontból jóval kidolgozottabb himnuszokkal.

Az elmondottak alapján tehát nyolc imádságról lehet nagy bizonyossággal állítani, hogy az *Officium Rákóczianum* összeállítója nem átvette, hanem maga alkotta őket. Közülük terjedelmében kiemelkedik a Szent Imre herceghez szóló második himnusz, így ezzel részletesebben fogunk foglalkozni, előtte azonban érdemes szemügyre venni a többi hetet.

A nyitó himnusz, amely a magyarok első királyához, Szent Istvánhoz szól, hangsúlyozza a szent uralkodónak a magyarok keresztény hitre térésében játszott szerepét. A „szent hit oszlopának" (*columna sacrae fidei)* és – a középkori Pannonia = Magyarország-azonosítás hagyományát folytatva – Magyarország „ékességének" (*decus Pannoniae*) nevezi. Már ebben az imádságban is megjelenik továbbá az egész kötet ezen nyolc szövegének sajátossága, vagyis hogy a szerző

---

[6] *Officium Rakoczianum, sive varia pietatis exercitia, cultui divino, magnae matris Mariae, sanctorumque patronorum honori debita*, Editio novissima, omnibus prioribus auctior, et locupletior, Viennae, Typis Joan. Thomae Trattner, Sac. Caes. Reg. Maj. Aulae Typogr. ex Bibl. anno 1763.

[7] *Uo*. 263: Cultus sanctorum Societatis Jesu. Officium De S. Ignatio, Societatis Jesu fundatore.

[8] Vö. Bálint Sándor, *Ünnepi kalendárium*, Január 23: „Alamizsnás János pozsonyi kultuszáról csak egy nyilván hazai szereztetésű himnuszt tudunk idézni". http://mek.niif.hu/04600/04656/html/unnepiki0031/unnepiki0031.html (2016. november 10.)

előszeretettel használja keresztény kontextusban a klasszikus pogány mitologikus Al- és túlvilágképzet elemeit. István, akit a „legszelídebb nap”-nak *(Sol serenissime)* nevez, szétkergette az Alvilág sötét, rút homályát *(qui foedas Taenari*[9] *fugasti tenebras),* vagyis megszabadította a magyar népet a kárhozatos pogány hittől.

Az erre következő Szent Lászlóhoz szóló himnuszban azonban van egy lényeges változás az előzőhöz képest. Míg az első királyt többes szám első személyben, a magyar nemzet kollektív hangjaként szólította meg az imádkozó *(singuli gaudemus…, confidimus, petimus),* addig ebben egyes szám első személyben szólal meg: „kérlek”, „tisztellek” stb. (*quaeso, veneror,* etc.) E költeményben jóval konkrétabb hang jellemzi a beszélőt. Fölidézi a kővé változtatott aranyak és Várad megszabadításának legendáját, miközben Lászlóban azt a szentet tiszteli, aki már e földi életben is, amelyet egyébként siralomvölgynek nevez *(in hac lacrymosa valle),* az égbe vivő dolgokon való elmélkedés jellemzett *(Quem sublimem terra, pias / Inter preces, coeli vias meditatum veneror.)*. Noha mindkét himnuszt a megváltás és a mennyországba való jutás vágyának kifejezése zárja le, egy apró különbség a két költemény utolsó soraiban nyilvánvaló lesz: „Általad bízunk abban, hogy elnyerjük a királyi trón örök diadalmi jelvényét, amire törekszünk” – hangzik a Szent István-himnusz zárlata *(Per te confidimus aeterna consequi/ Quae solum petimus, trophaea solii.),* míg a közbenjárás hasonló motívuma ellenére is más a rákövetkező: „Add – kéri a fohászkodó hang – hogy e siralomvölgyben is a te dicsőséges tetteid kövessem, és majd a halál után hasonló örökéletben legyen részem.” *(Da, ut in hac lacrymosa/ Valle, tua gloriosa/ Facta sequar, et post mortem/ Tecum paris vitae sortem/ Aeviternam consequar.)* Miközben mindkettőben megfigyelhető bizonyos antikizálás, egyfelől a *vitae sors,* másfelől a *trophaea* hangsúlyozása, az előbbiben a klasszikus pogány vonatkozások sokkal hangsúlyosabban vannak jelen. Mindez azonban mégiscsak azt erősíti meg, hogy a két imádságnak azonos a szerzője.

A László királyhoz intézett fohászt azonnal két Szent Imre himnusz követi: előbb egy rövidebb, aztán a már említett (és egyes kiadásokból elhagyott) hosszabb.

Emerice castum lilium,	Imre, szűzi liliomszál,
Flos illibate Pannonum;	Pannonoknál illatozzál,
Qui puritatis vinculo	Tisztaság volt a te vérted,
Te liberasti saeculo,	Az küzdött bűn ellen érted,
Et intulisti floridis	Azzal érkeztél a drága
Iustitiae areolis:	Virtus rózsás udvarába:
Me serva quoque liberum	Engem is oltalmazz, Imre,
Ab omni sorde scelerum,	Hozz feloldást bűneimre,
Ne mentem meam inquinet,	Semmi meg ne szeplősítsen,
Quodcumque Deo displicet.	Amit nem kedvelne Isten.[10]

[9] Más szövegváltozatban: *Tartari*.

[10] A Szent Imre-himnuszokat Kosztolányi Dezső fordításában idézem: *Szent Imre himnuszok*, fordította Kosztolányi Dezső, Budapest, Athenaeum, 1930, 61–66. Kritikai kiadásuk: *Szent Imre*

A Szent Imre herceghez szóló rövid fohász tehát egyfelől a Szent László-himnusz személyességének folytatása *(me serva, mentem meam),* ebben azonban nem az örök, hanem az evilági élet, méghozzá annak makulátlan tisztasága áll a középpontban. A tisztaság attributumaként megjelenő liliom ebben az esetben egyszerre vetíti előre a vágyat a testi és lelki tisztaság iránt: „Engem is oltalmazz, Imre,/ Hozz feloldást bűneimre,/ Semmi meg ne szeplősítsen,/ Amit nem kedvelne Isten." *(Me serva quoque liberum/ Ab omni sorde scelerum,/ Ne mentem meam inquinet,/Quodcumque Deo displicet.)* Ezzel szemben a második Szent Imre-himnusz inkább a Szent István-himnusz párjának látszik. A szerző a magyarok nevében szólal meg *(tuos…Pannonas),* végső soron egyesíteni törekszik az örök életre és az örök tisztaságra való vágyat, ahogy azt majd később látni fogjuk, s ezzel együtt bőségesen megjelennek benne a klasszikus pogány hitvilág elemei; vagyis hiába építkezik ugyanazokból a motívumokból a két himnusz (ennek természetes oka az a hagyomány, amelyre mindkettő épül), mégis mutatkozik köztük különbség. Mindez azt valószínűsíti, hogy a két költemény nem feltétlenül egy szerzőtől származik, ami arra is magyarázatot ad, miért szerepelt az eredeti *Officium Rákóczianum*ban két Szent Imre-himnusz.

A hosszabb Szent Imre-himnusz után csupa rövid ima következik: Szent Adalbert püspöktől személyes kérésként („add meg nekem…" – *da mihi…*) csak azt kéri, hogy utolsó óráján megtalálja Istent *(Da mihi labilium/ In extrema temporum/ Hora dilectissimum/ Invenire Dominum)*. Szent Györgytől személytelenül, de a korábban alkalmazott pogány alvilág-képzet elemeiben bővelkedő imában kér erőt ahhoz, hogy a lélek ne essen el a bűnnel folytatott küzdelemben. És ez a kárhozatba vivő bűn allegorikusan a *Styx* és a *Tartarus*. A motívumok bonyolult egymásba hurkolása ellenére is kézenfekvő, hogy itt nem valóságos, hanem lelki küzdelemről van szó, s ebben a tekintetben ez a fohász kapcsolható legszorosabban a Szent Imre-himnuszhoz: „Legbátrabb hős" – szólítja meg Szent Györgyöt a szerző az imában – „akinek megadatott, hogy legyőzze a háromtorkú Cerberust" *(Trifaucem cerberum/ cui datum vincere),* hogy aztán (a Cerberus megzabolázása után) „győzedelmeskedjék a Styxon" *(Dum stygem domitis/ calcare faucibus)*. Az allegorikus jelentést még nyilvánvalóbbá teszi a folytatás, amely a hívő emberben dúló, belső „háborúkról", kísértésekről szól, amelyet az itt Tartarusnak nevezett gonosz indít, s éppen ezeknek az idején kéri a fohászkodó Szent György kitartásra ösztönző segítségét: „*(Cum bella tempore fatali criminum/ Indicit Tartarus, ut vincat scelera,/ Nec cadat animus devictus crimine.)*

Ha közelebbről szemügyre vesszük a hatásos képeket, azt tapasztaljuk, hogy a szerző zavarba ejtő módon torzítja el az allegóriában a pogány alvilágképzete-

---

himnuszok, fordította Kosztolányi Dezső, a szöveget sajtó alá rendezte, a kísérő tanulmányt és a jegyzeteket írta Takács László, Budapest, Kalligram, 2015. – A himnusz szövegét – tudomásom szerint – először Karácson Imre fordította magyarra, akinek a szövege alapján dolgozott Kosztolányi: Karácson Imre, *Szent Imre herczeg, élet- és jellemrajz,* Budapest, Szent István Társulat, 1911[2], 104–106, 130–133, Arról, Kosztolányi hogyan használta föl Karácson szövegét, lásd a kritikai kiadás *Forrás* című fejezetét: 80–82.

ket. A szöveg szerint a vértanú Györgynek megadatott, hogy legyőzze a háromtorkú Cerberust, de valójában nem azért, mint Aeneas, Vergilius eposzának hőse, aki a György klasszikus prefigurájának tekinthető, vagyis hogy leereszkedjék az alvilágba, hanem mert így diadalmaskodik a kárhozat helyén, a poklon, amelyet a következő sorban az alvilág folyója, a *Styx* jelképez. György pedig, miután nem egyszerűen megszelídítette, hanem legyőzte a Cerberust *(domitis faucibus)*, a Sátán fejének „megtapodására" használt kifejezéssel *(calcare)* győzedelmeskedik a poklon, ami itt azért tűnik meglepőnek, mert egy vízfelületen „tapodni" meglehetősen heroikus feladat, még akkor is (és ez újra valódi képzavar), ha ezt az erényekkel nemes lélek *(virtute nobilis animus)* teszi.

Az ima második felében a könyörgőre vonatkozó kérés Györgynek a poklok fölött aratott sikerét kéri párhuzamos képekkel: amikor a bűnök végzetes idején *(tempore fatali criminum)* háborút indít a lélek ellen a *Tartarus*, a szent siessen a hívő segítségére, hogy legyőzze a vétkeket *(vincat scelera)*, vagyis ne essék el a lélek a bűntől legyőzve *(nec cadat animus devictus crimine)*.

Az eztán következő, Alamizsnás Szent Jánoshoz (az ő ereklyéit még Mátyás uralkodása alatt hozták Budára)[11] és Szent Mártonhoz szóló könyörgések halványabbak, és sem tartalmi, sem költői szempontból nem tartalmaz egyedi vonatkozásokat, hiszen az előbbi nagyrészt litánia-szerű megszólítások sorolása, amelyet az örök üdvösség örömének *(aeterna gaudia)* eléréséhez vezető segítő közbenjárás közösségi kérése *(consequamur)* zár le. Az utóbbi esetében pedig egészen egyszerűen egy szapphói strófában írt kora-középkori himnusz átvételéről van szó.[12]

A magyar szentek officiumát záró két apostolhoz, Júdás Tádéhoz és Dismáshoz és Szent Brigittához szóló imák előtt található még egy figyelemre méltó könyörgés. Ez Szent Henrikhez, Szent István király sógorához, Gizella király testvéréhez szól, akinek tiszteletét 1668. június 15-én iktatták ünnepbe, s akinek neve és alakja sok tekintetben kapcsolódik össze Imre hercegével. Kettejük tisztasági fogadalma ennek érthető magyarázatát adja, s az imádság is egészen nyilvánvalóvá teszi a kapcsolatot azzal, hogy Henriket is „tiszta liliomnak" *(castum lilium)* nevezi. Itt azonban nemcsak a magyar szentek közti szerepeltetése, hanem a bevezető prózai sorok is figyelemre méltók: *Hymnus ad S. Henricum Imperatorem. Qui effecit ut S. Stephanus I. Rex Hungariae fere cum toto suo Regno fidem susceperit,* vagyis Henrik érte el ezt, hogy I. Szent István, Magyarország királya szinte teljes királyságával együtt fölvette a (keresztény) hitet. A kereszténység fölvételének ilyen erőteljes hangsúlyozása, a német uralkodónak Magyarország patrónusai közé való fölvétele, a szóhasználat (*Regnum* a *populus* helyett), mind megerősítik azt, hogy az összeállító szorosan kötődött ahhoz a Rákóczi családhoz, amely II. Rákóczi György özvegye, Báthori Zsófia kezdeményezésére az 1660-

[11] Krizsai Mónika, *Alamizsnás Szent János és Mátyás király = Ősi Gyökér*, 2008, 3–4, 103–108.

[12] Eredeti kezdősorát *(Iste confessor Domini sacratus)* az 1632-es *Breviarium Romanum* változtatta meg.

as évek elején tért vissza a katolikus hitre.[13] Az *Officium Rákóczianum* politikai, vallási-eszmei háttere jól láthatóan tehát leginkább éppen ezeknek a szövegeknek a vizsgálata révén ragadható meg. Ebből a szempontból a könnyen megmagyarázható és azonosítható toposzok (siralomvölgy = emberi élet; a bűnök végzetes ideje/ *fatale tempus criminum* = kísértés; *Tartarus* = gonosz stb.) is aktuálisabb tartalmat nyerhetnek, s a felekezeti küzdelmek, a hitvallásváltás tapasztalatára is vonatkoztathatók. Mindezek fölfejtése azonban – éppen a transzcendens vonatkozások miatt – egyáltalán nem egyszerű, és a túlmagyarázás veszélyével is fenyegetnek, mivel a szövegegyüttes (éppen az imádság, fohászkodás, lelki megigazulás keretei közt) alapvetően spirituális szinten jelöli ki értelmezési mezejét, s csak Magyarország patrónusainak officiuma esetében lép túl a perszonális vonatkozásokon, s kap közösségi, nemzeti karaktert. Éppen ezért a továbbiakban részletesen csak a leghosszabb, s egyben legmarkánsabb szöveggel, a második Szent Imre-himnusszal foglalkozom, amelynek szövege mellett mindvégig idézem majd Kosztolányi fordítását.

O luce pura purior	Ó tiszta fénynél fényesebb
Lux alma puritatis!	Szűzesség tiszta fénye.
Emerice sole pulchrior	Ó Imre, napnál ékesebb
Fulgore castitatis.	Szép életed erénye.

A kezdőstrófa Imre herceget a vele kapcsolatban már a középkorban kialakult fény-szimbolika elemeivel szólítja meg, s testi és erkölcsi tisztaságát *(puritas* és *castitas)*, amelyet szüzességi fogadalma pecsételt meg, még a ragyogó fénynél *(luce pura)* és a napnál is tisztábbnak és szebbnek nevezi *(purior, pulchrior)*, miközben ő – emlékeztetve Lucretius *De rerum natura*-jának *alma Venus*-ára – maga tápláló fény *(lux alma)*.

A vers megszólalója a következő versszakban rögtön kettős kérését fogalmazza meg Szent Imréhez: égő szeretettel látogassa meg újra a magyarokat, és tanítsa meg újra az igazság ősi törvényeinek a szeretetére.

Tuos revise Pannonas	Istápoljad pannonjaid,
Ardore castitatis,	Szűzes szokásra szoktasd,
Doceque leges pristinas	Csak az Igazság és a Hit
Amare veritatis.	Tüzes tettére oktasd.

A magyarok pannonokként való megnevezése szintén a középkori himnuszköltészet hatását mutatja, mélyebb összefüggéseket nehezen lehetne találni és kimutatni használatában. A versszak második felében megfogalmazott kérés azonban összetettebb, s az igazság korábban betartott törvényeire való utalás *(leges pristinas ... veritatis)* értelmezhető reformáció-ellenes indíttatású gondolatnak, amely

[13] Péter Katalin, *A jezsuiták működésének első szakasza Sárospatakon = Az értelmiség Magyarországon a 16-17. században*, szerk. Zombori István, Szeged, Szegedi Nyomda, 1988, 113–115.

azt sugallja, hogy a magyarok letértek az igazság, vagyis a katolikus hit útjáról. Ez máris segít mélyebben elhelyezni a himnusz szerzőjét a 17. század vallási eszmeiségében.

Erre következően a szerző követi a himnuszköltészet klasszikus hagyományait s egymásba fonva mutatja be Imre herceg *aristeiá*ját és hatását annak a közösségnek az életére, amelynek nevében a szerző megszólal.

Tu primae gentis Phosphore	Ifjú népedből fölrepülsz
Ad coelites volasti,	Az égbe, tűzi Csóva.
Patriosque fines prospere	Jóságodért szentekkel ülsz,
Virtutibus beasti.	Országod áldva-óva.

Meglepő fordulattal *primae gentis Phosphore*ként szólítja meg, amely párhuzam nélküli a korábbi és a kortárs himnuszköltészetben. Már eleve problematikus a *prima gens* kifejezés értelmezése, amely – amennyiben ragaszkodunk a szó szerinti értelemhez – talán leginkább az legelső uralkodócsaládot, az Árpád-házat jelentheti, de nem lehetetlen, hogy helyesebb jelzőcserére gyanakodni, s akkor Szent Imre nemzetének első fénycsóvája *(gentis primus Phosphorus)*, aki bár a mennyországba jutott, hazáját *(patrios fines)* erényekkel gazdagította. Szent Imre áldásos tevékenysége hatósugarának ilyen módon való a magyarokra *(revise Pannonas)* és a magyar hazára való *(patriosque fines …beasti)* korlátozása megerősít a szerző magyar voltában s abban, hogy az *Officium Rákóczianum* hatóköre Magyarország volt.

Nem kevéssé árulkodó azonban az Imre hercegre vonatkozó metafora sem: *Phosphore*, [14]amely – a fellelhető adatok szerint – nem fordul elő a himnuszok nyelvében, és használata csak a 17. században terjedt el, valószínűleg az 1665-ben megjelent, *Phosphori Austriaci De gente Austriaca libri tres. In quibus gentis illius prima origo, magnitudo, imperium, ac virtus asseritur, et probatur. His praemittitur Methodus legendi historias et adjicitur Appendix de nobilitate, ac officio curialium* című munka hatására, amelynek szerzője az ekkor már halott, Nicolaus Vernulaeus neves flamand tudós volt.[15] A Habsburg uralkodóházat dicsőítő munka címe allegorikusan használja a kifejezést, ami közvetlen előzménye lehet a himnusz szóhasználatának. Nagyon úgy tűnik tehát, hogy az ismeretlen jezsuita szerző az ő művének címére utalt, s mintegy azt akarta sugallni, hogy Szent Imre hasonlóan vagy még inkább jelentős személyisége a magyar történelemben, mint a műben fölsorolt osztrákok.

---

[14] A görög eredetű szó ugyan a klasszikus latin szerzőknél is előfordul, például Cicerónál és Martialisnál, de nem átvitt, hanem konkrét jelentésben, a Hajnalcsillagot jelentő latin *Lucifer* („Fényhozó") szinonimájaként. Vö. Cicero, *De natura deorum,* 2, 20, 53; Martialis, 8, 21.

[15] Vö. Golubeva, Maria, *Models of political competence: the evolution of political norms in the works of Burgundian and Habsburgian court historians, c. 1470–1700*, Leiden, Brill, 2013, 84–85.

A következő versszakban a Szent Imrére vonatkozó már ismert metafora *(dux alme castitatis)* és a könyörgőkre vonatkozó kérés kapcsolódnak össze:

Concede te precantibus	Hallgasd meg az imánk ezér,
Dux alme castitatis,	Kérünk, Istent imádva,
Aeternae Regna mentibus	Vezess be, nyájas, szűz Vezér,
Spectare claritatis.	A fény örök honába.

A kérés azonban itt nem az evilági életre vonatkozik, mint a második versszakban, hanem a túlvilági életre, amelyet „a fény örök honának", valójában *az örök fényesség honának* nevez. E kérés megfogalmazása után folytatódik Szent Imre *aristeiá*ja, amely egyértelműen a szent középkori legendájának elemeiből építkezik.

Paterna dum te gratia	Atyád mikoron összveád
Connubiis adornat,	Téged hív hitveseddel,
Retundis haec fallacia	Te megveted a föld szavát
Quae mundus omnis optat.	S mit test hévsége kedvel.

Imre elvetette evilág minden hazug hívságát *(haec fallacia),* elégette a testi vágyat és kívánságokat:

Inter pudicos cardines	Lángod szemérem üldözé,
Cupidinem cremasti,	Hamvasztva s el nem ültél,
Carnis premens libidines	Míg szűz liliomok közé,
Ad lilia evolasti.	Az égbe nem repültél.

A testi vágy elhamvasztásának képe szintén a legenda égő csipkebokor-metaforájára épül, magyarázatra szorul azonban az *inter pudicos cardines* kifejezés, ami alighanem – igen metaforikusan – a testi vágy helyére utal.

Ennek a szüzességi fogadalomnak, amellyel Imrének sikerült eloltania a testi vágy tüzét, az a célja, hogy tagjaiba nehogy beszivárogjon a sátán.

Ne qua per artus serperet	S hogy a Gonosz ne kúszna rád,
Orcinianus hostis:	Poklok kígyója, gyáván,
Floremque mentis carperet	Legelve lelked bimbaját,
Avernus ille postis:	A dög, a rusnya sátán :

A versszakban megfogalmazott kép azonban teljesen zavaros, aminek oka a klasszikus pogány költészet és a keresztény szimbolika összekeverése. A tagokon szétáramló testi vágy kifejezésére részben Catullustól kölcsönöz kifejezést *(per artus serperet),* ám míg nála finom tűz árad szét, a himnuszban a Pokol kígyója *(Orcinianus hostis)* kúszik végig az ember tagjain, hogy aztán – szintén meglehetősen elrugaszkodott zoológiai képzettársítással – az alvilág bejáratát jelentő *Avernus postis,* vagyis a pokolba vezető lejárat tépdesse le a lélek virágjait.

A képzavar teljes: sem a pokoli ellenség nem képes végigkúszni az emberi tagokon, sem az Avernus-tó nem képes leszakítani a lélek virágjait.

Flagris premis corpusculum,	Gyöngécske testedet veréd,
Et vepribus coronas,	Tövissel óttad, azzal,
Ceu vere promi flosculum	Mint rózsatőt, csöpp csemetét,
Novo virore donas.	Tövisse véd tavasszal.

A képzavaros versszak után a beszélő hirtelen jelenre vált: *premis, coronas, donas,* sorakoznak a jelen idejű igék, noha még mindig a történeti időben vagyunk, a szüzességi fogadalom után, majd következik a halál és a mennybe jutás pillanata. Szent Imrét vihar ragadja magával *(subduceris procellis):*

In flore flos prosterneris	Virágkorodba hullsz te el,
Emerice caste, belle :	Imrénk, szépség reménye,
Qui labe nulla tingeris,	Kin nem fogott parázna csel,
O pure coeli ocelle!	Ó mennyek szemefénye!
Ne vanitates haurias	Hívságos néked e világ,
Subduceris procellis:	Fölszállsz magasba végkép :
Preces tuorum exaudias,	Hallgasd meg e buzgó imát,
Pacemque mitte coelis.	Küldj a szívünkbe békét.

A versszak végén megfogalmazott könyörgés alighanem szövegkritikailag is problematikus, mivel nyelvileg csak az *e coelis* kifejezésnek lehet elfogadható értelme, vagyis nagyon valószínű, hogy a szerző az *e* elidálásával tudta tartani a szótagszámot: *pacemque mitte e coelis.* Ennek a kérésnek a tartalma azonban éppúgy ellentmondásos, mint a korábbiaké. Bár Kosztolányi lelki békének értelmezi a szövegben szereplő *pax*ot, az imakönyv funkciója ellenére sem biztos, hogy itt nem szélesebb értelemben vett, politikai természetű békére gondol-e a himnusz költője, ahogy azt a későbbi versszakok is megerősítik.

Virgo maritus, angelus,	Szűz férj, malasztos, drága, jó
Flos plene gratiarum	Virág, te diadallal,
Coelo triumphans baiulus	Ezer babértól roskadó,
O mille laurearum.	Magasztos, égi Angyal.

Ezt a gondolatmenetet folytatja a következő szakasz is: a mennybe vezetett diadalmenet után a magyarok nevében ismét kéréseket fogalmaz meg a szerző Szent Imréhez, amiben a legmarkánsabb annak a közösségnek a jellemzése, amelynek nevében megszólal. Azok nevében beszél, akiket járványok, éhínség és háború sújtanak. Nyilvánvaló, hogy a felsorolt csapásokat nem metaforikusan vagy szimbolikusan kell értelmezni, hanem konkrét valóságukban, ami megerősíti a himnusz 17. századi keletkezését. S bár a háborúról bővebbet nem tudunk meg, föl-

tételezhető, hogy a török háborúról van szó. Figyelemre méltó a *sospitati* is mint a közösség jelzője, hiszen jelentése: „megváltottak" újra azt mutatja, hogy a szellemi és fizikai vonatkozások keverednek a szerző fogalomhasználatában.

És még messzebbre mutat a versszak lezárása, amelyben a halál pillanata is párbajként van ábrázolva: *mortis in duello*.

Nos sospitatos protege	A háborútól védj te meg
A peste, fame, bello.	S éhségtől s döghaláltól.
Dextramque clemens porrige,	Halálos órán nyújtsd kezed,
Ah! mortis in duello.	Jajjaj! ne légy te távol.

A következő két versszak szintén szorosan összefügg: ismét Imre szüzességét hangsúlyozza *(castitas, puritas)*, amelyeket egyfelől szokatlan fordulattal a *supremum Numen*nek illetve a Szűzanyának *(Sacra Virgo)* ajánlott föl, s most ismét a belső lelki élet és állapot felé fordulva, kér bűnöktől való szabadulást s a kísértéstől való mentességet.

Tu qui supremo Numini	Akinek élte csak malaszt
Vovisse castitatem,	S Istennek tett szűzesség
Gaudes sacraeque Virgini	S a Szent Szűznek ajálta azt,
Dicasse puritatem:	Hogy szíve néki tessék :
Nos labe culpae liberes,	Ójj bűntől, mennyek Hertzege,
Serva tuos clientes	Lelkünk sóhajtva áhít,
Adversus Orci Cerberos	Vond messze tőlünk a fene
Castas tuere mentes.	Poklok dühös kutyáit,

Különösen hatásos az utolsó két sor, amelyben ismét a pogány alvilág-elképzelés motívumai térnek vissza. A pokol itt ismét *Orcus*, amelynek itt szintén szokatlanul többes számban használt őrt álló kutyája, a *Cerberus* fenyegeti a hívők lelkének tisztaságát. Erre következik a záró strófa, amely a tisztaság evilági megőrzése után a Szent Imréhez könyörgők számára az üdvösséget kéri. Ebben nem a kiinduló fény-szimbolika dominál, hanem a Szent Imre alakjával attribútumként hozzákapcsolt virág-metafora. A szerző a hívek nevében azt kéri, hogy mindannyian legyenek majd vele együtt a menny *(poli)* tiszta virágai.

Fac inseramus floridis	Hogy majd veled az égbe ott
Tecum poli viretis;	Lakjunk, mi tiszta Szűzünk
Florem sacrandum candidis	S fényes-fehér liliomot
Perenne lilietis. Amen.	Zöld koszorúba fűzzünk. *Ámen.*

Így versszakról versszakra haladva végig a versen megállapíthatjuk, hogy a himnusz költője Szent Imre legendájának és kultuszának néhány jól ismert motívumából építkezik. A vers íve végigköveti a szűz herceg rövid életének az egye-

dül hangsúlyos erény, a *tisztaság, szüzesség (puritas, castitas)* vonatkozásában fontos állomásait, s ezekhez kapcsolja azokat a kéréseket, amelyeket a közösség nevében megfogalmaz. Ebben két egyedi vonás figyelhető meg: egyfelől hangsúlyosan jelenik meg a kárhozattól, pokoltól való félelem, amelyet a klasszikus pogány alvilág-képzetek elemeivel jelenít meg, miközben azokat részben teljesen szokatlan formában és összefüggésben, eredeti jelentésüktől elszakítva használ föl, másrészt keveri a lelki, belső és a külső, történeti fogalmakat a szabadság, béke, háború vonatkozásában. Ha a magyar szentek officiumának további darabjait megnézzük, akkor azt látjuk, hogy ezek a vonások a többi himnuszban is megfigyelhetők, csak kevésbé sűrítetten és intenzíven.

Az *Officium Rákócziánum* magyar szentekhez szóló himnuszai, könyörgései, különösen az *O luce pura purior*-kezdetű Szent Imre himnusz sokat elárul az imakönyv összeállításának koráról és műveltségéről. Az előbbivel kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy megtalálhatók benne áthallások a török háborúkra, illetve az osztrákokkal való rivalizálásra és ugyanakkor szövetségre vonatkozóan, miközben nyilvánvaló, hogy eszmeiségét az ellenreformáció, a katolikus hithez való hűség és a szerzetesi eszmények magasztalása jellemzi. Ha a szerző műveltségének alapvonásait próbáljuk megrajzolni, akkor azt látjuk, hogy minden bizonnyal jezsuita körben iskolázott, a klasszikus irodalmat jól ismerő, de azt saját céljaira bátran átformálni kész szerzőről van szó, aki olvasott és fölhasznált kortárs jezsuita munkákat is. Nemzeti, vagy inkább közösségi tudata, ha szabad annak nevezni, magyar, illetve magyarországi. Ha ezt a személyt sikerülne azonosítani, akkor talán annak a kérdésnek a megválaszolásához is közelebb jutnánk, hogy vajon Szorsa Mihály vagy Ordódy János-e az *Officium Rákóczianum* szerkesztője, vagy egészen másfelé érdemes a mű összeállítóját keresnünk.

TAKÁCS, LÁSZLÓ

Les hymnes à Saint-Éméric de l'*Officium Rákóczianum* – contribution à la question de la paternité

Le livre de prières – ou, plus précisément, le bréviaire laïc – composé au dernier tiers du 17e siècle, le très populaire *Officium Rákócziánum* renferme un hymne dont le destinataire est Saint Éméric – c'est un texte liturgique et en même temps un poème latin de grande valeur littéraire. Son auteur, qui peut se vanter d'une large culture classique, manie avec une licence extrême l'arsenal poétique à sa disposition. C'est exactement cette licence qui fait l'intérêt de ce texte, digne de l'attention des chercheurs. En identifiant avec certitude son auteur, nous espérons contribuer à la question très discutée de la paternité de l'*Officium Rákóczianum* également.

Keywords: neolatin poetry, hymn-poetry, *Officium Rákóczianum,* secular *Breviarium,* Saint Imre, 17th century

KLESTENITZ TIBOR

Bangha Béla jelentése a budapesti nunciusnak a Központi Sajtóvállalat helyzetéről

A Horthy-korszak legfontosabb katolikus lapvállalkozásának az 1918-ban életre hívott Központi Sajtóvállalat (KSV) számított, amely 1919 szeptemberétől adta ki országos politikai napilapjait.[1] Történetével kapcsolatban még most is sok az ismeretlen elem, bizonytalanság, amit – egyebek mellett – jól mutatnak a Kosztolányi Dezső *Pardon*-cikkeinek elemzésével foglalkozó tanulmányok is.[2] A kutatás ugyanis számos nehézséggel jár, amelyek legfőbb oka a megfelelő források hiánya. A vállalat saját irattára nem maradt fenn, az alapításában és korai éveiben döntő szerepet játszó Bangha Béla jezsuita szerzetes irathagyatéka pedig – a magyarországi Jézus Társasága levéltárának 1950-es megsemmisülése következtében – szintén igen hiányos.[3] Bár Bangha tollából számtalan sajtópolitikai cikk, tanulmány és vitairat jelent meg,[4] ezek a nyilvánosság számára szánt, gyakran propagandisztikus dokumentumok csak igen nagy óvatossággal és erőteljes forráskritikával kezelhetők. Ugyanez elmondható a páter nagy hatású életrajzáról, tanítványának, Nyisztor Zoltánnak a munkájáról is.[5] A kérdéskör egykorú levéltári dokumentumai ezért nagy jelentőséggel bírnak. A források bővítésének munkájában a külföldi levéltárak komoly segítséget nyújthatnak – jól mutatja ezt Molnár Antal remek tanulmánya, amely a jezsuita rend római, központi levéltárának segítségével rekonstruálja Bangha Béla tevékenységének sok, korábban ismeretlen elemét, köztük sajtótörténeti vonatkozásúakat is.[6]

---

[1] A vállalat történetének első korszakáról lásd Klestenitz Tibor, *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932,* Budapest, CompLex, 2013, 191–240.

[2] Arany Zsuzsanna, *„Pardon, Kosztolányi", Dokumentumok és kérdések egy rovat körül = Kalligram,* 2009, 11, 57–64; Lengyel András, *Egy s más az Új Nemzedék Pardon rovatáról = Kalligram,* 2010, 6, 89–99; Bíró Balogh Tamás, *A Pardon… rovat történetéhez = Tiszatáj*, 2011, 3, 60–71.

[3] Klestenitz Tibor, *A katolikus sajtómozgalom történetének forrásai = „Alattad a föld, fölötted az ég…" Források, módszerek és útkeresések a történetírásban,* szerk. Balogh Margit, Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2010, 141–159.

[4] A páter műveinek összkiadása harminc kötetben jelent meg, ebből kettő a sajtóagitáció dokumentumait tartalmazza. *Bangha Béla Összegyűjtött Munkái,* sajtó alá rendezte Bíró Bertalan, Budapest, 1941, XXV., XXVI.

[5] Nyisztor Zoltán, *Bangha Béla élete és műve,* 2. kiadás, Budapest, Pázmány Péter Irod. Társaság, 1941.

[6] Molnár Antal, *Az engedelmes lázadó, (Bangha Béla és a jezsuita rendi vezetés)* = Molnár Antal, Szabó Ferenc SJ, *Bangha Béla SJ emlékezete*, h. n., é. n. [2010], 65–164.

DOI 10.17167/MKSZ.2017.1.67

Az itt közölt, a Vatikáni Titkos Levéltárban őrzött, német nyelvű forrás jelentőségét az adja, hogy közvetlen bepillantást nyújt Bangha érvrendszerébe, abba, hogy hogyan kívánta láttatni 1920 októberében az általa létrehozott „keresztény sajtó" helyzetét Lorenzo Schioppa pápai nuncius számára.[7]

1919 őszén, a proletárdiktatúra bukása után a körülmények kedvezőnek tűntek egy „keresztény-nemzeti" felfogású lapkiadó vállalat számára. A kortársak benyomásai szerint a Tanácsköztársaság iránti ellenérzés széles körben váltotta ki a testvériség és a „destrukció"-val, vagyis a különböző árnyalatú baloldali irányzatokkal szembeni összefogás igényét.[8] Legalább ugyanolyan fontos volt ugyanakkor a berendezkedő új hatalom akarata, amely azt célozta, hogy az „internacionalista destrukció"-val szemben demonstratív módon felmutassa a „keresztény magyarság" – természetesen a felekezeteken is átívelő – egységét. A keresztény pártvezérek felfogását Huszár Károly tette egyértelművé: „a pártvezetőség mindenkit félre fog tolni az útból, aki a régi klerikális politika felidézésével a katolikusok és protestánsok testvéri együttélését megbontani törekednék".[9]

A KSV politikai napilapjai – az 1919. szeptember 28-án útjára induló *Nemzeti Újság* és az *Új Nemzedék*, a német nyelvű *Neue Post*, valamint a decembertől megjelenő *Új Lap* – önmeghatározásukban igazodtak az elvárásokhoz: nem katolikusnak, hanem egyértelműen „kereszténynek" hirdették magukat. Ennek megfelelően valamiféle felekezetközi nézőpont megjelenítésére törekedtek, hírt adtak mindhárom történelmi keresztény felekezet rendezvényeiről, megkísérelték elsimítani az esetlegesen felszínre kerülő sérelmeket. A nyilvánosság előtt Bangha Béla is tartotta magát ehhez, és csak a saját fórumai előtt beszélt arról, hogy szükséges lenne a külön katolikus szervezkedés.[10]

Magyarország és az Apostoli Szentszék a diplomáciai kapcsolatokat 1920 folyamán vette fel egymással, Lorenzo Schioppa nuncius október 6-án adta át megbízólevelét Horthy Miklós kormányzónak mint az első, Budapestre akkreditált nagyköveti rangú diplomáciai képviselő.[11] A misszióvezető a Szentszéktől részletes utasításokat kapott, amelyek a legsürgetőbb problémaként a trianoni béke által kettészelt egyházmegyék helyzetének rendezését, az egyházi javadalmak kezelésének, valamint az egyházi tisztségek betöltésének a kérdését emelték ki.[12] Ezért is figyelemre méltó, hogy Schioppa október folyamán, tehát legelső teendői között szakított időt arra, hogy felkérje Bangha Bélát egy jelentés összeállítására a katolikus sajtó helyzetéről, aminek a jezsuita már október 27-én eleget tett.

---

[7] Archivio Segreto Vaticano, Archivio Nunziatura in Ungheria (a továbbiakban ASV ANU) Busta 3. 258–269.

[8] Veress Jenő, *Keresztények együttműködése = Nemzeti Újság*, 1919. október 13., 3.

[9] *Protestánsok a keresztény pártban = Reggeli Hírek,* 1919. augusztus 27., 4.

[10] *A Katolikus Sajtóhölgybizottság közgyűlése = Nemzeti Újság,* 1920. február 24., 6.

[11] Érszegi Márk Aurél, *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatfelvétele 1920-ban = Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolatai 1920–2015*, szerk. Fejérdy András, Budapest, Róma, Balassi Intézet, Római Magyar Akadémia, METEM, 2015, 82.

[12] Tóth Krisztina, *Lorenzo Schioppa nuncius követutasítása = Uo.* 85–106.

A diplomata sietségének oka minden valószínűség szerint az lehetett, hogy a lapjai révén a politikai életben is jelentős szerepet játszó jezsuita páter tevékenységéről a Vatikán egy ideje már nyugtalanító híreket kapott. 1919 októberében Włodzimierz Ledóchowski jezsuita rendfőnök például arról értesítette a magyar tartományfőnököt, hogy Rott Nándor veszprémi püspöktől és másoktól is súlyos kifogások érkeztek Rómába, miszerint a páter túlságosan szabados és független, meggondolatlanul és a rendi alkotmány szellemével ellentétesen cselekszik.[13]

Az önigazolás szándéka jól érezhető Bangha jelentésében is. Először hosszasan – és agitációs brosúráinak színvonalát általában nem meghaladó módon – ismertette az 1919 előtti magyar sajtópiaci viszonyokat, sajátos felfogásának megfelelően bemutatta a fővárosi sajtó „kereszténynyelleneskent" jellemzett orgánumait, amivel mintegy saját lapindítási törekvéseinek indokoltságát bizonyította. Ezután nagy terjedelmet szánt néhány konkrét vád megcáfolására, elsősorban arra, amely szerint a KSV nem kifejezetten katolikus, hanem „keresztény" lapvállalkozásként működött.

Ez a vélemény nem volt ismeretlen a korszak katolikus nyilvánosságában: sokan tartottak attól, hogy az 1919-ben megjelenő általános politikai kereszténység, amelyet a KSV is képviselt, a katolikus érdekek elsikkadásához és hitközönyhöz fog vezetni.[14] Apponyi Albert például sajnálattal szólt arról, hogy a kereszténység felszínes, tartalmatlan politikai jelszóvá, hatalmi célok eszközévé vált, ezért a saját felekezethez való kötődés erősítését sürgette.[15] A KSV-vel szemben a katolikus sajtóban megfogalmazódott az a kifogás, hogy az alapítók eredeti céljával ellentétben nem szolgálja a felekezeti öntudat erősítését: „mutassatok nekem egyetlen egy lapot, újságot ma a nagy megújhodás időszakában, mely szent nevünket homlokán merné viselni"[16] – panaszkodott például a *Fejérmegyei Napló* cikkírója. A jezsuita hitvédelmi folyóirat, *A Szív* publicistája szintén úgy értékelte, hogy a sajtóban a katolicizmus tért vesztett a politikai kereszténység rovására: „azt hittük, hogy a kat[olikus] sajtó is úgy kvalitásban, mint kvantitásban erősebb lesz, és most nincs egyetlen egy kimondottan katolikus napi sajtóorgánumunk sem".[17]

A KSV-vel szemben a világi papság köreiben is bizalmatlanság jelentkezett. A budapesti egyetem teológiaprofesszora, a cisztercita Mihályfi Ákos például felvetette, hogy a „keresztény" újságok a lelkipásztorkodás szempontjából sok kívánni valót hagynak maguk után.[18] A „kurzust" elutasító katolikusok véleményét pedig a kereszténységszocializmus vezető alakja, az 1919 után félreállított prelátus,

---

[13] Molnár 2010, i. m. (6. jegyzet) 76.

[14] Erről részletesen Klestenitz Tibor, *Felekezeti reneszánsz és „általános kereszténység" az 1920-as évek magyar katolikus sajtójában = Kommentár*, 2010, 5, 53–64.

[15] *„Das konjunkturale Christentum ist nichts wert." = Neue Post,* 1920. június 26., 3.

[16] Fábián Gáspár, *A tetszhalott katolicizmus = Fejérmegyei Napló,* 1919. december 25., 4.

[17] *Hírekről – hír = A Szív,* 1920, 21, 2.

[18] *Katolikus Élet,* 1920, 3, 79.

Giesswein Sándor fogalmazta meg, aki a KSV-lapok és különösen az *Új Lap* antiszemitizmusát, durva hangvételét kifogásolta.[19]

A panaszokkal szemben jelentésében Bangha egyrészt azzal igyekezett érvelni, hogy 1919 őszén, a lapok megjelenésének előkészítésekor nagy sietséggel kellett eljárnia, és az állítólagos korábbi „zsidó sajtóuralom" következtében nem talált a vállalkozáshoz elegendő számban katolikus újságírókat, ezért „kénytelen volt" protestánsokat is alkalmazni. Arra is utalt ugyanakkor, hogy a Tanácsköztársaság bukása után a közhangulat a bolsevizmussal szemben a keresztény erők összefogását követelte. A közvélemény, beleértve a katolikusokat is, nem fogadta volna el a tisztán katolikus felekezeti lapok indítását, ezért nem maradt számára más lehetőség, mint a KSV-t „keresztény" lapkiadóként működtetni – fejtegette. Úgy vélte, hogy a dualista korszak közéleti liberalizmusának, az elterjedt vallási közömbösségnek, valamint a felekezeti toleranciának az eredményeként jelenleg még a katolikusok jelentős része is ódzkodna attól, hogy olyan lapokat olvasson, amelyek kifejezetten katolikusnak vallják magukat. Kiemelte, hogy a KSV-t jelenleg „a keresztény kormányhoz közel állónak" tekintik, jelentékeny sikerét és elterjedtségét pedig kizárólag ennek a taktikának köszönheti.

Védekezésében tehát Bangha tulajdonképpen arra törekedett, hogy a KSV politikai irányvonalát, az aktuális politikai kurzushoz igazodó „általános keresztény" felfogás képviseletét az 1919 utáni körülményekhez való kényszerű alkalmazkodásként állítsa be a nuncius előtt. Ez azonban nem felelt meg a valóságnak, hiszen néhány évvel korábban – egészen más politikai környezetben – már nagyon hasonló elképzeléseket fogalmazott meg. 1917. július 1-jén kelt az az emlékirat, amelyben a szerzetes Csernoch János hercegprímás számára kifejtette a jövendő KSV működésének alapelveit. Ebben a veszélyesnek ítélt baloldali, „destruktív" ideológiákkal szemben a keresztény felekezetek összefogását kívánta, és úgy vélte, hogy a KSV lapjainak mindenképpen „általános keresztény" szellemiséget kell képviselniük, nem hirdethetnek „exkluzív katolicizmust" és protestáns munkatársakat is kell alkalmazniuk.[20]

Láthatjuk tehát, hogy a vállalat irányvonala 1919 után valójában Bangha eredeti elképzeléseit követte, az aktuális politikai viszonyok inkább csak megerősíthették a sajtópátert felfogásának helyességéről. Ugyanakkor a felekezeti együttműködést már az 1917-es emlékirat is csak taktikai célnak, ideiglenes megoldásnak tekintette, és azt hangoztatta, hogy a kooperáció idején is biztosítani kell a speciális katolikus érdekek érvényesülését: „Elméletben szépen hangzik az összes keresztények összefogása a hitetlenség és a zsidó túlkapások ellen, de a gyakorlatban ez az összefogás eddig soha és sehol sem sikerült" – fogalmazta meg kételyeit a páter. Egyben arra is utalt, hogy a szerkesztői pozíciókat mindenképpen katolikusok számára kell fenntartani.[21]

---

[19] *Nemzetgyűlési Napló*, VIII. kötet, 75. (1921. február 22.)

[20] Esztergomi Prímási Levéltár (a továbbiakban EPL) Cat. 44/ 3078-1920. *Emlékirat a magyar katolikus sajtóreform ügyében*, 1917. július 1., 8–10.

[21] *Uo*. 9–10.

Ez a törekvése azonban a gyakorlatban már 1919 szeptemberében kudarcot vallott, hiszen az *Új Nemzedék* című politikai napilap szerkesztői posztját a református felekezetű Milotay István szerezte meg, aki a korábban ugyanezzel a címmel kiadott folyóirat szerkesztője volt. A két férfi között hamarosan állandósultak a feszültségek, Milotay bigottnak tartotta felettesét, aki csak a katolicizmus érdekeire van tekintettel.[22] A helyzet ideiglenes megoldásaként, 1920 szeptemberében a vezetőség „felfelé buktatta" Milotayt, a lap főszerkesztőjévé nevezve ki őt, a felelős szerkesztői pozíciót pedig a katolikus közélet közismert szereplőjére, Krüger Aladárra bízták. Bangha jelentésében hivatkozott is erre a váltásra, hangoztatva, hogy az új szerkesztő naponta áldozó kongreganista, a főszerkesztő pedig – a KSV vezetőségének két protestáns tagjával együtt – lelkületében valójában közelebb áll a katolikusokhoz, szerepvállalása ugyanakkor alkalmas arra, hogy a közvélemény szemében megvédje a KSV-t a katolikus felekezeti elfogultság vádjával szemben. Igencsak kérdéses ugyanakkor, hogy ez az érvelés Milotay vonatkozásában mennyire állhatta meg a helyét – a református újságíró ugyanis nem sokkal később, 1920 novemberében távozott a vállalattól, majd decemberben ifjabb Andrássy Gyula gróf megbízására az újonnan induló napilap, a *Magyarság* vezetője lett.[23]

Bangha 1917-es emlékiratában amellett érvelt, hogy az új egyházi sajtót csak gazdaságilag szilárd alapokra helyezve érdemes elindítani. Ezért szükségesnek látta, hogy az új kiadót lehetőség szerint mielőbb egyenrangúvá tegyék ellenfeleivel: „csakis független, főleg a gyors és jó hírszolgálatra alapozott *Az Est* módjára minden tekintetben, de főleg politikai téren megkötetlen, tehát lényegében információs jellegű lapokkal közelíthetjük meg a közönséget" – írta. A „tömegek meghódítása" érdekében kiterjedt laphálózatot tervezett, amely fokozatosan jött volna létre: először központi napilap, majd bulvárlapok, végül vidéki újságok indítását tartotta szükségesnek.[24] Ennek az elképzelésnek megfelelően a KSV 1919 őszén nagyszabású terjeszkedésbe kezdett, alaposan kihasználva a számára kedvező politikai hátszelet. Augusztusban a budapesti kiadók úgy döntöttek, hogy a régebben, alacsonyabb áron vett 600 vagon papírt egyenlő arányban megosztják az új politikai irányt követő lapokkal, ami jelentősen megkönnyítette a KSV lapjainak indulását.[25] A vállalat vezetői decemberben bejelentették, hogy felemelik a cég alaptőkéjét, amelyből saját nyomda, papírgyár, könyvkiadó alapításának finanszírozását tervezték.[26]Az állam támogatására is számíthattak: 1920 tavaszán a kereskedelmi miniszter engedélyezte, hogy a KSV Ausztriába szállítson 200 tonna tatai üzemszenet 10 vagon sima papír fejében. Az engedélyt annak ellenére is megadták, hogy attól tartottak, az eset precedenst jelenthet a jóvátételi

---

[22] Sipos Péter, *Milotay István pályaképéhez = Századok*, 1971, 3–4, 722.

[23] Klestenitz 2013, i. m. (1. jegyzet) 215.

[24] EPL Cat. 44/ 3078-1920. *Emlékirat a magyar katolikus sajtóreform ügyében,* 1917. július 1.

[25] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K 26 1232. cs. V. t. 8531. sz. *A Papírelosztó Bizottság a miniszterelnökségnek*, 1920. szeptember 30.

[26] *Nemzeti Újság,* 1919. december 19., 4.

szállítások követelésére, ha külföldön megtudják, hogy Magyarország képes ipari célokra szenet kivinni.[27]

A politikai konjunktúrát hatékonyan kihasználó vállalat tehát a terjeszkedés korszakát élte, alapítója azonban tisztában volt azzal, hogy ez a helyzet lényegében csak a hatalom támogatásának köszönhető. 1920 októberében Bangha büszkén írt arról jelentésében, hogy a – a gazdasági nehézségek, az infláció, a papírhiány és a felvevőpiac méretének összezsugorodása ellenére – a KSV virágzik, és ez a cég használja fel a lapkiadók közül a legnagyobb papírkontingenst, a teljes magyar sajtó szükségletének egyharmadát. Különösen fontosnak ítélte a jövő szempontjából a Pallas nyomda megvásárlására tett kísérleteket, és beszámolt arról, hogy ehhez külföldi katolikus társbefektetőt keresnek, már német, francia és olasz vállalkozásokkal is tárgyaltak. Arra is utalt azonban, hogy a vállalat csak akkor maradhat működőképes, ha a polgári és katonai hatóságok továbbra is támogatják, például propagandával, illetve a megfelelő vasúti és postai tarifákkal. „Erről a támogatásról ma még nem mondhatunk le. Ez azonban elképzelhetetlen lenne, ha felekezeti sajtónak lehetne minket kikiáltani" – írta a nunciusnak. Ezzel egyrészt megerősítette a vállalat aktuális irányvonala mellett felhozott korábbi érveit, ugyanakkor sorai arra mutatnak, hogy ezt valójában csak ideiglenes megoldásnak tartotta. Úgy vélte, hogy a tisztán katolikus sajtónak pillanatnyilag nem adottak az anyagi feltételei, az efféle „sekrestyesajtó" nem számíthatna akkora olvasóközönségre, amely biztosíthatná fennmaradását. Ugyanakkor azt remélte, hogy idővel megváltozik a helyzet, ám ehhez intenzív lelkipásztori munkára, a közönség meggyőzésére lenne szükség.

A páter által megjósolt fordulat nem sokkal később, 1921 őszén valóban be is következett, azonban ennek nem valamiféle hitéleti reneszánsz, hanem egy politikai ok, a királykérdés kiéleződése volt a kiváltója. A legitimista felfogású Bangha Béla IV. Károly király második visszatérési kísérletének leverése után szakított korábbi szövetségeseivel, és arra törekedett, hogy a KSV-t függetlenítse a kormányzati pozícióban ülő szabad királyválasztó és fajvédő politikusok „kegyeitől".[28] Az ezt követő eseménydús időszak igencsak megtépázta Bangha Béla személyes tekintélyét, a keresztény-nemzeti táborban korábban élvezett hírnevét.[29] A támadások ellenére azonban Lorenzo Schioppa – amint azt 1923-ban az Apostoli Szentszékhez intézett jelentéséből kitűnik – töretlenül bízott a jezsuitában.[30] Ebben talán szerepe lehetett Bangha 1920-ban írt jelentésének is, amely, mint azt ma már tudjuk, egyáltalán nem volt mentes a csúsztatásoktól és saját szerepének kedvezőbb fényben való feltüntetésétől, ám részletessége, illetve a problémák és a lehetőségek tárgyszerű elemzése miatt összességében pozitív összbenyomást gyakorolhatott a pápai nunciusra.

---

[27] MNL OL K 25 1231 V. 2499. sz. *Pénzügyminisztériumi átirat,* 1920. március 13., 1920. december.

[28] Klestenitz 2013. i. m. (1. jegyzet) 218–231.

[29] Molnár 2010. i. m. (6. jegyzet) 80.

[30] ASV ANV Busta 9. 262–265. *Lorenzo Schioppa Merry del Val bíborosnak,* 1923. március 25.

E[hr]w[ürdige] Exzellenz!
Ihrer gütigen Aufforderung entsprechend, erlaube ich mir, E[hr]w[ürdige] Exzellenz das Wesentliche über die ungarischen Presseverhältnisse in Folgendem zu unterbreiten.

In Ungarn stand während des 19. Jahrhunderts der Liberalismus in voller Blüte, sowohl auf politischem wie kulturellem und sogar teilweise auf religiös-kirchlichem Gebiete. Das katholische Leben zeigte sich bis zu den 90-er Jahren fast gar nicht vor der Öffentlichkeit; charakteristisch ist, dass die ersten Kongresse, welche zur Vorbereitung der katholischen Autonomie einberufen wurden, offen dem Schisma das Wort redeten,[31] und die kirchenpolitischen Gesetze (Zivilehe) von der katholischen Majorität skrupellos votiert wurden.[32] Als Führerin der liberalen öffentlichen Meinung kam die freimaurerische Presse in die Höhe; ihre Herausgeber waren der Mehrzahl nach Juden. Als schwache Reaktion gegen den kirchenfeindlichen Liberalismus gründete Graf Ferdinand Zichy[33] in den 90-er Jahren die katholische Volkspartei und diese gab ein Tagblatt 'Alkotmány'[34] heraus, welches aber fast nur von Geistlichen gelesen wurde. Neben Alkotmány gab man auch ein Volksblatt ('Új Lap')[35] heraus, das aber nur auf dem Lande Verbreitung fand. Die Presseverhältnisse verschlimmerten sich in den letzten zehn Jahren noch bedeutend; man gründete ein aggressives, ausgesprochen freimaurerisches Tagblatt ('Világ'),[36] welches stark in die Höhe kam. Ebenso radikal gebärdete sich auch das mit staunenswertem journalistischem Geschick redigierte und in amerikanischem Stil administrierte 'Az Est',[37] welches im Kriege die für ungarische Verhältnisse enorme Abnehmerzahl von über einer halben Million erreichte. Dieser Zahl kam auch 'Pesti Hirlap'[38] ziemlich nahe; man sprach von über 300 000 Abnehmern. 'Pesti Napló",[39] ebenfalls ein freimaurerisches Judenblatt, erreichte die Abnehmerzahl von 80–90 000. 'Déli Hírlap',[40] ein revolutionäres Organ, hatte ungefähr dieselbe Verbreitung. Das sozialdemokratische 'Népszava'[41] stieg bis über 100 000. Im Ganzen gab es am Ende des Krieges über 30 Budapester Tagesblätter; davon waren nur 2 katholisch, und diese waren am wenigsten verbreitet, schwach redigiert, noch schwächer administriert und ganz

---

[31] Utalás a katolikus önkormányzati szervezet megalakításának céljával összehívott első (ülésezett: 1870–1871) és második (1897–1902) autonómia-kongresszusra.

[32] Utalás a kötelező polgári házasságkötést bevezető 1894. évi XXXI. törvényre.

[33] Zichy Nándor, gróf (1829–1911): nagybirtokos, politikus, a főrendi ház tagja, az egyházpolitikai küzdelmek idején a katolikus ellenzék vezetője, 1895-ben a katolikus Néppárt megalakítója.

[34] 1895–1919 között megjelenő politikai napilap, a katolikus Néppárt orgánuma.

[35] 1901–1944 között megjelenő politikai napilap, katolikus bulvárlapnak is nevezték.

[36] 1910–1926 között megjelenő politikai napilap, alapítója a Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy.

[37] 1910–1939 között megjelenő politikai napilap.

[38] 1878–1944 között megjelenő politikai napilap.

[39] 1850–1940 között megjelenő politikai napilap.

[40] 1917–1919 között megjelenő politikai napilap.

[41] 1877-től folyóiratként, 1905-től politikai napilapként megjelenő orgánum.

schwach verbreitet. Die Sprache der jüdischen Zeitungen war durchaus radikal, ihre Tendenz antichristlich. Der einzige Unterschied zwischen den einzelnen bestand darin, dass die Einen mit scheinbarer Mäßigung und unter dem Anstrich vornehmer Objektivität gegen alles Christliche kämpften, während Andere in der brutalsten Weise gegen Christentum, Kirche und katholische Moral loszogen. Als neutral konnte 'Budapesti Hirlap'[42] gelten, welches lange Zeit als das führende Organ der anständig Denkenden galt, aber der christlichen Politik der allerdings sehr isolierten katholischen Volkspartei ziemlich feindselig gegenüberstand.

Seit einer Reihe von Jahren wurde nun in katholischen Zeitschriften, Versammlungen und Vereinen die Notwendigkeit einer energischen Wendung in unserer katholischen Pressepolitik betont. Man wies darauf hin, dass der Katholizismus in Ungarn zwar riesige Opfer bringt für das christliche Leben, für die Schule, für Charitas, für Vereine, aber dies Alles zum großen Teile vereitelt wird, weil die öffentliche Meinung fast ausschließlich durch Juden und Freimaurer oder glaubenslose Christen geleitet würde, und die Presse sozusagen Alles niederrisse, was Katechese und Predigt, Schule und Vereine mühsam aufgebaut hätten. Nur standen der Pressereform große Hindernisse im Wege. Der ungarische Katholizismus war gewohnt, Alles von oben, von den reichen Bischöfen zu erwarten; diese aber schienen nicht Alle die Notwendigkeit der Pressereform gehörig zu würdigen, oder aber sie fürchteten, dass jedes Opfer unnütz sein würde, weil sie an der Möglichkeit einer lebensfähigen, geschäftlich gut geleiteten katholischen Presse, die einmal begründet, sich von selbst erhalten würde, zweifelten. Außerdem musste man mit der Empfindlichkeit der katholischen Volkspartei und ihrer Presse rechnen. Als endlich die katholische Zeitschrift 'Magyar Kultúra',[43] deren Redakteur ich war, im Jahre 1917 die Parole ausgab, man müsse eine gewaltige Volksbegegnung zur Schaffung einer modernen, konkurrenzfähigen katholischen Presse auf der Basis einer Aktiengesellschaft ins Leben rufen, entstand eine lebhafte Polemik zwischen dieser Zeitschrift und dem Tagblatt 'Alkotmány',[44] deren Ergebnis ein lauter Ruf von allen Seiten des Landes nach sofortiger Inangriffnahme der Arbeit war. Man gründete nun ein Aktionskomitee zur Schaffung einer Aktiengesellschaft mit dem Titel 'Központi Sajtó Vállalat' (Zentrale Presseunternehmung), welches ein Stammkapital von 3 Millionen Kronen aus ganz kleinen Aktien zu je 25 Kronen zusammenbringen sollte. Dem Plane wurde auch die Mehrzahl der Bischöfe gewonnen, von denen mehrere mit bedeutenden Summen an der Subskription teilnahmen. Nun wurde eine überaus rührige Propaganda in Wort und Schrift organisiert. Hunderte von Versammlungen und Reden wurden

[42] 1881–1939 között megjelenő politikai napilap.

[43] 1913–1944 között megjelenő folyóirat.

[44] A sajtóvita legfontosabb elemeit a következő írások jelentették: Bangha Béla, *A magyar katolikus sajtó kérdése = Magyar Kultúra*, 1917, I. félév, 24–251; Bangha Béla, *A magyar katolikus sajtó kérdése II. = Magyar Kultúra,* 1917, I. félév, 290–303; Turi Béla, *A magyar katolikus sajtó kérdése = Alkotmány,* 1917. május 6. 1–2; Turi Béla, Pártsajtó vagy katolikus sajtó? = *Alkotmány,* 1917. május 23. 1–3.

im ganzen Lande abgehalten, hunderte von Lokalorganisationen gegründet, Hunderttausende von Flugschriften nach allen Richtungen versandt. Das Ergebnis war überraschend. Bis zum Termin der für die Subskription festgesetzten 3 Monate war das Aktienkapital um das Dreifache überzeichnet. Der Enthusiasmus war gewaltig; die jüdische Presse erzitterte und ergoss sich in Schmähungen gegen die geplante 'konfessionelle Hetzpresse', die Kleingläubigen aber unter den Katholiken wurden beschämt. Nun trat auch die auf sehr enge Kreise beschränkte Volkspartei willig in Verhandlungen ein, die bald zu einem beide Teile befriedigende Übereinkommen führten.[45]

Die 'Zentrale Presseunternehmung' wurde also gegründet, ihr Aktienkapital auf 12 Millionen erhöht.[46] Die Sammlung ging schwungvoll vorwärts. Zur Verwirklichung unserer Aufgabe konnten wir aber dennoch nicht schreiten, weil die liberale Regierung vom Verbote der Zeitungs-Neugründungen auch zu unserem Vorteile keine Ausnahme erlauben wollte.[47]

Nun kam die Károlyi'sche Revolution im Oktober 1918. Die Freimaurer und Sozialdemokraten erhielten die Oberhand im Lande und unterdrückten jede Pressfreiheit. Vor der Gründung einer katholischen Presse konnte keine Rede sein.[48] Unsere Büros wurden sogar vom terroristischen Pöbel zerstört und unser Geld konnte nur mit knapper Not gerettet werden.[49] Während der Schreckensherrschaft mussten unsere Führer flüchten.[50] Nach dem Sturz der Bolschewiken war aber unsere Zeit gekommen. Mit großer Begeisterung erwartete das ganze aufatmende Land von uns die lange ersehnte bessere christlich-nationale Presse. Mit Hilfe der Regierung, der nationalen Armee und der christlich-nationalen Organisationen wurde jedes Hindernis beseitigt, und im September 1919 erschienen wir mit 4 Tagblättern ('Nemzeti Ujság', 'Uj Nemzedék', 'Uj Lap' und Neue Post), 2 Wochenblättern, einer Zeitungskorrespondenz und einem Bücherverlag am Platze. In aller Eile mussten Lokalitäten gemietet, Druckereiverträge abgeschlossen, die nötige Zahl von Redakteuren, Mitarbeitern und administrativen Kräften geworben werden, wobei als ganz besonderes Hindernis der Umstand im Wege war, dass infolge der Jahrzehnte langen jüdischen Presseherrschaft an christlichen Journalisten und administrativen Kräften keine große Auswahl war. Schon aus diesem Grunde schien uns die Anstellung einiger Protestanten eine Notwendigkeit zu sein, wobei wir aber selbstverständlich darauf sahen, nur sol-

---

[45] A KSV ígéretet tett arra, hogy az általa gyűjtött pénz nyolc százalékát átadja az *Alkotmány*nak, illetve ezen összeg erejéig jegyezni fog a megalakítandó Alkotmány Részvénytársaság részvényeiből. EPL Cat. 44/348-1919. *Molnár János Csernoch Jánosnak*, 1918. október 10.

[46] Az alakuló közgyűlésre és a tőkeemelésre 1918. június 12-én került sor.

[47] Utalás a 940/1917 ME rendeletre, amely nem tiltotta be ugyan új lapok indítását, de miniszterelnöki engedélyezést írt elő ehhez.

[48] Bár a Népköztársaság II. néptörvénye deklarálta a sajtószabadságot, az új lapok indításának miniszterelnöki engedélyeztetését előíró rendelet érvényben maradt.

[49] 1919. február 20-án mintegy 100-150 fő szétverte az Apostol Nyomda épületét.

[50] A Tanácsköztársaság elől Bangha Béla Pozsonyba menekült.

che Protestanten zur Mitarbeit einzubeziehen, welche sich bereit erklärt hatten, ganz in unserem Sinne zu arbeiten. Da als Rückwirkung des Bolschewismus von allen Seiten die Vereinigung sämtlicher christlicher Kräfte betont und verlangt wurde, und nicht nur die protestantische, sondern auch die katholische Bevölkerung keine Presse akzeptiert hätte, welche nicht, – wenn auch mit den nötigen Einschränkungen – diesem Rufe gefolgt wäre, und da tatsächlich die Überwindung der jüdisch-freimaurerischen Vorherrschaft nur durch die politische und wirtschaftliche Vereinigung aller christlich gesinnten Elementen möglich war, so sah die Zentrale Presseunternehmung davon ab, sich offenkundig als spezifisch katholische Organisation vor der Öffentlichkeit einzuführen, umso mehr, da tatsächlich an der Gründung der Aktiengesellschaft auch einige wohlwollende und den Katholiken befreundende Protestanten finanziell und propagatorisch teilgenommen haben. Man hielt es für geratener, sich einfach 'christlich' zu nennen, das 'Christliche' aber so zu interpretieren, dass daraus dem Katholizismus keinerlei Schaden erwachsen kann. Bei 'Nemzeti Ujság' war dies um so mehr unumgänglich, da dieses Organ als Nachfolger des 'Alkotmány' teilweise das Eigentum der früheren Volkspartei blieb, welche Partei infolge der politischen Lage offiziell ebenfalls nicht als konfessionell katholische Partei auftreten zu dürfen meinte.

Dieser Taktik und der durch die Zentrale Presseunternehmung aufgewandten organisatorischen und propagatorischen Arbeit verdanken auch die Blätter des Unternehmens ihren beispielslosen Erfolg und die Stellung, die sie heute einnehmen. Trotz der enormen Teuerung, trotz des Papiermangels und trotzdem das Absatzgebiet der ungarischen Presse auf ein Drittel des früheren reduziert wurde, erreichten es unsere Blätter im vergangenen halben Jahre, dass sie aus passiven zu aktiven Unternehmungen wurden, und dass heute bei dem Papierkonsum der gesamten ungarischen Presse die Blätter der Zentralen Presseunternehmung zu einem Drittel beteiligt sind. Früher erreichten die zwei katholischen Blätter kaum den 25-ten oder 30-ten Teil des gesamten Papierverbrauchs. Früher sah man katholische Blätter fast nirgends auf der Straße, in der Elektrischen, auf den Bahnhöfen; heute widerhallen unsere Straßen und unsere Bahnhöfe von 'Uj Nemzedék', 'Nemzeti Ujság', 'Uj Lap', 'Képes Kronika'.[51] Dieselben werden auch als der christlichen Regierung nahestehende Organe angesehen und wir haben doch die volle Möglichkeit, jene Fragen und jene Tagesereignisse, die von katholischem Standpunkt aus eine besondere Bedeutung besitzen, nach katholischen Grundsätzen zu beleuchten. Es soll nicht geleugnet werden, dass das Ideal noch nicht erreicht wurde und vereinzelt auch Fehler unterliefen, obwohl der Redakteur des 'Nemzeti Ujság' ein Priester und päpstlicher Kämmerer,[52] derjenige des 'Uj Nemzedék' neuerdings ein Katholik und täglich kommunizierender Kongre-

[51] Bangha Béla 1920-as naplóbejegyzése szerint a KSV lapjai ekkor összesen 140 ezer példányban jelentek meg.

[52] A lap szerkesztője Turi Béla (1875–1936) pápai kamarás, az egykori *Alkotmány* szerkesztője volt.

ganist[53] ist; da aber 90 % der ungarischen Journalisten Juden sind,[54] und auch von den übrigen 10 % die meisten zwar viel guten Willen, aber ziemlich wenig katholische Vorbildung besitzen, so lassen sich diese Fehler, wenn auch nicht entschuldigen doch gewiss erklären. Bei der raschen Arbeit der Journalistik sind Fehler überhaupt kaum je ganz zu vermeiden; doch sind wir bestrebt, diese Fehler immer mehr auszumerzen, und in dieser Hinsicht haben unsere Blätter nach dem Urteil aller objektiv Denkenden große Fortschritte gemacht.

In den letzten Monaten hat die Zentrale Presseunternehmung einen neuerlichen bedeutenden Schritt nach vorwärts gemacht, indem sie eine der größten und besteingerichteten Druckereien, die Druckerie PALLAS erwarb. Diese Druckerei hat früher einem jüdischen Freimaurer, dem Revolutionshäuptling Hatvani-Deutsch[55] gehört. Dieselbe verfügt über ein gewaltiges, modernes, dreistöckiges, auf drei Straßen sehendes Zeitungspalais[56] ganz in der Nähe des Parlamentes; über 8 Rotationsmaschinen, 25 Schnellpressen, 24 modernen Linotype-Setzmaschinen, 8 Typengießereien, 25 Waggons Gießmaterial und Typen, 12 Waggons Papier, einen Buchverlag, u[nd] s[o] w[eiter]. Da dieses Objekt, welches in heutigen Kronenwährung einen Wert von 50–60 Millionen Kronen darstellt, von unseren Geldmitteln allein nicht vollständig ausgezahlt werden konnte, so suchen wir jetzt auswärtige katholische Teilnehmer, denen wir 2/5 der Aktien für 20 Millionen Kronen abzugeben bereit sind; infolge der Valutadifferenz wäre dies für ein auswärtiges Kapital eine Kleinigkeit. Wir sind diesbezüglich in Verhandlungen mit deutschen und französischen Interessenten; ein italienisches Angebot im obigen Sinne mussten wir, weil aus nicht christlichen Kreisen kommend, ablehnen. E[hr]w[ürdige] Exzellenz würden uns zu tiefem Danke verpflichten, wenn Sie uns auf Grund Ihrer Verbindungen und Kenntnisse diesbezüglich einen gangbaren Weg vorzuschlagen die Güte hätten.

Ich halte es für notwendig, auf das Verhältnis der Zentralen Presseunternehmung zum Katholizismus und Protestantismus nochmals zurückzukommen, da uns von einzelnen Kritikern darüber Vorwürfe gemacht wurden. Diese Frage war und ist für uns ein Gegenstand stetiger und sorgfältigster Überlegung. Es ist zwar vollständig unrichtig, was einige Kritiker verbreiten wollten, als sei die Leitung der Zentralen Presseunternehmung aus der Hand der Katholiken in protestantische oder indifferente Hände geraten. Unter den 25 Direktionsmitgliedern der

---

[53] A lap szerkesztője 1920 szeptemberében Krüger Aladár (1878–1952) lett, aki a református Milotay Istvánt (1883–1963) váltotta.

[54] A korban elterjedtnek számító tévedés: a dualizmus korában a hivatásszerűen újságírással foglalkozók között a katolikusok voltak a legtöbben. Sipos Balázs, *Az újságíró-társadalom 1890 és 1945 között = Zsombékok, Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig,* Társadalomtörténeti tanulmányok, szerk. Kövér György, Budapest, Századvég Kiadó, 2006, 354–356.

[55] Hatvany Lajos, báró (1897-ig Deutsch, 1917-ig Hatvany-Deutsch) (1880–1961): író, kritikus, irodalomtörténész, a *Nyugat* társalapítója és mecénása.

[56] A Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. központja a Honvéd utcában volt.

Unternehmung gibt es nur 2 Protestanten, aber auch diese sind Herren, welche sich niemals an speziell protestantischen Bewegungen beteiligt haben und seit Jahren immer mit den Katholiken zusammenarbeiteten. Das eigentliche Exekutivkomitee der Direktion der Z[entralen] P[resse] U[nternehmung] besteht aus 3 Mitgliedern, welche alle Katholiken sind. Die 2 protestantischen Direktionsmitglieder, sowie der nur mit Konsultationsrecht bekleidete Chefredakteur[57] (nicht verantwortlicher Redakteur) des 'Uj Nemzedék', welcher der Gesinnung nach den Katholiken viel näher steht als der Protestanten, sind sehr geeignet, den Vorwurf der einseitigen katholischen Leitung vor der Öffentlichkeit zu vermeiden. Diese Rücksicht aber auf das Vermeiden der besonderen Betonung des exklusiv katholischen Standpunktes ist durch die eigentümliche Mentalität der ungarischen Bevölkerung (und zwar nicht nur der protestantischen) geradezu geboten. Es ist Tatsache, dass bei der allgemeinen religiösen Lauheit der Katholiken nicht nur die Protestanten, sondern fast ebenso sehr die Mehrheit der Katholiken keine Zeitung in die Hand nehmen würden, welche sich ausgesprochen katholisch nennt; es ist dies eben die Folge des langjährigen Liberalismus, der Indifferenz und des stark entwickelten Toleranzgefühls.

Es ist dabei noch ein weiterer Umstand ausschlaggebend. Die Protestanten in Ungarn zerfallen in zwei entgegengesetzte Richtungen. Die Einen verfolgen die alte Politik der ungarischen Protestanten: sie hassen alles Katholische und verbrüdern sich viel lieber mit Juden und Freimaurern gegen uns, als mit uns gegen diese. Der Führer dieser Richtung ist der kalvinische Superintendent von Debrezin, Dr. Baltazár.[58] Die Anderen sind mehr dem Namen nach Protestanten, sie arbeiten gerne mit den Katholiken zusammen gegen Destruktion, Sozialismus und Atheismus, und verleugnen mehr oder weniger offen ihre Zusammengehörigkeit mit der Baltazár'schen Richtung. Viele von diesen Protestanten werden mit der Zeit Katholiken, oder lassen ihre Kinder katholisch erziehen. (Ein Beispiel hierfür: Reichsverweser Horthy.) Es scheint nun stark im Interesse der katholischen Kirche zu liegen, diese Scheidung der Geister innerhalb des Protestantismus weiter zu fördern, und die protestantisierenden Protestanten, das heißt die Richtung Baltazárs, möglichst zu isolieren. Übrigens konnte die Presse wohl keinen anderen Weg gehen, als die von der Gesamtheit und, wie es scheint, auch vom Episkopat gebilligte katholische Politik.

Dazu kommt, dass bei der gegenwärtigen enormen Teuerung sich eine Zeitung in Ungarn finanziell nicht halten kann, wenn sie sich nicht eine ziemlich hohe Abnehmerzahl erreicht. Eine Zeitung im Stile des alten 'Alkotmány' würde heute ein Defizit von jährlich mindestens 9–10 Millionen Kronen aufweisen. Dazu sind keine Geldquellen da. Wenn wir daher nicht darauf ausgehen, große Massen mit unserer Zeitung zu erreichen, so können wir überhaupt keine Zeitung am Leben erhalten. Und selbst so können wir uns momentan nur über dem

[57] Utalás a református Milotay Istvánra, aki 1920 szeptemberéig az *Új Nemzedék* felelős szerkesztője volt, ezután főszerkesztővé nevezték ki.

[58] Baltazár Dezső (1871–1936): 1911-től haláláig a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke.

Wasser halten, wenn uns die Zivil- und Militärbehörden geneigt sind und unsere Arbeit unterstützen. (Propaganda, Eisenbahn- und Posttarif, u[nd] s[o] w[eiter].) Auf diese Unterstützung können wir heute noch nicht verzichten. Dieselbe wäre aber undenkbar, wenn man uns als konfessionelle Presse verschreien könnte.

Ich erlaube mir zum Schlusse noch darauf hinzuweisen, dass unsere Pressebewegung als ein sehr bedeutender Schritt zur Rechristianisierung, als auch zur Befestigung der Kirche im Lande angesehen werden muss, und auch von allen Billigdenkenden angesehen wird. Jahrzehnte lange hat bei uns die liberale Presse mit unumschränkter Macht geherrscht; sowohl die Intelligenz als das Volk las fast ausschließlich nur jüdische Zeitungen. Welcher Schaden daraus für das Glaubensleben und die Sittlichkeit erwuchs, ist unermesslich. Jede katholische Regung, jeder christliche Gedanke wurde augenblicklich niedergeschlagen oder einfach totgeschweigen. Die öffentliche Meinung wurde im ausgesprochen antichristlichen Sinne beeinflusst. Das Ansehen der Bischöfe war vielleicht in keinem Lande der Erde so gründlich zerstört wie bei uns. Die Berechtigung des kirchlichen Vermögens wurde, man kann sagen, allgemein angezweifelt oder geleugnet. Dies ist nun doch anders geworden, und sollte in nächster Zeit ein Kulturkampf entbrennen, so haben wir gerade zufolge der oben geschilderten Taktik die Mittel in der Hand, demselben gleich bei der ersten Regung wirksam entgegenzutreten. Mit einer Sakristeipresse könnte man dies nicht tun. Es gelang uns schon bisher in sehr vielen Fällen, katholische Interessen stark und mächtig zu vertreten, katholische Grundsätze zu betonen, und Angriffe abzuwehren. Der sogenannte christliche Kurs in Ungarn sieht seine wichtigste Stütze in unserer Presse. Freilich wäre die Herausgabe ausgesprochen katholische Zeitungen im Sinne etwa der 'La Croix'[59], die ihren Katholizismus bei jeder Gelegenheit emphatisch betonen, sehr erfreulich; um aber damit einen Versuch zu wagen, sehen wir weder die finanzielle Möglichkeit, noch die nötige seelische Dispositionen in den Massen der katholischen Leser. Wir hoffen, dass es mit der Zeit anders wird. Jene, denen unsere Taktik nicht gefällt, mögen zuerst durch bessere Predigten, bessere Katechese, durch ein intensiveres Pastorieren mehr katholisches Glaubensleben im Lande schaffen, dann wird auch eine Zeitung mit frömmeren Manieren auf Verbreitung hoffen dürfen.

Wir haben die bescheidene Hoffnung, für die Kirche in Ungarn ein weniges geleistet, für sie ein schwaches Bollwerk geschaffen zu haben. Wir verlangen dafür kein Lob und keine Anerkennung, aber es würde uns schmerzen, wenn die Vorwürfe zu ernst genommen würden, welche von einigen – allerdings sehr wenigen – erhoben werden, die entweder unsere Absichten nicht kennen, oder mit der tatsächlichen augenblicklichen Lage in Ungarn nicht gehörig rechnen.

Ich bitte E[hr]w[ürdige] Exzellenz, meinen Bericht gnädigst zur Kenntnis zu nehmen und bei unserer schwierigen Arbeit mit Ihrer Weisheit und Erfahrung durch Rat und Tat in väterlicher Huld behilflich sein zu wollen.

---

[59] 1880-ban alapított, 1883-tól politikai napilapként megjelenő francia katolikus sajtótermék.

Mit dem Ausdruck ehrfurchtsvollster Ergebung und kindlichen Gehorsams gegen den H[ei]l[igen] Stuhl zeichnet:

A[dalbert] Bangha SJ

Budapest, den 27. Oktober [1920]

KLESTENITZ, TIBOR

Der Bericht von Béla Bangha über die Lage der Zentralen Presseunternehmung

Die Zentrale Presseunternehmung (ZUP), die vom September 1919 an politische Tageszeitungen veröffentlichte, galt als der wichtigste katholische Zeitungsverlag der Horthy-ära. Die Geschichte des Unternehmens ist bis heute wenig erforscht, wofür vor allem der Quellenmangel verantwortlich ist. Das Unternehmensarchiv ist nicht erhalten und der Nachlass des Jesuitenpaters Béla Bangha, der in der Gründung der ZUP eine wichtige Rolle spielte, ist lückenhaft. Obwohl Bangha zahlreiche Artikel, Studien und Pamphlete publizierte, sind diese propagandistischen Dokumente nur mit Vorsicht und kritischer Sichtung der Quellen zu benutzten. Erhaltene Archivmaterialien haben deshalb eine große Bedeutung. Der hier publizierte, im Vatikanischen Geheimarchiv aufbewahrte Bericht aus dem Jahr 1920 bietet einen unmittelbaren Einblick in die Argumentation des Jesuitenpaters, und zeigt, wie er die Lage der von ihm ins Leben gerufene „christlichen Presse" für den Nuntius Lorenzo Schioppa aufzeichnete.

Der Bericht bestreitet Absichten, nach denen die ZUP nicht eine ausgesprochen katholische, sondern eine „christliche" Linie vertreten habe. Bangha argumentiert damit, dass die Öffentlichkeit nach dem Untergang der ungarischen Räterepublik den Zusammenschluss der christlichen Kräfte gegen den Bolschewismus verlangt hatte. Nicht einmal die Katholiken hätten „rein katholische" Zeitungen von der ZPU akzeptiert; das Unternehmen solle ihre Funktion als „christlicher" Zeitungsverlag erfüllen, meinte er.

Wie der Bericht zeigt, nutzte der Verlag die politische Konjunktur geschickt aus und hatteeine wichtige Position auf dem Pressemarkt inne. Aber der Gründer wußte, dass die ZUP alles der Hilfe des Staates zu verdanken hatte. Er war der Meinung, dass katholische Zeitungen nur dann publiziert werden können, wenn eine breite Leserschaft für die konfessionelle Presse – dank einer intensiven seelsorgerischen Arbeit – entsteht.

Keywords: 1920, Béla Bangha, Central Press Company, Christian-national course in Hungary, denominational press

KÖZLEMÉNYEK

Komáromi Jánosok. Liturgikus segédletek és prédikátor szerzőik vagy leíróik azonosítása közben szembesültem az alábbi tévedésekkel és régen helyesbítésre érett adatokkal, amelyek mind Komáromi nevűekhez tapadtak.[1] Különítsük el, mi fogadható el kétségtelenül? Mi az, amire semmiféle bizonyságunk nincs, illetve mi megalapozatlan kitalálás és ok nélküli ráfogás?

Bevezető

Félretett jegyzeteim között lappangott egy tisztázandó kérdés. Annyit írtam föl talán két évtizede, hogy *Enying, 1708. Komáromi János*. Idő hiányában ismételten elhalasztottam a kézirat keresését és tanulmányozását, de azért is, mert főleg a reformáció korabeli protestáns és református szertartások foglalkoztattak, a 18. század ezzel szakított. Meglepődtem, mikor az OSZK kézirattárának *Oct. Hung. 136* jelzetű kéziratát kézbe vettem, és sem a leíróról avagy szerzőről, sem a leírás idejéről és helyéről nem találtam benne adatot. Láthatóan a kézirat a valahonnan és valamiért hozzáadott évszámhoz képest fiatalabb, talán évtizedekkel is. Honnan ered a hely és idő megjelölése? Ráfogás? Ott van a címlapon Komáromi János neve, latinul is olvasható az egykor kötetlen kézirat előzékén *Johannis Komáromi*. A két név két kéz írása. Más körülmény említése nincs sehol a kötetben, főleg olyan, amit titkon remél a kutató: adalékot szerzőre, liturgikus elvekre–érvekre. Kénytelen-kelletlen, kezdtem földeríteni, mi található az irodalomban? Hol a magyarázata a kézirat keletkezési és szerzői adattal való felruházásának? Lássuk előbb a kis kötet leírását és egyéb adatait, mielőtt vázolom a tisztázást.

Komáromi | János | Ágendája | N. M. – ez olvasható a 165 × 105 mm-es, ötbordás félbőr-kötés gerincén. A kézirat bekötése tehát a bélyegzőkkel is jelzett birtokba vétel után történt. A kézirat címe: *„Komaromi Iános | Agendája | a' Reformata Sz. Ekklesiá- | nak Tanitásához alkalmaz -| tatva."* A címlapon a szerzeményezés bejegyzése: *„donavit 1811. Sigis. Iványics. Bibliothecae Musei Hungariae registr."* Terjedelme: 1–231. folia (bélyegzős számozás). A kézírás átlagos tükre 145 × 85 mm.

Hová és hogyan illeszkedik a hazai protestáns szertartások történetébe és irodalmába ez a kéziratos munkálat (a hasonló segédletek és gyűjtemények között)? Honnan ered, miért és hogyan keletkezett?

Kutatásának nincs története. Ha van is valahol további lappangó adalék, csaknem egyedüli lehet a Benedek-féle liturgiatörténet[2] néhány sora. Eszerint „…a Debrecenben és Leydenben tanult

[1] A szertartástörténet kérdéseit itt szükségtelen taglalnom, ezeket külön feldolgoztam, közölve a kézirat tartalmát és az imádságokból szemelvényeket, *Vajon Komáromié és egyingi-e az „alkalmaztatott Ágenda"?* címmel, *Acta Papensia*, megjelenik 2017-ben.

[2] Benedek Sándor, *A Magyarországi Református Egyház istentiszteletének múltja*, [sokszorosítás], kiad. Teleky Béla, Őrisziget, 1971, 44.

DOI 10.17167/MKSZ.2017.1.81

s 1708-ban Enyingen működő lelkésznek, Komáromi Jánosnak 457 oldalra terjedő agendaja, »a református ekklésiának tanításához alkalmaztatva«, melyben bőven vannak imádságok, könyörgések különböző alkalmakra […]. Hogy honnan vette, arra nézve sem utalás, sem megjegyzés nincs benne […] már 1811-ban a Magyar Nemzeti Múzeumba került, így feltételezhető, hogy Komáromi János korábban írhatta le." Benedek Sándor (1904–1983) adatgyűjtése az 1930-as évekig nyúlik vissza, értekezésként készült. Munkáját az 1950-es évek politikai légkörében nem nyújthatta be szerzője magántanáriként; Pápán megszűntették a Református Kollégiumot, a református egyházi intézmények évtizedekig nem adományozhattak teológiai doktori címet sem.[3] További pontosítás és adatpótlás nélkül is fontos a végül megjelent munka, mert egyedüli és valóban úttörő. Csikesz Sándor (1886–1940) professzor irányításával kezdte szerzője az anyaggyűjtést és feldolgozást. Ez nem jelenti, hogy további kutatás nélkül elfogadhatók ma is következtetései, és adatai meg szemlélete nem kíván helyesbítést. Ez az idézett sorokra halmozottan igaz.

Benedeknél tehát megtalálható a keletkezés vélt időpontja. Igazolás nélkül. De az is, hogy a kézirat későbbi lehet. Fény derül az 1708-as év eredetére is. Szinnyei[4] életrajzi lexikonjának hiányos (és részben hibás) adatai szolgáltak alapul. Ő úgy vélte, hogy Komáromi János enyingi prédikátorsága 1708-tól számítható. Valójában az ott szolgáló prédikátor életpályája eddig terjedt, ezt tisztázták a kerület történetének újabb kutatói; azaz szerintük Komáromi A. János Enyingen 1690-től működött, és 1708-ban meghalt.[5] Viszont az *Ágenda* szerzőségi attribúciója nem Szinnyei leleménye, ő keltezés és szerző nélkül, külön tételben írta le a kéziratot, nem pedig az enyingi prédikátor neve alatt és nem az ő munkájaként. Megnevezte az adományozó Iványics Zsigmondot, az ő már idézett nevét a címlapon olvashatjuk.[6] A netalán mégis lehetséges azonosításon valaki más kapva kapott. Így lett a kéziratos kötet *tulajdonosának nevéből a mű szerzője,* aki állítólag enyingi prédikátor volt. Ki lehet akkor a valóságos szerző?

Akár igaz ez a megalapozatlannak látszó azonosítás, akár nem, az a fogas kérdés, hogy vajon melyik Komáromit értsük? Két (inkább három), egyazon időben élt prédikátort olvasztott eggyé Szinnyei. Azonosítása elfogadottnak számít, pedig Zoványi nem pótolta, de nem is fogadta el Szinynyei adatát. Megjegyezte Komáromi A. János Leidenben megjelent munkájáról, hogy „nem disputatio s aránylag elég terjedelmes";[7] életpályájához csak Úrmezőt köti. „További adat nincs róla"![8] Alább látjuk, van. Említette Komáromi Jánost Thury Etele egyháztörténete prédikátorok között, akik püspökválasztáson jelen voltak Veszprémben (1693), Polgárdiban (1695), és Pápán (1708. augusztus 8). Csakhogy az enyingi lelkész neve itt egyszer Komáromi B. János! Mindenkor enyingi lelkészt ír, azaz nem kétséges az azonosítás. Nincs azonban adat A. János és B. János azonossá-

---

[3] *A magyarországi református ágendairodalom a reformáció első három századában* című kéziratos munkáját egyháztörténet professzorom, Tóth Endre (1899–1970) szívességéből ismertem meg teológus diákként. A gépirat két példánya ma a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Debrecen, kézirattárában R 2992 és R 4246 jelzetű. Ehhez képest a megjelent sokszorosítvány módosult és kibővült, címe is változott.

[4] Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái,* Budapest, Hornyánszky, 1899, VI, 821.

[5] *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai,* I, 1526–1760, szerk. Köblös József, Kránitz Zsolt, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2009 (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai, Forrásközlések, 10), 152, 465.

[6] Szinnyei 1899, i. m. VI, 822.

[7] Valóban nincs a vizsgaelnök neve a címbe foglalva, hanem az „Auctore Johanne A. Comaromi" megjelölés, tehát önállóan megjelentetett munkáról van szó, RMK III. 3404 – [12], 120 p.

[8] Zoványi Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. jav. bőv. kiad., szerk. Ladányi Sándor, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 331.

gára. Átvették mégis újabban, bár nem kérdőjel nélkül, akik összegyűjtötték a dunántúli református egyházkerület prédikátorainak és egyházközségeinek adatait. Valószínűtlen, hogy egyik évről a másikra meghívnak Máramaros vármegye técsői járásából Veszprém megyébe, a Balaton északi partjára egy fiatal lelkészt, akinek legfeljebb három éves működése nem lehetett országos hírű. Nem lehetetlen, de igazolatlan. Igazolásul nem elég az azonos, vagy nagyjából azonos név. Azért nem szúrt szemet talán a hibás azonosítás, mert a külföldön tanult kitűnő diákok híre megelőzhette hazatérésüket. Nem elég annyit kérdeznünk: egyazon prédikátor-e Komáromi János, Komáromi A. János és Komáromi B. János? Lapozzuk föl még a máig egyetlen ismert közleményt Úrmezőről. Itt *Révkomáromi* nevet találunk, ugyanez később Dunántúl prédikátorai között is fölbukkan. Erre még visszatérünk.

Komáromi (Comaromi) A. Jánosnak nem ismeri a halálozási évét az RMSz, ismétli Szinnyei és Zoványi adatát, hogy Úrmező lelkésze volt 1687-től, de nem tud enyingi lelkészkedéséről.[9] Nem ismer más Komáromi, Komáromi B. vagy Révkomáromi János nevű szerzőt, pedig az 1700 előttiek között kellene találnunk Enying prédikátorának nevét, hisz munkája 17. századi, élete 1708-ig terjedt.

Bevezetőnket zárjuk azzal, hogy a liturgikus kézirathoz több mint egy évszázaddal később, 1811-ben hozzáadott szerzői név és cím nem eredeti. Téves, műfajilag is félrevezető, mert a kéziratos kötet könyvműfaja *nem Ágenda.* Benedek Sándor a Nemzeti Múzeum könyvtárőrének műfajilag és tartalmilag tévesen fogalmazott címét fogadta el eredetinek, aki az előzéken olvasható tulajdonos *Johannis Komaromi* nevet a szerző nevének tekintette.[10] Ebből, és Szinnyei téves adataiból kompilálta Benedek Sándor a minősítés idézett sorait.

*

Komáromi A. János

Nem volt prédikátor sem Úrmezőn, sem Enyingen.[11] Peregrinus diákként meghalt Leidenben. Így hibásak az eldöntöttnek tekintett, vagy jobb híján elfogadott adatok, Szinnyeitől[12] és Zoványitól[13] kezdve az újabb egyháztörténeti és könyvészeti kiadványokig.[14] Összeolvasztotta életét és működését a szakirodalom vagy egyik, vagy (két) másik ugyanolyan, vagy részben azonos nevű református prédikátoréval.

Komáromi A. János rövid életéről keveset ismerünk. 1662-ben született debreceni családban, helyben végezte iskoláit, 1679 karácsonyán (december 24-én) lépett a tógás diákok sorába,[15] 24 évesen Leidenbe peregrinált, a tavaszi félév befejezése után utazott, beiratkozott 1686. augusztus 26-án.[16]

---

[9] Wix Györgyné, *Régi magyarországi szerzők* (RMSz) I, A kezdetektől 1700-ig, szerk. és befejezte P. Vásárhelyi Judit, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2008, 443.

[10] Miller Jakab Ferdinánd keze írása a címlap. Ennek megállapítását Hoffmann Gizellának köszönöm. A gyűjtemény tehát nem csak keltezetlen, címtelen is, címét Miller fogalmazta.

[11] Benedek 1971, i. m. 44.

[12] Szinnyei 1899, i. m. VI. 821, 822.

[13] Zoványi Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. jav. bőv. kiad., szerk. Ladányi Sándor, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977.

[14] Köblös, Kránitz 2009, i. m. 152, 465. – Téves a Szinnyei VII. kötetére utalás!

[15] *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium levéltárában,* I, A kollégiumi levéltár repertórima, Diáknévsor 1588–1792, szerk. Szabadi István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, 2960. sorszám.

[16] Bozzay Réka, Ladányi Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten 1595–1918, Budapest, 2007 (Magyarországi

Kapcsolatainak feltárása remélhető talán később abban a körben, ahol a köszöntő versek írói, a köszöntöttek, patrónusok működtek, beleértve az esetleg ismeretlenül lappangó leveleket. Ebbe a körbe tartozott például a szintén debreceni és tehetős polgári családból származott Apáti Madár Miklós, őt leggyakrabban a hazai kartéziánus eszmék terjedésével kapcsolatban szokták emlegetni; vagy az egy évvel Komáromi fölött járó diák, végül püspöki tisztségre emelkedett ifjabb Rápóti Pap Mihály. Megjelent Tótfalusi Kis Miklós Aranyas Bibliája (1685), mikorra Komáromi Németalföldön tanult. Debreceni tanulmányai idején egy évtizede készen volt Komáromi Csipkés György (†1678) revideált és ellenőrzött fordítása, elkészíttették rézmetszetes címlapját Németalföldön 1685-ben, mert Debrecenben akarták kinyomtatni; de aztán a török idők bizonytalanságai miatt, majd pedig a Thököly és a Rákóczi szabadságharca viszontagságai között elodázódott a 18. század második évtizedére, 1717-ben jelent meg végül Leidenben. E két kiadás alább a Komáromi A. János munkájához [ ]-ben közölt magyar nyelvű bibliai idézetek forrása a latin idézetek után.

Vázoljuk egyetlen ismert munkájának tartalmát az RMK III. 3404. Patakon őrzött példánya alapján. A kéziratos jegyzetek döntő forrásunkul szolgálnak a tisztázásban. Komáromi A. János talán hazulról vitt kész tervet, vagy talán részben kidolgozott témát, mert ősszel kezdett munkájához, és már karácsony előtt megszületett a jóváhagyás. Nem professzori felügyelettel és nem is valamelyik professzora munkájából dolgozott.[17] Ez természetesen távoltól sem azt jelenti, hogy nem voltak kapcsolatai professzoraival, ennek feltárása az alábbiak nyomán helyszíni kutatással remélhető.

Hiányos Szabó Károlynál is a munka címe. Elhagyja a jellegzetes kezdést, a két első héber szót: משיח השמש, tudniillik, hogy Krisztus a nap, a mi napunk. Ennek megfelelője (a Messiás Krisztus méltóságának tárgyalása az Igazság fényes Napjaként) a latin folytatás: *Christus Sol. Sive, astronomia christiana. Adeoque, summa totius de Christo doctrinae sub emblemate Solis. In qua, Sole Justitiae, tenebras mentis pellente, universam de Christo doctrinam in hac unica veritate, Christus est Sol, contineri, sole clarius meridiano demonstratur.* Nem vitatkozás céljára írta, hisz nem gyakori megoldást választott bujdosó diákként, azaz egyáltalán nem disputált. Ezért nincs elnök sem megnevezve munkája címlapján. A munka jellege is kiderül a cím folytatásából: *Opusculum, Soli Justiciae, omnibusque eum sive docentibus, sive discentibus, non contemnendam hinc utilitatem sortituris Sacrum.* A kis $12^{\square}$ formátumú kötet terjedelme: $*_{6}$, A_{12}–E_{12} = [12], 120 p. Hét szakaszból áll (pars prima – pars septima). Mindegyik ismétli a címben foglalt főtémát, kiemeli valamelyik szentírási helyet, amely köré az értelmezés és elmélkedés jelképes hasznait csoportosítja, megtámogatva további bibliai helyek értelmezésével. Tipológikus módszert alkalmaz, Leidenben akkor ezt elsősorban Coccejus művelte, de ebbe a vonalba tartozott Gaillard is. A kiemelt bibliai versek [ ]-ben olvasható magyar szövege a latin után Tótfalusi Kis Miklós kiadásából való (1685), illetve || után ezt követi a Komáromi Csipkés György fordítása (1685/1717).

1) *Adumbrans Christum in quantum Deus est, sub emblemata Solis. Desumto, est regio psalte fundamento, Psal. 84: 12. Quia Sol est Jehova Elohim.* – [Mert olyan mint a Nap és a pais az Úr Isten… || Mert Nap és pais a Jehova Isten…]

2) *Christum exhibens in quantum Dei Filius est, sub emblemate Solis. Ex collatione locorum Heb. 1: 3. Ez. 1: 27. 28. Qui (i. e. Filius) est effulgenscentia Gloria, et character persona illius (i. e. Patris). – Vidi quasi specimen ignis, et splendoris arcus Solis in nube, – haec est visio similitudinis gloriae Jehovae.* – [Ki mivelhogy a dicsőségnek fényessége, és annak személyének kimetszett bélyege… És láték mintegy tüzes színnek ábrázatját, mintegy tűznek tekintetit abban köröskörül… Ez vala az Úr ditsösége hasonlatosságának látása… || Ki lévén az ő ditsősségének fényessége, és

Diákok Egyetemjárása az Újkorban, 18), Leiden 2913. sorszám. – Bozzay Réka, *Die Peregrination Ungarländischer Studenten an der Universität Leiden 1595–1796,* Budapest, 2009 (Felsőoktatástörténeti Kiadványok, új sorozat, 8), 245.

[17] Bozzay, Ladányi 2007, i. m. Leiden, 2913. sorszám.

személyének ki-metszett béllyege … – És láték mintegy eleven tűznek színét… mintegy tűznek tekintetit, és fényesség vala körös-környül … Ez vala a Jehova ditsőssége hasonlatosságának látása…]

3) *Repraesentans Christum in quantum Filium Hominis est, sub emlemate Solis. Occassione loci Mal. 4: 2. Exorietur vobis o timentes nominis mei Sol Justiciae.* – [És feltámad tinéktek, kik az én nevemet félitek, az igasság Napja… || És fel-támad tinéktek én nevemet félők az igasságnak napja…]

4) *Christum delineans in quantum Immanuel est, sub emblemate Solis. Occassione loci Cant. 1: 6. Ne respiciatis ad me, quod subnigra sim; Sol enim me intuitus est.* – [Ne nézzetek engem, hogy én fekete színű vagyok, hogy a Nap sütött engemet… || Ne nézzetek engem, hogy én fekete színű vagyok; mert a Nap sütött-el engemet…]

5) *In medium proferens Christum in quantum Propheta est, sub emblemate Solis. Juxta filum, ductumque loci Joh. 1:9. Hic erat lux illa vera, quae illuminat omnem hominem venientem in Mundum.* – [Ez vala amaz igaz Világosság, melly megvilágosít minden e világra született embert. || Vala amaz igaz világosság, melly meg-világosít minden ez világra jövő embert.]

6) *Contemplans Christum in quantum sacerdos est, sub emblemate Solis. Praeeunte loco insigni Gen. 15: 17. Fuit autem condito jam Sole, cum caeca nox esset, et ecce fumantem Furnum, et ardentem Lampada, transeuntem inter segmenta.* – [És lőn hogy mikor a Nap immár elment vólna és setét éj vólna; ímé egy füstölgő kementze láttaték, és tüzes világosság, melly általmégyen vala az elvagdaltatott tagok között. || És lőn midőn a Nap lement vólna, és setétség vólna; ímé egy füstölgő kementze, és tüzes fáklya, melly által-megyen vala az el-vagdaltatott tagok között.]

7) *Contemplans Christum in quantum Rex est, sub emblemate Solis. Occassione loci Psal. 89: 37. Solium ejus (erit) ut Sol coram me.* – [Az ő magva mind örökké megmarad, és az ő királyi széki mint a Nap én előttem. || Az ő magva örökké lészen; és az ő királyi széki mint a Nap én előttem.]

Jaques Gaillard (Jacobus Gaillardus, circa 1620–1688) approbálta a munkát 1686. december 4-én; a munka tehát az augusztusi beiratkozás óta, azaz három hónap alatt elkészült. Gaillard a francia gyülekezet lelkésze volt 1666-tól haláláig Leidenben, az egyetemen is lektor és professor; élete utolsó éveiben ő volt az elnöke magyar peregrinusok ugyanezen köréből az Apáti Miklós disputájának (RMK III. 3402, 2–3. rész, 3445), Nánási Lovász Mihályénak (RMK III. 3447 és 3448), Kondorosi Jánosénak (RMK III. 3446) és Nógrádi Benedekének (RMK III. 3449). Ajánlást írt a kötethez Petrus de (Pierre de) Villemandy (c1636–1703) az Academia Saumuriensia filozófia professzora 1676–1683 között, aki ott az eklektikus arisztotelészi és kartéziánus filozófiát képviselte.

Lássuk ezután a szerző halálának feljegyzését a pataki példány címlapján. Közvetlenül az Autore Johanne A. Comaromi név után ez olvasható kézírásos kiegészítésként: *„Qui obiit Aõ 1687 Lugduni in Hollandia."* Hitelesnek tekinthetjük-e? Feltétlenül. Ismert a példány tulajdonosa, akitől még több adat feljegyzése is található a kötetke címívében, ezek alább következnek.

A kötetke legelső tulajdonosának nevét levágták a címlap aljáról. Az előzéken ez a provenientia megörökítése: *„Ex Dono Clarissimi ac Celeberrimi Viri Dñi Laurentij Füsi obtinet Andreas Bihari N. Bányai Aõ 1709. Non hic sitam habemus, futuram inquirimus. Sola bona quae perennia."* Kolozsvárott tanult 1693 tájától, 1702-ben contrascriba, 1704-ben senior volt Bihari N. András, még ugyanabban az évben Gyalun rektor lett, ezután azonban nem egyházi hivatalt vállalt, hanem Felsőbánya város senatori tisztségét töltötte be. Diákként ő volt az egyik versíró, aki 1702-ben megörökítette Tótfalusi Kis Miklós emlékét a halotti kártán. A Komáromi Jánoséhoz hasonló ajándékkönyvet Bonyhai Simon Györgytől (1673–1737) is kapott.[18] Pontos tájékozódásra azért is módja volt Biharinak, mert az ajándékozó Füsi Lőrinc (1658–1715) szintén Leidenben tanult és disputált (Ungarus a Rivulis), mint Teleki Mihály alumnusa, később Felsőbánya prédikátora volt. Ezek alapján semmi

[18] Herepei János, *A gyalui iskola régi mesterei*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1947 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 208), 5–6.

okunk arra, hogy a legkisebb kétséggel illessük a bejegyzést. Következőleg mindenütt pótolnunk kell, hogy Komáromi A. János csak huszonöt évet élt, életévei 1662–1687. Ugyanakkor törölnünk kell neve mellől minden vélt hazai működést és prédikátorságot, enyingit és úrmezeit.

Növeli a Bihari N. András feljegyzéseinek becsét, hogy a Komáromit köszöntő valamennyi peregrinus versíró neve mellé följegyezte, hol működött a 18. század első–második évtizedében. Ezek is valós adatok: Nicolaus Apati: *„Vivit in Comitatus Zemlen in Eccla Lastocz."* – Apáti Madár Miklós (1662–1724) Deregnyő és Kapos után Lasztócon volt prédikátor 1710–1714 között,[19] mielőtt meghívták szülővárosába, Debrecenbe, ahol élete utolsó idejében működött. Samuel Capossi: *„Vivit Alba Julia 1713."* – Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713) Gyulafehérvárott volt tanár haláláig. Benedictus Nogradi: *„Vivit in Eccla N. Bajom."* – Nógrádi Benedek (1663–post 1717) Szilágynagyfalu után Bajom prédikátora volt, tisztázatlan, mikor és hol halt meg. Michael P. Rapoti: *„Vivit Debreczini 1713."* – ifjabb Rápóti Pap Mihály (1660–1726) 1691 óta Debrecenben prédikátor, 1710-től esperes volt, majd püspök. Végül Bihari N. Andrásnak adatpótlást is köszönhetünk. Michael Musnai: *„Obiit in peste 1710."* Kézikönyveink eldöntött tényként, a Székelymuzsnáról származó prédikátor halála évét átveszik Zoványitól, aki azonban ezt bizonytalan adatként így közli: ?1704. Azaz nem volt kétségtelenül megbízható forrása; a helyesbítés tehát: Muzsnai Mihály (1658–1710).

Öt költemény tartozik még Komáromi A. János ifjan lezárult életművéhez. Itthoni tanulása idején verse jelent meg 1683-ban a Köleséri Sámuel tiszteletére kiadott *Brabeum vitae* (RMK II. 1517.), valamint 1686-ban a Felvinci Sándor tiszteletére kiadott *Hedera Poetica* (RMK II. 1580.) című kötetben. Leidenben köszöntő verset írt Muzsnai Mihályhoz (RMK III. 3405, pars secunda), Nógrádi Benedekhez (RMK III. 3406) és Kondorosi Jánoshoz (RMK III. 3446, pars secunda).

*

Ki volt Úrmező prédikátora?

Révkomáromi János? Aki ugyanaz, mint Komáromi János avagy Komáromi B. János? Kettejüket avagy hármójukat összemosta Szinnyei, a szakirodalom ezt aggodalom nélkül elfogadta. Nem csupán Komáromi A. János lelkészkedési adata törlendő, a másik két személy összekapcsolását szintén csak kétség illetheti, hacsak nem sikerül valakinek egykorú és perdöntő dokumentumot találnia.

Domidoctus volt, bármelyik Komáromit tekintjük Enying illetve Úrmező prédikátorának (akár azonos volt a kettő, akár nem). Nem tulajdoníthatunk egyiküknek sem külföldön való tanulmányutat, leideni peregrinációt, ezt csupán a Komáromi A. Jánossal való téves azonosításból következtette eddig a szakirodalom. Helyesbíteni kell tehát ezt az adatot a Leidenben tanult diákok névsorában.

Úrmezőről Lugossy József a 19. század közepén közölte a minket érdeklő prédikátor nevét *Révkomáromi* János alakban. Nem cáfolhatjuk, hogy helyes-e, még kevésbé állíthatjuk, hogy önkényesen módosított volna a levéltári dokumentumtól függetlenül, például megkülönböztetve Úrmező prédikátorát a Kiskomáromi nevűektől. Azt kell vélnünk, levéltári forrásában találta így a névalakot. Dunántúl prédikátorai között szintén számol a történetírás a lehetséges Komáromi/Révkomáromi névváltozattal, és a harmadik névelem gyakori elhagyásával. Máramarosban találjuk ezt a Komáromit, azaz tehát Révkomáromit, Técsőhöz közel, a ma már csupán ukrán és kevés német lakosságú faluban (Ruszkoje Polje, ma Ukrajnában Ruszke Pole). A középkorban még magyar volt a falu, később magyar mezővárosi rangot nyert, azaz oppidum is volt egykor. Ide 1687-ben választottak

[19] Ezt a pontosított adatot Oláh Róbertnek köszönöm, vö. *Újabb adalékok és helyesbítések Apáti Madár Miklós életrajzához = Egyháztörténeti Szemle*, 14(2013), 4, 3–11; olvasható az interneten is: http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/olahrobert-apati.pdf.

prédikátort.[20] Zoványi vélhetően Lugossyra (is) támaszkodott, habár nem említi a Révkomáromi nevet, nem fogadta el Szinnyei adatát. Szerinte ismeretlen Komáromi élete úrmezei prédikátorsága után; ő sem tudta, hogy ezt tévesen szintén az 1687-ben meghalt Komáromi A. Jánosra értelmezte.[21] Újabb egyháztörténelmi kutatóink megjegyzik ugyan, hogy itt lehet szó két személyről (az egyiknek tévesen ők is Komáromi A. Jánost vélik), de jobb híján feltüntetik Enying prédikátoraként ugyanazt, aki ide állítólag Úrmezőről kapott meghívást, másként hogyan működött volna itt 1690-től? Hasonló az RMSz föntebb idézett álláspontja.[22] Azonban az RMSz, Szinnyeitől eltérően, mégsem tud Komáromi A. János enyingi prédikátorságáról, noha hivatkozik Zoványi mellett Szinnyeire is.

Azért kell ezt nyomatékosítanunk, mert a Dunántúli Református Egyházkerület kutatói ma is az Úrmezőn szolgált prédikátorral azonosítják Enying 1689–1708 közötti prédikátorát, aki előbb Németalföldön peregrinált, szolgálata kezdetét újabban 1690-nek tekintik.[23] Ismételjük meg, nem volt adat arra, miként nyert a 25 éves Komáromi A. János Leidenből hazatérve Máramarosban prédikátori hivatalt, majd meg Enyingen. Mégis elfogadottnak számít. Arra sem volt adat, hogy Somogyország szélére, Siófok és Lepsény közelségébe meghívták. Láttuk, a debreceni származású és Debrecenben tanult Komáromi nem szolgálhatott Úrmezőn halála után. Ő nem is tanult Kolozsvárott.

Dunántúl egyháztörténetének szerzői szerint ez a bizonyos Komáromi János tanult volna Debrecenben is, nem csak Kolozsvárott. Valóban tanult ilyen nevű Debrecenben, öt is, de majd csak később; a legkorábbi 1720. november 4-én iratkozott be. Bármelyikük csak a 18. század közepétől lehetett volna prédikátor Enyingen, nem pedig 1690-től. A Debrecenben való tanulás csak Komáromi A. Jánosra érvényes, mások neve mellől mindenütt törlendő.

És az úrmezei prédikátor neve? Csupán egy vagy két nemzedékkel korábban találkozunk egyetlen Révkomáromi nevű beiratkozóval Debrecenben, Georgius Révkomáromi 1628. május 13-án lépett a tógátusok sorába. Róla sem lehet szó. Nem találjuk őt Patakon sem.

Meddig működött Máramarosban Révkomáromi alias Komáromi? Bizonyságot erre sem ismerünk,[24] de Lugosssy közlésében csak egy évtizeddel később találunk ugyanott másik prédikátort. Tehát, ha valóban ott szolgált a következő prédikátor megválasztásáig, akkor eleve lehetetlen, hogy ő az, akit már két vagy három évvel később a Balatontól délre megválasztottak.

Kérdéses a hagyományosan Enyinghez kötött név harmadik eleme is. A. nem lehet, B. igen. A Németalföldön nyomtatásban megjelent munka Komáromi A. János kiegészítő névelem-kezdetet tartalmaz,[25] feloldását nem ismerjük. Ellenben az Enyingen lelkészkedő Komáromi neve (ha kétségtelenül ő működött ott) többször harmadik elem nélkül, de egyszer B. elemmel olvasható.[26] Ez tehát elkülöníti a többi Komáromitól. Ugyanilyen harmadik elem található egy 18. században Debrecenben tanuló diák nevében, talán ez jelentheti ugyanazt a családot. Nem azonosíthatjuk tehát a Kolozsvárott tanult, és Úrmezőre prédikátornak meghívott ifjút egyik dunántúli prédikátorral sem, és egyik Debrecenben tanult diákkal sem, ameddig kétségtelenül nem igazolja eddig ismeretlen dokumentum, hogy az eltérő nevalakok és az eltévesztett adatok ellenére Révkomáromi János azonos Komáromi B. Jánossal.

*

---

[20] *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1847, 1420.

[21] Zoványi 1977, i. m. 331.

[22] RMSz 2007, i. m. 443.

[23] Köszönettel tartozom Hudi Józsefnek és Ősz Sándor Elődnek, akik érdeklődésemre próbáltak volna levéltári forrást találni az említett hiányok és bizonytalanságok megszüntetésére.

[24] János Komáromi *Á.* néven regisztrálja Bozzay 2009, i. m. 245.

[25] RMK III. 3404.

[26] Thury Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, 1–2, s. a. r., mutatózta, szerk. Koncsol László, Pozsony, Kalligram, 1998, 258, 262–263, 293 (csak itt ír Komáromi B. nevet).

Az „enyingi Ágendát" író/összeíró „Komáromi"

Befejezésül vissza kell térnünk kiindulásunkra, a hibásan elnevezett és azonosított liturgikus kézirat problémájára. Sem nem *Ágenda* a kézirat műfaja, sem nem enyingi a keletkezési helye, sem nem bizonyíthatjuk, hogy szerzőjének vagy másolójának neve Komáromi János volt. Imádsággyűjtemény a kézirat. Az *Ágenda* műfaji meghatározás nem igazán illik tartalmára. Ezen nem segít az *alkalmaztatás* hozzátoldása, meg a helvét hitvallású felekezetre hivatkozás. Csupán egyetlen tétel nem imádság a 123 imádság közé ékelve, ez a református úrvacsorai szertartás hagyományos közgyónatát követő három kérdés, noha ezt is, az úrvacsorás szertartásban közvetlenül utána következő bűnbánó imádságot is úgy nevezte a leíró, hogy *vallástétel*.[27] A gyűjtemény a 18. század elején szertartási használatra összeírt imádságos könyvként értékelendő. Feldolgozása más jellegű tanulmányozást érdemel, ezt elvégeztem, közlöm, tartalmával, és a lehetőség szerint tisztázott szakirodalmi kérdésekkel együtt az Acta Papensia következő évfolyamában. Itt elég két állításomat ismételnem a föntebbiek értelmében.

Kialakult a 19. századra az *'Ágenda'* szónak olyan református értelmezése, hogy minden papi szöveget *így* neveztek, amit a pap mondott valamilyen szertartáson. Ha *ágendázott,* nem az volt elsődleges, hogy az úrvacsorás szertartás cselekményeit végezte, hanem az, hogy ő mondta a beszédet, imádságot, szereztetési igéket, alkalmi áldást. Ebben az értelemben az *'Ágenda'* fogalmához tartoznak az imádságok. Ez a megváltozott jelentés a hazai szótárakban, kézikönyvekben hiányzik a protestáns könyvműfaj mellől; az egyházi nyelvvel foglalkozó kevés szakirodalom sem tisztázta. Az átgondolt rendszer nélkül összeírt vagy alkotott imádságok sorában csak néhány szertartási részlet található vizsgált kéziratunkban: három úrvacsorai imádság és egy esketési szertartáson mondandó imádság. A szöveg egészében nem formál úgynevezett kiságendát sem, amely a szertartásnak legalább a vázát és főbb elemeit tartalmazná. Hétköznapló imádságsorozat, közbeékelt ünnepi imádságokkal. Alkalmatlan így az *„alkalmaztatott Ágenda"* elnevezés, liturgiai és liturgiatörténeti szempontból nem helyeselhető.

Névtelenül összeírt segédletek sorába tartozik az imádsággyűjtemény. Ilyeneket rektóriára készülő tógátus diákok, ordinálásra jelentkezett ifjú prédikátorok, vagy pályájukon hűségesen működő lelki tanítók százával készítettek a 16–19. században. Ez a kézirat éppen úgy lehet felvidéki, mint tiszántúli vagy délvidéki. Gyakorlati szükségletre született. Akár bérmunkában, szépen író másoló vállalásaként. Ezért nincs mód arra sem, hogy a Komáromi nevet másként meghatározzuk, mint tulajdonost. Ezt legalább nem szükséges kétséggel illetnünk, de csak jobb híján lehet más szempontból elfogadnunk.

Semmi nem támogatja, hogy összekössük Enying prédikátorainak munkásságával és a helység 18. századi szertartási gyakorlatával a megnevezett kéziratot, vagy a kézirat innen való eredeztetésére igent mondjunk.

Fekete Csaba

[27] 102: fol. 163a.

Ferencesek és székelyek: két elrejtett kincs a páncélszekrény mélyéről.[*] Egy érdekes ősnyomtatvány-kolligátum bukkant föl 2015 tavaszán az Országos Széchényi Könyvtár Gyarapítási Osztályán felállított páncélszekrény mélyéről. A 19. századi papírkötésben – sarkai és a gerince pergamennel megerősítve – szerényen megbújó kötet szennylapjának verzóján a következőt olvashatjuk: „Apologia Tertulliani Princeps editio est et hinc ad modum rara." Az egyházatya művének talán nem ez az első kiadása, mivel az editio princeps 1493. december 4-én Milánóban kerülhetett ki, az 1477–1500 között ott működő Ulrich Scinzenzeler nyomdaprése alól. A szóban forgó kiadásról viszont mindössze annyit tudunk, hogy Velencében nyomtatták „non post 1494".[1] A keresztényekről szóló védőbeszédje Tertullianusnak nem csak a maga korában volt roppant népszerű, hanem a későbbi századokban is. A hozzákötött nyomtatvány Eusebius a zsidó bölcseletet támogató írása, amely Georgius Trapezuntius fordításában került ki a sajtó alól Girolamo Bologni kiadásában 1500. november első felében.

A velencei nyomtatványokból igen sok példány maradt az utókorra, a legjelentősebb európai és amerikai régi könyvgyűjtemények őriznek belőle egy-egy példányt. Így nem meglepő, hogy a 16–17. századi kiadások mellett négy-négy ősnyomtatvány-példányról ad hírt a CIH-kötete (2 OSZK, 3 Esztergom, ELTE, Eger és Győr). A most felbukkanó ötödik példányt a budai ferencesek őrizték az 1950-es évekig a_2 levelének rektóján található pecsétje szerint: „Biblioth(ecae) P. P. Franc(iscanorum) Budensis". Sajnos a pecsét melletti tulajdoni bejegyzést már nem lehet teljesen elolvasni, éppen a fontosabb részek a problémásak.[2] Az a_1 levél verzóján a Tabula alatt látható pecsét el is árulja, hogy mikor és hogyan kerülhetett ez a példány a nemzeti könyvtárba: „A Népkönyvtari Központtól Nem Adható El!" A tényre Soltész Zoltánné, a Régi Nyomtatványok Tára vezetője is felhívta a figyelmet 1984 elején alábbi feljegyzésében:[3]

> „T. Gyarapítási Osztály! A mai napon a KEO-ból átvett kötetről megállapítottuk, hogy az a Budai Ferences Könyvtárból való. A kötetben egybekötve az alábbi két ősnyomtatvány jó állapotú példánya van: Sajó-Soltész 1278, Hain 6707, GW 9444 (az utolsó két levél hiányzik, az utolsó üres). Sajó-Soltész 3203, Hain 15443 (teljes példány). Kérem a mellékelt kötetet a ma is létező ősnyomtatványt őrző Budai Ferences Rendház Könyvtárának visszajuttatni. Budapest, 1984. január 6. Soltész Zoltánné osztályvezető. A könyvtáros Csóka Ferenc József, csak kedden jön."

Csóka Ferenc, az ismert ferences történész január 10-én jött volna az ősnyomtatvány-kolligátumért, de ez az átadás-átvétel valamiért nem jött létre. A könyv bekerült egy páncélszekrénybe, majd felköltözött a Múzeum körútról a Budai Várba és három évtizedig lappangott a szekrény mélyén. Figyelemfelhívó aláhúzások, a margóra tett jelek és a nyomdahibák javításai azt mutatják, hogy egykori tulajdonosa alaposan végigolvashatta mind Tertulianus és mind Eusebius művét a 16–17. században.[4]

---

[*] Itt mondunk köszönetet Horváth Ivánnak és az ELTE posztdoktori műhely kutatóinak, hogy a Csereyné-kódexre vonatkozó értékes megjegyzéseikkel és kiegészítéseikkel segítették munkánkat.

[1] Tertullianus, Quintus Septimius Florens, *Apologeticus contra gentiles*, Venezia, Bernardinus Benalius, [non post 1494.]; Hozzákötve: Eusebius Caesariensis, *De evangelica praeparatione,* lat. trad. Georgius Trapezuntius, ed. Hieronymus Bononius, Venezia, [Bartholomaeus de Zanis, pro Octaviano Scoto], 10. Nov. 1500.

[2] „Ex libris Lucae pauli (…)".

[3] Néhány elütést javítottam.

[4] Például Tertullianusnál c_{3r} „Nam et iudicatur magno cum pondere, ut apud *ceteros* de dei conspectu". A Certos szóra javítása a margón. Vagy Eusebiusnál f. 2_v „Cap. II. De his quae solent

DOI 10.17167/MKSZ.2017.1.89

A másik kötetnek még kalandosabb a története. Székely István krónikája a világ jeles dolgairól[5] számos példányban őrződött meg számunkra. A könyv restaurálása során előbukkant feljegyzés[6] beszámol a Székely Nemzeti Múzeumból elmenekített kincsek zalaegerszegi tragédiájáról[7] és a példány megmeneküléséről a következőképpen:

> „A könyv 1945. április 8-án került a birtokomba. A német visszavonuló csapatok a múzeumok értékeit is magukkal hurcolták.[8]
>
> Egy ilyen visszavonuló üzemszázad vasúti szerelvénye Zalaegerszeg állomáson vesztegelt. A felszabadulás (oroszok bevonulása) előtti napon 40 vagon különféle lőszert is az állomásra, a német szerelvény mellé állítottak. Ez azon az estén, március 28-án légi bombatámadás következtében kigyulladt, felrobbant és maga körül mindent elpusztított.
>
> A rom eltakarítása, a gödrök betömése alkalmával az üszkös föld és romok közül néhány kisebb múzeumi tárgy véletlenül előkerült. Egy vasbuzogány, egy réz fokos, néhány kisebb fémtárgy és ez a könyv. Ez utóbbit, mivel az ott dolgozók között csak én voltam erdélyi származású, akit érdekelt a könyv dialektusa, magamhoz vettem. A könyv akkori állapotában úgy nézett ki, hogy mások a lapáttal akarták a gödörbe hányni. Én felvettem, kijavítgattam és vigyáztam rá. Zalaegerszeg, 1945. május 25-én
>
> Kis Böndi János[9] vasutas
>
> [ceruzával:] Nyíregyháza Tavasz u. 9.”
>
> [mellette egy cédula, rajta felirat Soltész Zoltánné kezével:] „Szentgyörgyi anyag menekítés közben elpusztult Herepei János közlése szerint”.

---

obiici *Angelis* et Iudaeis.” A Graecis szóra javítása. f. 4_v: „Haec *Societas* dicit apud omnes Graecos clarissimus.” A Socrates névre javítása a margón. És még néhány betűhiba korrektúrája. A szennylap verzóján további ismert Eusebius-kiadásokról (Párizs, 1534; 1544; 1628 illetve Köln, 1688) is megemlékezik a könyv olvasója.

[5] Székely István, *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol*, Cracoba, 1559, Striykouiai Lazar (RMNY 156). Pecsétek a példányban: 1. „Cserey Zathureczky Emilia” 2. „Székely N. Múzeum” 3. „Székely Nemzeti Muzeum 1879. Sepsiszentgyörgy”. Piros tintával 116_v „Székely Muzeum”. A példányt 1877 júliusában adományozták a Székely Nemzeti Múzeumnak (továbbiakban: SZNM), jelzete A.1315 volt. Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára, Régi intézményi levéltár (továbbiakban: SZNM It), *Alapleltár*, 144_r.

[6] Néhány elírást javítottam.

[7] Sas Péter, A *sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum elmenekített anyagának pusztulása 1945-ben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2006 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 258), 37. – A helyszínen felvett jegyzőkönyv szerint: „1945. évi március 28-ról 29-re követő éjszaka a zalaegerszegi vasútállomás egy meglepő orosz repülőtámadást kapott s az orosz gépek foszfor lövedékeitől az a vasúti szerelvény, melyhez kapcsolva volt fent említett vaggon [!], kigyulladt s ugyanakkor bomba telitalálatot is kapott s mert az állomáson levő lőszervonat is felrobbant, menteni semmit sem lehetett, hanem az értékek mind megsemmisültek.” A bombázó repülőgépek meglepetésszerű támadására az a magyarázat, hogy Zalaegerszeg elfoglalását előkészítve, alacsonyan repültek, és ezért a légvédelem nem észlelte őket kellő időben, hogy a szerelvényeket nyílt pályára tolathassák. Pataky Iván, *Zalai légihelyzet, 1944–45 (Adalékok a Székely Nemzeti Múzeum második világháborús történetéhez) = Acta [Siculica] – A Csíki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve,* 2(1996), 317–322.

[8] Valójában Csomay Miklós zalai főispán utasítására szállították át a sepsiszentgyörgyi és a keszthelyi múzeumi gyűjteményeket Keszthelyről Zalaegerszegre 1945 első napjaiban.

[9] Kis Böndi János (1912–1982) történetét fia is megerősítette a levelezésünkben.

A fenti szöveg megegyezik az ismert történelmi tényekkel: 1945. március 28-ról 29-re virradóra a zalaegerszegi vasútállomáson veszteglő szerelvényben 52 láda sepsiszentgyörgyi múzeumi gyűjtemény is elpusztult vagy eltűnt egy légitámadás következtében. Több, később végzetesnek bizonyult döntés következménye volt a Székely Nemzeti Múzeum páratlan kincseinek a pusztulása. A katonai helyzetre való tekintettel már 1944 tavaszán a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége rendeletet hozott arról, hogy a Tolna megyei Apponyi-kastélyba (Apponyi Sándor egykori lengyeli rezidenciájába, ami a híres könyvtárának adott otthont 1925-ig) szállítsák a legnagyobb értékeket. A végül szeptember 2-án evakuált anyag azonban – az időközben megváltozott körülmények következtében – részben lengyeli, részben kolozsvári kitérővel, Keszthelyre jutott. A karácsonyt még a keszthelyi múzeumban töltötték a kincsek, innen 1945 januárjában Zalaegerszegre indították az értékes rakományt, ahol a végzetes támadás érte tavasszal.[10]

A különleges rakományban megtalálhatók voltak például Apor Péter, Bod Péter, Benkő József és Cserei Mihály kéziratai, illetve Balassi Bálint Machiavelli-kötete az elején Rimay bejegyzésével,[11] amit a költő Rimay Jánosnak küldött el a braunsbergi jezsuita kollégiumból 1591-ben. Azonkívül több erdélyi (pl. Szent-Iványi, Dálnoki Gál, Csíkszentmártoni Szabó) család irattára, rengeteg oklevél a Zsigmond-, Hunyadi- és a Jagelló-korból, sok ritka érme (Árpád-kori, Anjou, erdélyi), kép, festmény és fotó pusztult el velük együtt, illetve veszett nyomuk.

A Székely-krónika felbukkanása több szempontból is örömteli. Ez az első épen maradt könyv, ami előkerült immár 70 évvel később a Székely Nemzeti Múzeum elpusztultnak hitt anyagából.[12] Ráadásul ez a Székely-példány egykoron nem csak Giróthi Péter 16. századi másolatait őrizte: az erdélyi Horvát Ilona özvegységéről szóló versét, illetve Balassi Bálint költeményének egy változatát, hanem a teljes Csereyné-kódexet, vagyis Tinódi Sebestyén Jászon-monda feldolgozását és Enyedi György, Szegedi András, valamint Pesti György históriás énekeit is.[13]

---

[10] Vincze Gábor, *A Székely Nemzeti Múzeum anyagának részleges elszállításáról* és pusztulásáról 1944–45-ben Acta [Siculica] – A Csíki Székely Múzeum és a Székely Nemzeti Múzeum évkönyve, 1(1995), 229–230.

[11] SZNM It, *1945-ös zalaegerszegi ládák jegyzéke*, L. láda, 201. tétel: „Machiavelli: Disputationes de republica Romanorum… 1591-ből"; Herepei János, *A XVII–XVIII. századi hazai könyvforgalom történetéhez = Magyar Könyvszemle*, 85(1969), 286–287. „Hunc librum Generosus ac Magnificus Dominus Valentinus Balassa de Gyarmath mihi Joanni Rimaio Cracouia Mense Januario Anni 1591 eo fine misit."

[12] 1953-ban már hazakerült egy megégett könyvcsonk: Kászoni János, *Rövid igazítás a nemes Magyar Országnak és hozzá tartozo részeknek szokott teorveny folyasirol*, Gyulafejérváratt, Brassai Major Marthon, 1647 (RMNY 2171); SZNM It, *1945-ös zalaegerszegi ládák jegyzéke*, LV. láda, 87. tétel vagy LVI. láda, 189. tétel. Előbbi esetben, szomszédos tételként, közvetlenül a most előkerült Székely-krónika mellé volt beládázva.

[13] *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* (továbbiakban: RPHA), direction Iván Horváth. A kötet az alábbi műveket tartalmazta: Szegedi András, *Jeruzsálem veszedelméről* (RPHA 0574), Pesti György: *A halálra való emlékeztetés* (RPHA 0430), Tinódi Sebestyén: *Jasonról és Médeáról* (RPHA 1243), Horvát Ilona: *Én Istenem, hogy elvivéd az én szerencsémet* (RPHA 0380), Enyedi György: *Gismunda és Gisquardus históriája* (RPHA 0438), Balassi Bálint: *Csak búbánat immár hagyatott énnekem* (RPHA 0220). https://rpha.oszk.hu/book/MKEVB1-0001 (2016. 12. 13.) – Bővebben erről Horváth Iván, *Egy kiaknázatlan műfajtörténeti forráscsoport, XVI. századi kéziratos versgyűjtemények = Irodalomtörténeti Közlemények*, 87(1983), 77–78. A kódex részletes történetéhez Boér Hunor, *Adatok az Apor-kódex és a Csereyné-kódex kutatástörténetéhez = Erdély reneszánsza*, szerk. Gábor Csilla, Luffy Katalin, Sipos Gábor, I–II, Kolozsvár, EME, 2009, II, 267–285.

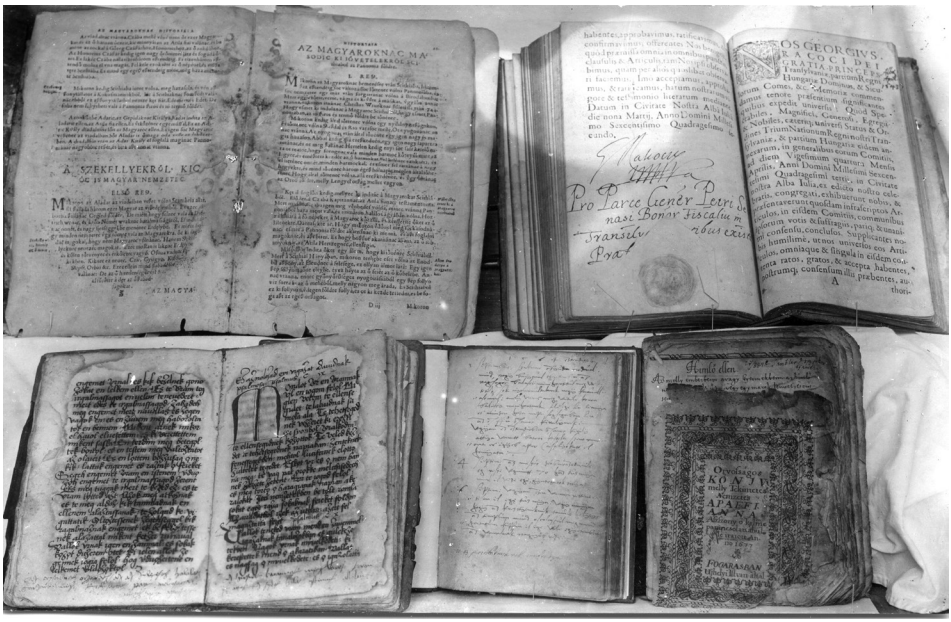

1. kép
A Csereyné-kódex 1932-ben – alul középen
(Keöpeczi Sebestyén József felvétele)

A könyv első ismert tulajdonosa Czirjék József[14] volt, és testvére, Zsigmond adományozta oda a példányt több mint kétszáz kötet társaságában az akkor még imecsfalvi Székely Nemzeti Múzeumnak 1877-ben. A Székely-krónika (benne a kéziratokkal) később Kolozsvárra került megtekintésre más könyvekkel együtt a bibliográfus Szabó Károlyhoz, aki értesítette a felfedezésről a Magyar Tudományos Akadémiát. A következő évben Szilády Áron bejelentette az Akadémián, hogy a Csereyné által alapított Székely Múzeumban több igen értékes könyvet őriznek, köztük a Székely-krónikát, benne Tinódi addig ismeretlen munkájával.[15] Majd 1879-ben Szilády Áron engedélyt kért Vasady Nagy Gyula múzeumőrtől, hogy a Székely-krónikát és a kéziratokat külön köttesse.[16] Előbbi a ma is meglévő Székely-krónika, utóbbi pedig a később elpusztult Csereyné-kódex. Szilády frissen megjelent Balassi-könyvében külön kitért a Giróthi-másolatra, itt még egyben vannak

[14] Régi erdélyi család lásd Nagy Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Pest, Beimel J. és Kozma Vazulnál, 1858, III, 202–204. Bejegyzések: f. 9$_r$ „Jos. Czirjék mp. 1810” alatta „Czirjék Sigmund könyvtarabol”. A Czirjék-testvérekről: Pálmay József, *Háromszék vármegye nemes családjai*, Sepsiszentgyörgy, Jókai Ny., 1901, 127.

[15] *Magyar Tudományos Akadémia : a II. osztály 1878. jan. 14-ki ülése = Századok,* 12(1878), 203. – „Ugyanott megvan Székely István krónikájának egy példánya s ennek végéhez *egy csomó régi vers (köztük Tinódy Sebestyéntől egy egészen ismeretlen)* [kiemelés F. G. F.] van kéziratban fűzve. Az Akadémia megtette a lépéseket, hogy mind e codexek mind a krónikához kötött versek lemásolás végett megküldhessenek az Akadémiának.”

[16] Boér 2009, i. m. 278. „Ilyen lenne például, hogy a Székely krónikájához csatolt énekek onnan különválaszthatva, egy kötetbe foglaltathassanak.”

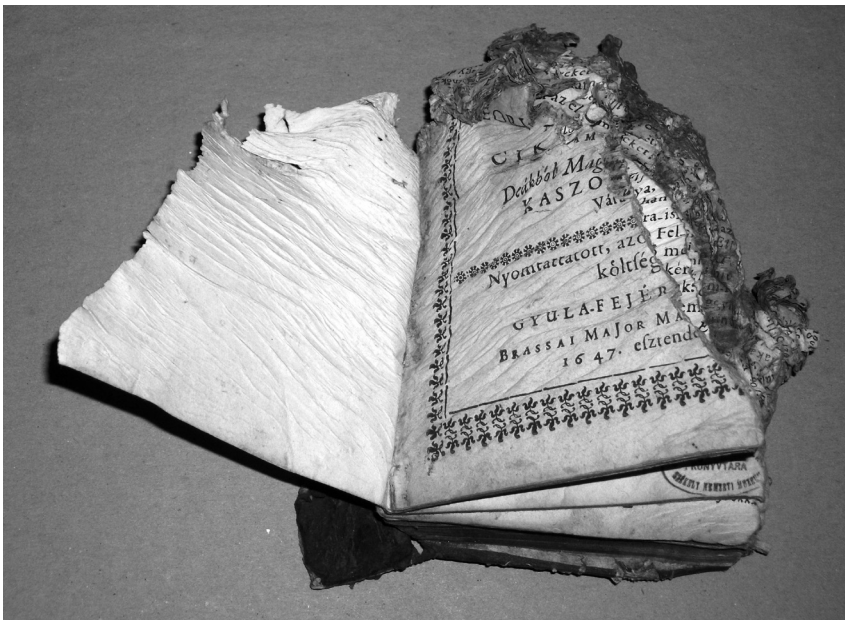

2. kép
Kászoni János Rövid igazítás *című munkájának erősen sérült példánya (Boér Hunor felvétele)*

a kéziratok az őrzőkötetben.[17] A Székely-krónikát aztán 1880-ban visszaküldték a már Sepsiszentgyörgyre költözött Székely Nemzeti Múzeumba. A Csereyné-kódexet csak két évtizeddel később, juttatták vissza Erdélybe. Végezetül Dézsi Lajos tévesen értelmezte Szilády megjegyzését[18] és ez hagyományozódott rosszul a későbbi szakirodalomba.[19] Lehetséges, hogy Erdélyi Pál közlése is

[17] Szilády Áron, *Gyarmathi Balassi Bálint költeményei*, Bp., M. Történelmi Társulat, 1879, 261. „Támogatja ezen vélekedést azon körülmény is, hogy Székely István Cronikájának azon csonka példányába, mely most a székely múzeumé s a XVI. század végén is, azolta is erdélyrészi birtokosok tulajdona volt; 1579. körül *egyéb versekkel együtt* [kiemelés F. G. F.] ezt is béjegyezte Giróthi P. ily czim alatt (…)". A könyv új kötését is ekkor kaphatta, a gerincén pedig ez olvasható: „Székely István Cronikája".

[18] Dézsi Lajos, *Régi magyar verseskönyvek ismertetése, I, A Csereyné-codex = Irodalomtörténeti Közlemények*, 21(1911), 64. „Csak 10 versszak van meg itt belőle s a Radvánszky-codextől eltérő variánsokat közölte Szilády id. kiadása 261–262 lapjain s ugyanott azt mondja, hogy e költeményt (bizonyára Horvát Ilona énekével együtt, mert mindkettőt egy kéz írta) »Székely István Krónikájának azon csonka példányába, mely most a Székely Múzeumé s a XVI. század végén is, azolta is erdélyrészi birtokosok tulajdona volt: 1579. körül egyéb versekkel együtt., bejegyezte Giróthi P.«, tehát ez nem tartozott eredetileg a Csereyné-codexhez, hanem 1879 után köttették hozzá."

[19] Stoll Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 2005, 23. „A kötet énekei három kéz írása: a 6_a–64_b lapokat Balázs deák írta le 1565–6-ban, a 64_b–65_b lapokat egy ismeretlen, a 66_a–68_b lapokat pedig Giróthi Péter 1579-ben.

továbbfokozta a zavart: ugyanis ő arról írt, hogy a Giróthi-másolat és a Csereyné-kódex két külön egység lenne.[20]

A Székely-krónikáról leválasztott Csereyné-kódexről fotó is készült 1932-ben.[21] A fotó bal felső sarkában a Heltai-krónika (RMNY 360) egy példánya, az alsó sarkában az Apor-kódex, mellette a Csereyné-kódex, a jobb felső sarkában az erdélyi országgyűlési törvénycikkek egybekötött 1634 és 1650 közötti sorozata (pl. RMNY 1924/1994), végezetül a jobb alsó sarokban Apafi Anna kéziratos orvosságos könyve („Apaffiné-kódex", Fogaras, 1677) látható. A már korábban Budapestre került Apor-kódex kivételével valamennyiüknek a zalaegerszegi bombatámadásban veszett nyoma.[22] A Székely-krónika is ott szerepelt a veszteséglistán,[23] azonban már Herepei János arról számolt be a zalaegerszegi rendőrkapitánynak 1945 nyarán, hogy nem pusztult el minden a támadást követő tűzvészben.[24] Ez volt a Székely-kötet sorsa is. Valamikor még az 1940-es évek végén az (akkor még a Magyar Nemzeti Múzeum része) Országos Széchényi Könyvtárba adták be a könyvet. Így kerülhetett elő ez is most, ezúttal a Régi Nyomtatványok Tára egyik páncélszekrénye mélyéről. Szilády külön felhívta a figyelmet még 1879-ben, hogy a példány, mely tartalmazta a később leválasztott históriás énekeket, illetve a Székely-krónikát, a 16. század második felétől „erdélyrészi birtokosok tulajdona volt". A kötetet végig figyelemfelhívó jelek (kereszt, NB, aláhúzások) tarkítják, és viszonylag sok benne a magyar nyelvű bejegyzés a margón. Könnyen elkép-

---

Ez utóbbi rész eredetileg Székely István krónikája egyik csonka példányának toldaléka volt, s csak 1879 után kötötték a kódexhez."

[20] Erdélyi Pál, *Balassa Bálint 1551–1594*, Bp., Magyar Történelmi Társaság, 1899 (Magyar történeti életrajzok, 35), 76. „Giróthi Péter bejegyezte Székely István krónikájába, s egy más gyűjteményben, a Csereyné kódexében is megvan a XVII. század elejéről."

[21] SZNM Fotótékája, F 1980, 8,8 × 13,5 cm, Szőcsné Gazda Enikő muzeológusnak köszönjük, hogy felhívta rá a figyelmet, valamint az adatolását: fehér-fekete felvétel, a múzeum irodájában készítette Keöpeczi Sebestyén József, az SZNM külső munkatársa 1932-ben, ugyanő nagyította ugyanakkor. A Fotofilm 1941-ben egy másik nagyítást is készített a negatívról, lásd F 334, Fóris Pál, *Sepsiszentgyörgyi múzeum fényképtára*, Sepsiszentgyörgy, s. n., 1974, 45, ezt illusztrációként közölte Boér Hunor, *A Székely Nemzeti Múzeum Könyvtára = Tékák az időben, Sepsiszentgyörgyi könyvtárak, a Kaszinótól a Bod Péter Megyei Könyvtárig*, összeáll. Demeter Lajos, Sepsiszentgyörgy, Bod Péter Megyei Könyvtár, Háromszék Vármegye Kiadó, Kovászna Megyei Művelődési Központ, 2012, 84. A képen szereplő Csereyné-kódexet – a cikk írása során – Dézsi leírása és a jó minőségű fotó alapján sikerült azonosítani.

[22] Az Apor-kódex a Magyar Nemzeti Múzeumban vészelte át a háború végét. A Csereyné- és az Apaffiné-kódex a Zalaegerszegre került L. ládában voltak (198, 200. tétel), a Heltai-krónika az LV. ládában (6. tétel), az erdélyi országgyűlési artikulusok sorozatának (1634–36, 1639–44, 1646–50) kolligátuma az LIV. ládában (54. tétel). SZNM It, *1945-ös zalaegerszegi ládák jegyzéke*; a kolligátum beazonosításához SZNM It, *Herepei János régimagyarkönyv-jegyzéke, 1943. december 20.*, 179. tétel.

[23] *Uo*. LV. láda (88. tétel).

[24] Sas 2006, i. m. 139. „dr. Hamar Sámuel miniszteri tanácsos, pénzügyigazgató a pályaudvari romhalmazból egy kosárnyi mennyiségű tárgyat szedett össze; de ugyancsak ő értesült arról, hogy már a pusztulás utáni legelső napokban, amikor még nem volt lehetősége a színhelyet megvizsgálnia, máris akadtak olyanok, akik a szerte-szét robbant tárgyak közül régi pénzeket és egyéb múzeumi tárgyakat széthurcoltak. […] Meghagyassék, hogyha bárki a pályaudvart március 28-án és 29-én ért bombatámadás következtében megrongált, vagy elpusztult vaggonok [!] tartalmából bármiféle tárgyat elhurcolt volna, nyolc nap leforgása alatt feltétlenül szolgáltassa be a zalaegerszegi Rendőrkapitányságra."

zelhető, hogy a 16. századi tulajdonosa – aki a bejegyzései alapján talán brassói lehetett – köttette a magyar nyelvű krónika végéhez a később Csereyné-kódexnek elnevezett, több mint 70 levélből álló kéziratgyüttest.[25]

Természetesen van már előttünk pozitív példa, hogy a háborús veszteségként nyilvántartott műkincsek közül jó pár darab visszakerült eredeti őrzőhelyére. 1953-ban százhat, még közvetlenül a zalaegerszegi pusztulás után összegyűjtött és Budapestre felküldött, 2004-ben pedig a zalaegerszegi múzeumba bekerült további három beazonosítható tárgyat szolgáltattak vissza a Székely Nemzeti Múzeumnak. Több közülük ma újra alapkiállítás része Sepsiszentgyörgyön, ahol az OSZK partnerségével megvalósított *Haza a mélyben* alapkiállítás egyik pannóján épp a Székely-krónika Vilmányi Libétz Mihály-féle magyar és latin disztichonjai figyelmeztetnek „az régi székelyek nyelvére… kiknél tiszta magyar nyelv maradéka vagyon".

Farkas Gábor Farkas
Boér Hunor

[25] Néhány esetben magyar nyelvű tartalmi utalót (25_v „Sámson cselekedeti"; 131_r „Mahumet eredetiröl") vagy felszólítást (88_r „Vesd eszedbe jol"), esetleg értelmezést (110_r „Bizantion avagy Constantinopolj"; 153_r „Nagy bátorság" = Lehel-monda; szekér = IV. László talyigája), ironikus megjegyzést (141_r „Szép dolog" = nem jó a parasztnak érteni Isten akaratát; 143_r „olcso portéka" = egy icce mézsör díja; 147_v „szép pápaság" = a nőpápa története; 156_r „Nagy szentség" = VI. Leó pápa elleni merénylet: egy kurva mellet öletec meg; 172_r „hohér" = II. István kegyetlenkedései; 211_v „nagy vétek" = keresztesek), utalást (156_v „Leel a magyarok kapitanya ezt [I. Ottó] ütötte a kürtel agjon p. 159."); kiegészítést (190_r „Ennek idejében epitették Törtsvarát" = 1377; 194_v „Ennek idejeben épitették brassai nagj templomot" = 1383; „vitez magjar" = 1455/56 Nádorfehérvár; 214_v „Jámbor fogad fogadást, Ag eb ki meg allja" = V. László esküje; 235_v „1553 epitettek a brassai fellegvar"; 237_r „nagykő" = Keresztesmező, 1558, meteorithullás) olvashatunk. Egy másik olvasója kiemel a margón néhány találmányt latinul (198_v puska, 210_v könyvnyomtatást), felfedezést (223_r Vespucci, Kolombusz) és a reformációval kapcsolatos személyt (226_r Luther; 227_r Erasmus; 228_v Melanchthon). Egy másik kéz 229_v vörös tintával keresztet rajzolt, illetve „Mohács" felirat látható keretben 1526-nál.

VITA

Antikváriusok, könyvtárosok és másféle könyves emberek – Két beszélgetés az Országos Széchényi Könyvtárban. *Könyves emberek (gens du livre)*, ahogy a francia nyelvben ez elterjedt, idegenként hangzik a magyar beszédben. Jóllehet nehéz más olyan kifejezést találni, amely összefoglalóan sok mindent akar mondani. Minden, könyvekkel kapcsolatos szakma képviselőjét. A *scriptor*t, az *illuminator*t, a betűmetszőket, a nyomdászokat és mindenféle rangú alkalmazottjukat, a kereskedőket, a könyvtárosokat, a bibliográfust, a könyvtörténész szakembert stb. stb. De a francia szakirodalom soha nem nevezi a *gens du livre* csoportba tartozónak az olyan „könyvvel" foglalkozó embert, aki pénzügyileg befektet egy könyves vállalkozásba, de egyébként semmi köze a könyvhöz, különösen nem az abban megtestesülő értékhez. A sokak szerint analfabétának mondott 17. századi befektető, Jean d'Houry (1611–1678) például nem, de fia, és ennek leszármazottjai már tagjai a körnek, jóllehet a nagy üzletet az írástudatlan első generációs „ősapa" alapozta meg.

A *könyves emberek* csoportjának összetartója tehát a könyv, és nem a pénz. Ettől még igaz, hogy a könyv egy üzleti termék is. A könyv is áru, ha nem is szabad azt hinni, hogy olyan áru, mint a tégla, vagy a csavar. Minthogy nem igaz, hogy a gazdaságnak valamiféle elvont szabályai lennének – a szabály az, amit az erős diktál, és kikényszerít –, így az „áruk" világában is más és másféle a tetőcserép, a szoftver, egy műtárgy statikai terve, vagy éppen a könyv. Az Országos Széchényi Könyvtárban két alkalommal zajlott találkozó – 2015. március 2., és 2016. november 8. – beszámolóját, értékelését azért kezdem ezzel a bevezetéssel, mert a szervezők a *könyves emberek* eszmecseréjét szorgalmazták, és ma is azt teszik. Azok a szempontok, amelyek kizárólagosan a „könyv-áru", „hogyan nyerek a könyvön" gondolati körből származnak, nem szívesen látottak ezeken a beszélgetéseken. Eddig sem voltak azok, és ezután sem lesznek.

Minden a jobbító szándékkal kezdődött. Mégis mi az, amit jobbítani kell? A mindenkori magyar kulturális körben megjelent sajtótermékek bibliográfiai nyilvántartását, és ennek, a *könyves emberek* világában történő használatát, ezen keresztül annak pontosabbá tételét. Borda Lajos 2015-ben írt egy vitaindítót a Magyar Könyvszemle számára. A szerkesztőség úgy találta, hogy ez az írás gondolatébresztő, de nem szerkesztett, állításai esetlegesek, elvileg nem megalapozott, hanem azokkal az esetekkel foglalkozik csupán, amelyekkel az írója találkozott. (Az írás állításainak összefoglalóját az alábbiakban elvégezzük.) Úgy döntött tehát, hogy az egyes esetekre adott válaszokkal együtt, egy, a retrospektív nemzeti bibliográfia gyakorlatának elvi alapjai bemutatását is el kell végezni, és így együtt jelenjenek meg az írások.

Szelestei Nagy László azt javasolta, hogy a szövegek véglegesítése előtt kerüljön sor egy találkozóra a Borda Lajos által képviselt antikvárius szakma, és a régi könyves könyvtárosok között. Farkas Gábor, úgy, mint a nemzeti könyvtár Régi Nyomtatványok Tára vezetője, és mint a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtörténeti Munkabizottságának titkára megszervezte, így tehát a Magyar Könyvszemle, az OSZK, és az MTA KtMb. szervezésében sor került a vitadélutánra. Borda Lajos proaktív volt, és kis írását kibővítve, kiadta, és már a kis füzettel érkezett a beszélgetésre (Borda Lajos, *H.J.J., aki a KK-n csomót keresett és talált,* Zebegény, 2016).

DOI 10.17167/MKSZ.2017.1.96

A felkért hozzászólók a következők voltak: Borda Lajos, aki az antikvárius szakma szempontjából mutatott rá a retrospektív nemzeti bibliográfia hiányosságaira, és néhány ponton javaslatot tett, miként kellene azt – a saját nézőpontja szerint – jobbítani. Hubert Gabriella képviselte az egyházi könyvtárak régi könyveseit, Szelestei Nagy László a könyvtörténész kutatókat, Heltai János, P. Vásárhelyi Judit és V. Ecsedy Judit a Régi Magyarországi Nyomtatványok szerkesztőségét, vagyis a retrospektív nemzeti bibliográfia készítőit.

E sorok írója úgy látja, hogy a beszélgetés konstruktív volt. Valós problémákat vetett fel az eszmecsere, és a legtöbb körül a vélemények világosan elkülönültek. Aki hiányzott – mint minden szakmai vitáról –, az a tudomány-, és kulturális politikai oldal képviselője. Hiányzott, mert a megoldás, a jobbítás, bizony anyagi természetű problémákat is felvet. Nem léptékszerűeket, vagy olyan nagyságrendűeket, amelyek akárcsak a – nevetségesen, és a nemzeti kultúrával szemben felelőtlenül minuszkuláris – kulturális költségvetést felforgató pénzügyi következményekkel járhatnak, de olyanokat, amelyek segítségével sok minden megoldható lenne. Az antikvárius oldal olyan bibliográfiát javasolt, amely egyben „vállalkozásélénkítés" is, vagyis az állam tegye bele a pénzt egy részletezőbb bibliográfiába, olyanba, amely külön kiadásként értelmez olyan különbözőségeket, amelyeket a mostani rendszer nem vesz számításba, vagy éppen csak megjegyzi, hogy vannak ilyen, vagy olyan eltérések is a kiadás kapcsán (lásd Borda Lajos téziseihez írt megjegyzéseimet). Arra nem tett Borda Lajos javaslatot, hogy az antikváriusok összeadnak annyi pénzt, hogy kettővel több bibliográfus dolgozhasson, és cserébe fogadják el az ő javaslataikat. Arról sem volt szó, hogy az antikváriusok vagy sok hibával írják le, vagy mutatják be a régi nyomtatványokat, vagy egyébként is a könyvtárosokat foglalkoztatják, hogy legalább elfogadhatóan megismerjék azt, ami a kezükbe kerül. (Most nem foglalkozunk azzal, hogy ez mennyire jó a könyvtárosnak, vagy mennyire vet fel erkölcsi aggályokat ez a párhuzamos foglalkoztatás, hiszen nem életszerű ezek felvetése.)

A retrospektív nemzeti bibliográfia modernizálása – informatikai alapokra helyezése, illetve bibliográfiai szakmai szempontú kibővítése – részben ugyancsak anyagi kérdés. De csak részben, hiszen az a passzív ellenállás, amelyet ebben az ügyben az egész bibliográfiai rendszerért törvényileg felelősök kifejtettek az elmúlt húsz évben ugyancsak akadálya annak, hogy a Borda Lajos által jelzett gondok jelentős része automatikusan megoldódjon.

Azt hiszem, az első találkozó viszonylagos sikere bátorította Farkas Gábort arra, hogy egy másik, párbeszédet, együttműködést igénylő területről, a régi nyomtatványok műtárgyvédelméről is találkozót szervezzen. Nagy kár, hogy az Antikváriusok Szövetsége intézményesen nem kapott felkérést arra, hogy társszervező legyen, még akkor is, ha nem csak Borda Lajos, hanem Bősze Ádám és Bálinger Béla is megszólíttatott. Világossá kell tenni: Farkas Gábornak a törvény előírja, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozzon. Minden elődje is ezt tette. Ő él azzal a lehetőséggel, amelyet a mai világ felkínál, és esszéket írt – és remélem, a jövőben is ír – azokról az esetekről, amelyek vitákat okoztak az eladó, az antikvárius, a vevő, illetve a védett írásos kulturális örökséget kezelő könyvtárosok között. Rögtön tegyük hozzá, ebben a vitában semmiféle helye soha nem volt, törvényesen nem is lehet a rendőrségnek. A rendőrséget, majd a bíróságot – ha szükséges – az elmúlt időben mindig másképpen nevezett műemlékvédelmi hatóság vonhatja, és vonja be a vitába.

Magam minden Farkas Gábor esszét olvastam, és nem találtam benne – újraolvasva sem – filológiai hibát. Azt hiszem, az antikváriusi világ képviselői is olvashatnák, és tanulhatnának belőle. A *könyves emberek* körébe tartozó antikváriusok. Ha valakit nem érdekel, hogy kolbászt árul, vagy régi könyvet, annak felesleges bármit is olvasni. A vitadélutánt abban a tudatban szervezte Farkas Gábor, és magam is ezt gondoltam, gondolom ma is, hogy az antikváriusok közel teljessége *könyves ember*. Az ő véleményük sok tekintetben mérvadó lehet. Sajnos a beszélgetésre Borda Lajos azokat képviselendő készült fel, akik az elenyésző kisebbséget alkotják, és minden *könyves ember*hez méltatlan, logikátlan, személyeskedő, számos ténybeli tévedéssel tarkított vagdalkozásba kezdett vitanyitó hozzászólásában. Ezzel a beszélgetést halálra ítélte. Hiába volt tárgysze-

rű Buzinkay Péter, aki a műemlék-, és műtárgyvédelem szakembereként a jogi hátteret világosan bemutatta. Ebből bárki hallhatta, hogy nem a könyvtáros a hatóság, nem a nemzeti könyvtár, erre a félre *a nem-könyves-ember-antikvárius* csak azért lehet dühös, mert szakszerű, és a csúsztatásokat és svindliket leleplezi.

Borda Lajos – remélem, már maga is bánja, hogy megszakított egy értelmes párbeszédet – vagdalkozásait egy második füzetben is közreadta, részbeni magyarázkodással, és a felelősségérzettel takarózva (Borda Lajos, *F.G.F., a pecsételt példányok perzekutora,* Zebegény, 2016). Fő tételei, hogy az antikváriusok tevékenységébe senki ne szóljon bele, mindegy menjen a maga útján, és a könyves világban is érvényesülhessen a nagyszerű üzleti siker, bármilyen áron: „ügyes", aki át tudja verni a másikat. Magam erre azt javasolnám – bár remélem, ilyen irányt nem vesz bornírt világunk –, ha igen, a nagyon önálló antikváriusok állítsanak fel egy bibliográfus csoportot, fizessék meg, csináljanak nemzeti bibliográfiát, és ne nyúljanak a közpénzen létrehozott – szerintük rossz – verzióhoz, hagyján spontán folyni a könyvtáros, a bibliográfusi ügyeket. Közük hozzá? – ugye milyen bornírt világot javasolt Borda Lajos, vagy az, aki neki diktált?

Felvethető a kérdés, hogy a sok értéket létrehozó Borda Lajos miért vagdalkozik a korrekt vitára törekvés helyett? Elege van mindenből, elfáradt? Valaki súg neki, aki könyves szakmailag többre tartja magát, és valamit, nem tudom mit, de el akar érni? Van valaki, aki megígérte néhány *nem-könyves-ember-antikvárius*nak, hogy majd más törtvényeket hoznak, csak legyen egy kis botrány, amely révén „megoldják" az ügyet? (Ahogy eldönthetik, hogy melyik közgyűjteményi műtárgy kinek a lakását díszíthesse.) Kis világunk tragédiája, hogy bármely forgatókönyv elképzelhető, és annak az ellenkezője is. Miért is? Pár százezer vagy pár millió forintért? Ha így folytatjuk, megérünk a kihalásra.

Magam, személy szerint, ugyancsak kritikus vagyok a retrospektív nemzeti bibliográfia állapotát szemlélve. A párbeszédre szükség van a *könyves emberek* között. Fontos lenne, ha a politikai döntéshozók is meghallgatnák, talán megértenék a gondokat. Ha a *könyves emberek* egy koherens, jó koncepciót tennének az asztalra a vitás ügyekben, akkor még a pénzügyi döntéshozók is jobban meggyőzhetők lennének. A bibliográfiai rendszerek és a műtárgyvédelem is jobb lehetne.

Monok István

Borda Lajos tézisei Monok István összefoglalásával és megjegyzéseivel. A tézisek bő, részletes kifejtése a szerzőtől: Borda Lajos, *H.J.J., aki a KK-n csomót keresett és talált,* Zebegény, 2016; Borda Lajos, *F.G.F., a pecsételt példányok perzekutora,* Zebegény, 2016.

I.

A könyves emberek csoportjainak kialakulása: Könyvgyűjtő, könyvkereskedő, könyvtáros, bibliográfus. Történeti sorrendben. A könyvtárak egy-egy gyűjtő gyűjteményére épültek, ezért a gyűjtő első a sorban. A könyvárus kiszolgálja gyűjtőt és a könyvtárat, a bibliográfus rendszerezi az anyagot. Az első két szereplő számára fontos a könyvek értéke, a másik kettő számára nem.

A könyvgyűjtők és antikváriusok jelentik az életet a rendszerben, általuk gyarapszik a könyvtár, ezért az ő szempontjaik figyelembevétele alapvetően fontos. *[MI: Történetileg az első csoport a szerzőké. Azután a könyvek előállítóié (másolók, díszítők, aztán nyomdászok és a nyomdászat mentén kialakult szakmák képviselői; kiadók, kiadó-kereskedők, kereskedők (új és régebbi könyvekkel kereskedők); könyvgyűjtők, könyvtárosok, bibliográfusok, könyvtörténészek – az életet mindegyik jelenti. Szerző nélkül nincsen kiadás, kiadók nélkül nincsen kereskedelem és nincsenek gyűjtők. Gyűjtők nélkül felesleges kereskedni, olvasók nélkül felesleges írni, alkotni. Nincsen fontossági sorrend, és nincsen olyan, hogy az egyik szolgálja ki a másikat. A könyvtárosnak is fontos a könyvek értéke, még az az érték is, amelyet Borda Lajos gondol: a pénzbeli értéke, és ezen értékének a növekedése.]*

II.

Az antikváriusnak (és a gyűjtőnek is) a legfontosabb, hogy korrektül azonosítani tudjon egy nyomtatványt, megbecsülve annak értékét, melyet alapvetően meghatároz jelentősége, ritkasága és keresett volta, ehhez pedig minden apró részletre is kiterjedő bibliográfiákra van szükségük. *[Ezért van szüksége a könyvtárosra, a bibliográfusra, a könyvtörténészre. Önmaga nem tudja mindezeket a szakmákat, ahogy ezeknek is, gyakran, szükségük van az antikvárius tapasztalatára.]*

III.

A bibliográfusnak minden részletre figyelni kellene: mindenre, ami különféle, a szedés eltéréseitől, a felhasznált papír minőségének változásaiig. Minden változást külön bibliográfiai tétellel is jelezni kellene. Az RMNy lassan készül, és számos szempontból gondok vannak vele. Alapvetően az, hogy nem az antikváriusokat szolgálja ki első sorban, nekik az egyes nyomtatványok pénzbeli értékének meghatározásához még sokat kell dolgozniuk, vagy dolgoztatniuk, ami nekik pénzbe kerül. Borda Lajos számos példát hoz a mostani nemzeti bibliográfiai rendszer pontatlanságaira, hiányaira, és ezen kívül a szerkesztési elvek változtatását is javasolja (pontokba szedve). (Ezekre a felvetésekre P. Vásárhelyi Judit, V. Ecsedy Judit és Heltai János válaszolnak.) *[A nemzeti bibliográfia egy kulturális csoport írott kulturális öröksége egy részének a bibliográfiai dokumentációja. Nincsen olyan ország, nemzet, kulturális csoport, ahol ez másként van. Valóban, a 21. században nem lehet úgy bibliográfiai munkát végezni, mint az 1960-as években. Ugyanakkor egy bibliográfia csak akkor lehet – potenciálisan jó –, ha önmagában következetes. Az RMNy fusson végig, ahogy eltervezték, és egy új, elektronikus verziója majd megenged bővebb variáns-rögzítést, ha nem is külön kiadásként értelmezve (erről darabonként kell vitatkozni egymással, hogy külön tétel, vagy elég egy megjegyzés a leírásban). A 18. századtól egy egészen új alapokra helyezett nemzeti bibliográfiát kell fel-*

DOI 10.17167/MKSZ.2017.1.99

építeni, ami nem jelenti, hogy addig is, a Petrik-pótlások ne jelenjenek meg. A nemzeti bibliográfia fő célja azonban soha nem lehet az, hogy az antikváriusoknak és a gyűjtőknek megmutassa, hogy milyen ritka, és „értékes" nyomtatvány az, ami a birtokukba jutott.]

IV.

Borda Lajos szólt a könyvtárakról is, akiknek a temérdek nyomtatvány tárolása egyre reménytelenebb feladat. Úgy látja, hogy nem kell minden kiadványt okvetlenül beszerezni, hiszen rengeteg értéktelen szövegű és kivitelű nyomtatvány jelenik meg. Ezeket elég digitalizált formában tárolni, sok helyet megspórolva. A KELLO-t szüntessék meg, a könyvtárak a kiadóktól közvetlenül vásároljanak. A könyvtáros pedig legyen művelt, jól képzett szakember. *[Szép álmai mindenkinek vannak, és kell is, hogy legyenek. De láthatóan Borda Lajos nem ismeri a könyvtárak hétköznapi életét, a rájuk vonatkozó jogszabályokat. De ez nem az ő dolga. A könyvtári rendszer történelmileg épült ki, és a mai napig jól szolgálja az írott kulturális örökség megőrzésének elosztott rendszerben történő munkáját. Van, aki mindent meg kellene, hogy szerezzen és őrizzen, mások meg csak szakterületek anyagával teszik ezt, ismét mások egy-egy földrajzi egységre vonatkozó teljességet próbálnak elérni. Ez így van mindenütt a világon, és nem véletlenül.]*

V.

Ha egy könyvtári pecsétekkel ellátott könyv – akkor is, ha nem tüntették fel azt, hogy eladott másodpéldány, vagy a fenntartó ajándéka valakinek – a forgalomba került, az antikváriusnak nem dolga, hogy vizsgálatot folytasson, hogyan került ki a könyvtárból. A legtöbb könyvtolvaj könyvtáros. *[Közhely, mindenki tudja, hogy a 19. században másként bántak az alapítók könyveivel, és hát az 50-es, 60-as években is. Sok helyen lehet Széchényi Ferenc, Teleki József, vagy éppen Sándor István könyveivel találkozni anélkül, hogy a DV pecsét benne lenne, esetleg egy törlési napló szám. Az azonban nem igaz, hogy egy iskolaigazgatónak, vagy akár egy rendház főnöknek joga lett volna szabadon ajándékozni, annak jelzése nélkül. Ettől függetlenül: összhangban az antikváriusok erkölcsi szabályaival, az antikváriusnak igen is erkölcsi kötelessége egy elektronikus levélben értesíteni azt az intézményt, amelynek a pecsétjét látja, és megkérdezni, hogy (1) loptak-e tőle?, (2) vissza akarja-e vásárolni? Függetlenül attól, hogy könyvtáros a tolvaj, vagy sem. Valóban: a legjobb tolvaj a belső ember. Csak ahogy a cigány tolvaj sem maga használja fel az ellopott réz drótot, hanem a magyar „vállalkozó vastelepes" veszi meg tőle (semmiért), és adja el (haszonnal: éljen a vállalkozói szabadság!). A tolvaj könyvtáros sem magának lop otthonra (vagy csak ritkán). Ennyit a cigány-bűnözésről, és a könyvtáros tolvajokról.]*

VI.

A nemzeti könyvtárnak semmi alapja arra, hogy intézményi súlyát felhasználva, nyomást gyakoroljon az antikváriusokra, abból a célból, hogy a könyvet eredetének tisztaságát ellenőrizzék. Feljelenteni pláne nem szabad senkit. *[Az Országos Széchényi Könyvtárnak, és ezen belül a Régi Könyvek Tárának, és ezen belül, a Tár vezetőjének törvényi kötelessége ezt tenni. A nyomás abban áll, hogy szakszerűen elemzi (munkatársaival) az éppen aktuális esetet, és megírja a könyv, vagy a gyűjtemény történetét. Tudtommal a Tár mostani vezetője sem tett soha mást: a dolgát tette, és ha nem így*

tett volna, akkor a főnökei figyelmébe ajánlom a viselkedését. Feljelenteni azonban sem a Könyvtár, sem a Tár vezetője nem jelenthet fel senkit. Tudtommal ilyen nem is történt.]

VII.

A mai Magyarország ne szolgáltasson vissza más országba olyan könyvet, amit onnan törvénytelen módon hoztak el. Ha már sikerült Magyarországra hozni, akkor maradjon csak itt. *[A saját szempontom: a könyv legyen hozzáférhető. Ebből a szempontból a magántulajdont sem tisztelem. Ezért még a restitúcióhoz is ambivalens módon állok hozzá. Ha valami Moszkvában nyilvános könyvtárban hozzáférhető (lenne), akkor a Magyarországra, (vagy máshova) való visszaszolgáltatást nem tartom feltétlen fontosnak. Ha nem férhető ott hozzá, vagy nem dolgozták fel, vagy egyéb veszély fenyegeti, akkor el kell(ene) hozni. Persze nem csak Oroszországból, hanem az USA-ból is, meg máshonnan is. A szovjet hadseregnél hatékonyabbak is működtek a második világháborúban, a megelőző időszakról nem is beszélve. A másik fontos szempont: a történelmileg kialakult gyűjtemények egysége. Ahol az értelmes, ott törekedjünk egy meghatározott történelmi helyzet helyreállítására. Akkor is, ha az az egység, amelyet éppen kiegészítünk, helyreállítunk, ma éppen Romániában van, román állami felügyelet alatt. Másoljuk le a dokumentumot, tegyük szabadon hozzáférhetővé a világhálón, őrizzünk róla papír másolatot, de az eredetit adjuk vissza: HA az elkerülés valóban törvénytelen módon történt.]*

VIII.

Az antikváriusnak joga van több csonka könyvből egy egészet összeállítani, és azt eredeti példányként eladni. *[Nyilván ezért lenne ehhez joga, mert utána fel lehet fedezni egy „új nyomás”-t, és lehetne reklamálni egy új számot a retrospektív nemzeti bibliográfiában (lásd a III. szám alatt leírtakat). Olyan változat készült ugyanis, amelynek egyes fejezeteit más papírra nyomták, nyilván máskor stb. stb. Azt hiszem, egy magánember, így egy antikvárius is, azt tesz a tulajdonával, amit akar, csakhogy úgy, hogy a műtárgyak esetében lehessen követni, mit, és hogyan csinált vele. El lehet adni egy olyan összerakott, soha nem létezett könyv-példányt, amelybe belehelyezték a kötet keletkezésének történetét. Így a vevő is tudja: ez a könyv így nem létezett soha, de most neki van egy tartalmilag teljes példánya. És ha ilyet akar, megveszi. Ráadásul a filológiai követhetőség kívánalma is teljesül. Ha nincsen mit titkolni, nem kell titkolni. Olyat viszont ne tegyünk egyetlen régi könyvvel sem, amit titkolni kellene.]*

IX.

A könyvtáros világ tartsa magát távol az antikváriusoktól, hagyja, hogy ez a világ a saját, belső érdekei szerint éljen. *[Ahogy nem mondanám soha, hogy egy antikváriusnak semmi köze ahhoz, milyen a retrospektív nemzeti bibliográfia (hanem örülök, ha a jobbítás szándékával igen is elmondja a véleményét), ugyanúgy kérem, hogy ilyet senki se kérjen. A fő szempont: a magyar – a bármikori, magyarok által lakott, vagy a magyar államiság alá tartozott terület – könyvkorpusz feltárása, nyilvántartása, hozzáférhetővé tétele, és megőrzése. Ez a közös cél.]*

A régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiai feldolgozása. Az Országos Széchényi Könyvtárnak, mint nemzeti könyvtárnak egyik alaptevékenysége a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* elkészítése és megjelentetése. Míg a jelen idők nemzeti könyvterméséről a kurrens nemzeti bibliográfia tájékoztat, addig a retrospektív nemzeti bibliográfia feladata az 1801 előtt nyomtatásban megjelent magyar vonatkozású dokumentumok számba vétele. Ezek körébe tartoznak fontossági sorrendben a nyelvi, a területi, a szerzői és a tartalmi hungarikumok. Közülük az utolsó csoporttal a bibliográfia szintjén nem foglalkozik a nemzeti könyvtár. A feladat így sem csekély, hiszen az első három hungarika kategóriába tartozó, 1801 előtti dokumentumok száma ***48.000*** körül mozog:

1. táblázat. *Nyelvi és területi régi magyarországi nyomtatványok*

Szabó Károly, *Régi Magyar Könyvtár,* I, Bp., 1879. és II, Bp., 1885. → *Régi Magyarországi Nyomtatványok*	1473–1700	**6 000**
Petrik Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860,* I–IV, Bp., 1888–1892.	1712–1800	**11 630**
Petrik Géza, *Magyarország bibliographiája,* V, Pótlások, Bp., 1971.	1712–1800	**7 660**
Petrik Géza, *Magyarország bibliographiája*, VII, Pótlások, Bp., 1989.	*1701*–1800	**655 + 5 364 = 6 019**
Petrik Géza, *Magyarország bibliographiája,* VIII, Pótlások (Nyomtatott szövegeket tartalmazó szentképek, gyászjelentések, színlapok bibliográfiája.), Bp., 1991.	*1701*–1800	**1 326**
Petrik Géza, *Magyarország bibliographiája* IX, Pótlások. (előkészületben)	*1701*–1800	***3 300***
Összesen	1473–1800	**35 935**

2. táblázat. *Szerzői régi magyarországi nyomtatványok*

Szabó Károly és Hellebrant Árpád, *Régi Magyar Könyvtár,* III, Bp., 1896–1898.	1480–1711	**4 805**
Szabó Károly és Hellebrant Árpád, *Régi Magyar Könyvtár*, III, Pótlások, kiegészítések, javítások, Bp., 1990–1996.	1480–1711	**2 887**
***Régi Magyar Könyvtár*, III/XVIII. század, I–II, Bp., 2005, 2007.**	1712–1800	**3 931**
Összesen	1480–1800	**11 623**

Nyelvi, területi és szerzői hungarikumok mindösszesen	1473–1800	**47 558**

Az OSZK Könyv- és Művelődéstörténeti Osztályának fő feladata az 1. táblázatban összefoglalt régi nyomtatványok bibliografizálása, azaz

- a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) retrospektív bibliográfia kiadása a kezdetektől 1700-ig Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtára* I. és II. kötetének anyaga és az annak megjelenése óta folyó könyvtörténeti és bibliográfiai kutatások alapján;
- 1701 és 1800 között Petrik Géza bibliográfiájának a kiegészítése a korábban még le nem írt, *újabb* nyelvi és területi hungarikumok felkutatásával és a *Petrik IX. Pótlások* kötetben

való publikálásával. E területen a cél évtizedek óta az, hogy a 18. század vonatkozásában is elérjük azt a 97-98%-os teljességet, amelynek alapján el lehet kezdeni az igényes, RMNy színvonalú 18. századi bibliográfia szerkesztését.

Az 1701 előtti korszakra vonatkozóan már jó ideje ez az arány. Ez teszi lehetővé az egyes nyomtatványok részletes leírását közreadó RMNy-kötetek folyamatos publikálását. Az 1971 óta megjelenő RMNy-kötetek kronologikus rendben haladva mutatják be a példányból ismert, valamint a megalapozottan és megbízható források alapján bizonyíthatóan feltételezhető kiadványokat. Ez utóbbiak száma elég magas: mintegy egyötödét teszi ki a teljes bibliográfiának.

Az eddig megjelent négy RMNy-kötetben – a kezdetektől 1670-ig – **3697** tétel szerepel. Az 1670 utáni harminc év könyvtermését két kötetben (1671–1685 és 1686–1700) tárgyaló RMNy utolsó sorszáma megközelíti várakozásaink szerint majd a **6000**-et. Ugyanakkor az egyes kötetek végén *Appendix*ben cáfoljuk a szakirodalomban alaptalanul feltételezett, továbbá tévesen meghatározott nyomtatványokat. Ezek száma eddig: **271**. Összehasonlításképpen a retrospektív bibliográfia alapját képező RMK I–II-ben 1700-ig összesen **3669** tétel található.

Az RMNy és a hozzákapcsolódó bibliográfiai és könyvtörténeti kutatás **igazi alapkutatás**. Célja egy-egy adott kiadvány formai és tartalmi jellemzőinek részletes feltárása a szerzőjére, a mű tartalmára, eset-leges eredeti szövegére vonatkozó filológiai ismereteknek, a nyomtatás adatainak és a kiadás körülményeinek a bemutatásával. Ehhez jön még hozzá a kutatási eredmények összefoglalása is. A kapcsolódó tételek felsorolása, illetve a példány- és példányteljesség-adatok zárják a leírást. *Ez utóbbi adatok azok, amelyek alapján az antikváriusok, de bárki más is jól tud tájékozódni a régi hazai nyomtatvány ritkaságáról.*

Közöljük továbbá a példányból ismeretes dokumentumok címlapfotóit, és azt a tíz mutatót, amely az egyes kötetekben bemutatott kiadványok különböző szempontok szerinti áttekintését célozza. Dehát ezek az RMNy-használók számára valószínűleg mind ismert tények.

Most inkább azért volt érdekes sommásan felidézni őket, hogy mindenki számára világossá váljék, hogy bibliográfiánk mindezekkel *alapot kíván nyújtani* a további kutatás számára.

Az előttünk álló két kötet leírásait is a Borsa Gedeon és az első kötet szerzői által kimunkált elvek további következetes megvalósításával készítjük, jottányit sem engedve abból az igényességből, amelyet a bibliográfia bel- és külföldi használói egyaránt elismernek. Jelenleg két teljes munkaidős és két részmunkaidős kutató végzi ezt a munkát.

Szívesen jobban a munkánk szolgálatába állítanánk a számítógépes technológia vívmányait is, ám 2015 novembere óta az MNB-honlap (mnb.oszk.hu) az Arcanum által működtetett részek meghibásodása miatt használhatatlanná vált. Hogyan is álmodozhatnánk akkor további fejlesztésekről? Pl. csak arról a nagyon egyszerű megoldásról, hogy a digitalizált retrospektív nemzeti bibliográfiában az előforduló, már digitalizált szakirodalmi hivatkozások vagy az egyes példányok digitalizált másolata egy kattintással elérhető lehessen; a betűtípusok alakfelismeréséről nem is beszélve. Milyen jó lenne ilyen elemekkel korszerűvé, és ezáltal még hatékonyabbá tenni az eddigi jól bevált elvek alapján végzett bibliográfiai feltárást!

Borsa Gedeon egyik tanítását kell idéznem, aki a bibliográfia-írás elvei kapcsán a következőt írta: „Csakis reálisan megvalósítható célokat érdemes kitűzni minden egyes résznél, különben a túlzott igényesség fékezőjévé válhat a munkálatoknak, de még nagyobb a veszélye annak, hogy akár zátonyra is juttathatja az egész vállalkozást.”[1]

---

[1] Borsa Gedeon, *Az 1801 előtti retrospektív magyar nemzeti bibliográfia a harmadik évezred küszöbén = Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, Osiris Kiadó, 2001 (Libri de libris), 144.

Ilyen reális cél pl. a szövegvariánsok felismerése, amelynek az RMNy-bibliográfia a kezdetektől fogva fokozott figyelmet szentel, és amellyel kapcsolatban Borda Lajosnak is voltak megjegyzései.

A szövegvariánsok meghatározása az RMNy szerint a következő: „Variánsnak minősül az egyazon kiadásból származó, de valamilyen okból részben megváltoztatott szedésű nyomtatvány. A különböző évekből származó variánsok külön tételben találhatók. Figyelmen kívül maradtak azonban azok az eltérések, amelyek a sajtóhibák kiigazításából eredtek."[2] Ennek értelmében pl. a *Vizsolyi biblia* véglegestől eltérő szedésű változatát, amelynek töredékét éppen az OSZK őrzi, külön számon tartja nyilván az RMNy (RMNy **635** és **652**).

Borda Lajos vitaindítójában a Pethe-biblia (Utrecht, 1794) 45 lehetséges változatát is említi, amelyekre maga a kiadó, Pethe Ferenc hívta fel a „Biblia-szeretők" figyelmét az általa kiadott első magyar nyelvű gazdasági lap, a *Vizsgálódó Magyar Gazda* 1796. decemberi számának[3] végén. Valójában nem szedésváltozatról van szó ebben az esetben, hanem a *Károli-biblia* két homloktáblával és térképekkel különböző papíron kiadott és különböző áron kapható variánsairól. Az RMNy-színvonalú, majdani Petrik-tétel valószínűleg az ideális, legteljesebb változatot fogja részletesen ismertetni. Példánykimutatásában fogja rögzíteni azt, hogy melyik példány milyen térképet, illetve homloktáblát tartalmaz.

Továbbra sem véljük reális célnak azt, hogy nemzeti bibliográfiai kutatásaink kiterjedjenek a vitairatban említett *kiadói kötésvariánsokra, a papír minőségére* vagy a *vízjelekre* is. Biztos, hogy nagy késleltetést okozna ezek minőségi érvényesítése munkánkban. Kikutatásukra kinek-kinek sajátmagának kell megkeresni a lehetőséget, először is megtalálni vagy kinevelni a megfelelő szakembergárdát etc., etc.

Ugyanakkor amennyiben egy nyomtatvánnyal kapcsolatosan a szakirodalom már foglalkozott a papírral vagy a vízjelekkel, az eredményeket az RMNy-tétel összegzi. Így természetes, hogy az 1477-ben nyomtatott *Confessionale* ősnyomtatvány magyarországi megjelenését éppen a papír vízjelére alapozó Fitz József érvelését részletesen ismertette a róla szóló tétel (RMNy **3**). Vagy a most készülő RMNy-kötetben kerül sorra az a három imádságoskönyv, amely Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári nyomdájában 1673-ban jelent meg. (*Pósaházi János Sibelius imádságainak fordítása* = RMK I 1551; Técsi Joó Miklós, *Lilium humilitatis* = RMK I 1553; Szathmárnémeti Mihály, *Mennyei tárház kulcsa* = RMK I 1149). Ezek egy-egy példánya azonos kolligátum kötetben őrződött meg, amely ma az Akadémiai Könyvtárban van (RM I 8° 57/koll. 3.) Fazakas Gergely e kötet ismertetése kapcsán jegyzi meg, hogy „különösen izgalmas lenne egy, a kiadói, a forgalmazói és a felhasználói szándékot, valamint a lehetséges kötethasználato(ka)t egyszerre vizsgáló, szisztematikus kolligátumtörténeti kutatás, a *Lilium* mellett más imádságos- és elmélkedő könyvekre is kiterjesztve."[4] De ő ezt a kutatást nem az RMNy-től várja!

Ilyen és ehhez hasonló érdekes kutatások mind elvégezhetők az RMNy eredményei alapján, de **nem** annak keretében.

Maga Borsa Gedeon két jelentős alapkutatást indított el annak érdekében, hogy a retrospektív bibliográfia szilárd alapokon állhasson: ez pedig a betűtípus kutatás és a *Régi Magyarországi Szerzők* (RMSz) névjegyzék elveinek kimunkálása és gyakorlati megvalósítása. Minekünk ezen a téren kellett és kell eljutnunk a teljesség felé, vagyis egészen 1800-ig folytatni mindkét területen az eddigi kutatást.

---

[2] *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473–1600*, szerk. Borsa Gedeon, Bp., Akadémiai Kiadó, 1971, 32.

[3] Bécs, *Gazdaságbéli Magyar Társaság*, 1796. – Országos Széchényi Könyvtár, jelzete: H 26.819. A *Gazdaságot tzélozo ujság* folytatása.

[4] Fazakas Gergely Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet: a lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 294.

1700-ig elkészült, és így teljessé vált tudásunk a történelmi Magyarország területén működött nyomdák betű- és díszkészletéről.[5] V. Ecsedy Juditnak, a hazai tipográfiai kutatások fő szakértőjének a vezetésével az elmúlt évtizedekben OTKA- és NKFI-projektek sorozata célozta meg ugyanennek a kutatásnak a 18. századra való kiteljesítését.[6] Így annak eldöntése, hogy egy nyomtatvány hazai-e vagy sem, a 18. század vonatkozásában sem lesz belátható időn belül lehetetlen.

S éppen a betűtípus-kutatás eredményeinek köszönhető, hogy **nem** a nemzeti bibliográfia keretein belül, hanem magánvállalkozásban, éppen Borda Lajos kiadásában jelent meg V. Ecsedy Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800* (Bp., Borda Antikvárium, 1996.) című értékes összeállítása. Ehhez csatlakozott német nyelven a koholt németországi nyomdahellyel kiadott régi hazai nyomtatványaink bibliográfiája: *Alte ungarische Bücher mit falschen deutschen Druckorten 1561–1800,* Bp., 1999 – ugyancsak a Borda Antikvárium kiadásában. Hasonló kutatások támogatása az antikváriusok részéről nagyon dicséretes, hálásak is vagyunk érte.

A Borsa Gedeon által kezdeményezett másik háttérkutatás: az RMSz, amely a szerzői hungarikumok feltárása szempontjából elengedhetetlen segédeszköz. Wix Györgyné áldozatos munkájának köszönhetően már kézbevezető, sőt a CERL adatbázisában is megtalálható az 1701 előtt tevékenykedett hazai szerzők névjegyzéke. Most Deák Eszter szerkeszti a 18. századi RMSz kötetet.

Ezzel már át is tértünk az RMK III. kategóriába tartozó nyomtatványok bibliográfiájára, amely – miként azt az 2. táblázat is mutatja – a retrospektív nemzeti bibliográfia szerves része. E téren a Dörnyei Sándor által szerkesztett *Pótlások* **2887** eddig az RMK III-ban le nem írt tételt adott közre 1711-ig. Dörnyei Sándor és Szávuly Mária számba vette a 18. századi RMK III-akat is: két korszakra osztva a századot: 1712 és 1760 között, illetve 1761 és 1800 között összesen **3931** tételt írtak le ebben a bibliográfiai alapvetésben.

Borda Lajos azt javasolja, hogy az RMNy-ben szerepeljenek Laskai Osvát és Temesvári Pelbárt szórványosan magyar szavakat tartalmazó művei. Ezek eddig sem maradtak ki a nemzeti bibliográfiából, hanem a két jeles ferences szerző többi művével együtt az RMK III-ban foglalnak helyet.

Az RMNy első kötetének megjelenése, 1971 óta valóban árnyaltabbá vált annak eldöntése, hogy milyen szövegmennyiség kell ahhoz, hogy egy nyomtatvány *nyelvi* hungarikum legyen, és bekerüljön az RMNy-be.[7] A meghatározás szerint a 16. század közepéig már a szövegben szórványosan előforduló szavak, kifejezések elegendőek ehhez a személy- és földrajzi nevek kivételével. Az RMNy *Pótlásainak* közreadásakor tehát gondolni fogunk Borda Lajos felvetésére!

Szilády Áron példás részletességgel már korábban feltárta a Temesvári *Rosarium*ának második könyvében szereplő magyar szavakat.[8] Ezek kevés kivételtől eltekintve főleg állatnevek – abból adódóan, hogy a prédikátorok nagy előszeretettel emlegették az állatmeséket példázatokként hallgatóiknak, és időnként megnevezték magyarul is őket. Pl.: *evet, fajd, ökörszem, patkány, viza,* de említi a következő szavakat is: *fánk, fassang, gomba, hársfa* etc.

Hasonló észrevételek figyelembe vételére a jövőben is készek vagyunk.

P. Vásárhelyi Judit

---

[5] *Hungaria typographica 1473–1700,* I–II/1–2, Budapest, Balassi, Országos Széchényi Könyvtár, 2004–2014.

[6] OTKA K 68257: *18. századi magyar vonatkozású nyomtatott és illusztrált könyvek feltárása (1701–1750)* és NKFI K 104231: *Nyomtatott és illusztrált magyarországi és magyar vonatkozású könyvek tipográfiai feltárása a 18. század második felében (1751–1780).*

[7] Borsa Gedeon, *A régi nyomtatott dokumentumok magyar vonatkozásai* = Uő, Könyvtörténeti írások, IV. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2000, 86.

[8] Szilády Áron, *Temesvári Pelbárt élete és munkái*, Bp., Franklin, 1880, 67–73.

A *Régi Magyarországi Nyomtatványok* (RMNy) tudománytörténeti helyzete. Megjegyzések a bibliográfiai egység fogalmáról. Szeretném előrebocsátani: az RMNy nem tekinthető szokványos bibliográfiának. Leginkább egy sok évszázados értelmiségi hagyomány összefoglalásának és modern formában való újraalkotásának lehet tartani. Ezért mielőtt válaszolnék a felvetett konkrét kérdésekre, szükségesnek látszik az RMNy kialakulásának rövid áttekintése. Elsősorban Holl Béla magisztrális tanulmányára támaszkodom.[1] De elengedhetetlen ez az áttekintés ahhoz, hogy láthatóvá váljék, milyen keretek között célszerű szemlélni a szóban forgó kérdéseket.

Az RMNy-vállalkozás ma valóban a történetileg kialakult nagy hazai és határon túli könyvtárak állományaira épül. Ezek között két-három alaptípust lehet megkülönböztetni. Nagy részük a különböző felekezetű iskolákban alakult ki, mint Debrecen, Sárospatak, Nagyenyed, Kolozsvár, stb. nagy gyűjteményei. Végső soron ilyen a budapesti Egyetemi Könyvtár is. Más könyvtárakat művelt főpapok és főurak alapítottak, mint a gyulafehérvárit, pécsit, székesfehérvárit, kalocsait, marosvásárhelyit, vagy éppen az Országos Széchényi Könyvtárat. Később ezek a könyvtárak fogadták be a 19–20. századi, nagy könyvgyűjtők hagyatékait, például Ráth Györgyét, Todoreszku Gyuláét, stb.

E könyvtárak kialakulásában sokféle tényező játszott szerepet. Csak példaként említek néhányat. Legfőképpen az oktatás és vallásgyakorlás könyvigénye, a tudományos érdeklődés és a reprezentáció. A bibliofil könyvgyűjtés ezekhez képest jóval későbbi fejlemény. Történeti értelemben tehát nem áll meg a könyvgyűjtő, könyvkereskedő, bibliográfus sorrend, amelyet a vitaindító írás okfejtése alapjául választott. Sőt a bibliofil gyűjtő szinte speciális eset. A többi gyűjtő számára nem elsődleges a pénzben kifejezhető érték. De sokszor még a bibliofil gyűjtő számára is fontosabb a könyv kiállításának művészi jellege, tartalmi, tudományos vagy érzelmi értéke.

A pénzben kifejezhető érték csak a kereskedő számára elsődleges. Kétségtelen ezért, hogy a kereskedőknek, antikváriusoknak a könyvek minél részletesebb nyilvántartására van szükségük, amely regisztrálja a szedésváltozatokat, kötéseket, posszesszorokat stb., esetleg még a papírminőség különbségeit is. Csakhogy a bibliográfiáknak nem ez a típusú részletes nyilvántartás a feladatuk. Az ilyen jellegű nyilvántartásra inkább a katalógusok alkalmasak. A bibliográfia, különösen a retrospektív nemzeti bibliográfia nem kereskedelmi segédkönyv. Igaz sokszor erre a célra is jól használható, s az észszerű és lehetséges mértékig mindent meg kell tenni azért, hogy erre a célra is minél használhatóbb legyen.[2]

Hogy mi a retrospektív nemzeti bibliográfia feladata, annak megértéséhez először is azt kell megvizsgálni, hogy milyen igények és célok hívták életre, másodszor pedig azt, hogy milyen igényeket és célokat kell ma szolgálnia.

Az első nagy európai bibliográfiákat, mint például Joannes Trithemius vagy Conrad Gesner művei, alapvetően két nagy törekvés hozta létre. Egyrészről a megnövekedett méretű tudás számba-

[1] Holl Béla, *A historia litteraria magyarországi története* = Uő, *Laus librorum,* Válogatott tanulmányok, Budapest, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédiai Munkaközösség, 2000, 85–133. – A tanulmány az RMNy első kötete bevezetéseként készült. Ott azonban terjedelmi okoknál fogva nem jelent meg. Ezért hosszú ideig csak kéziratos formában lehetett megismerni. Ma is hálával őrzöm a Holl Béla által nekem ajándékozott gépiratos példányt. Hozzászólásom első fele főként erre a tanulmányra támaszkodik. A továbbiakban csak azokra az adatokra hivatkozom külön, amelyeknek teljes dokumentációja nem található meg Holl Béla közleményében.

[2] A különféle könyvjegyzékek forrástipológiájáról, például kiadói katalógusok, magán- és közgyűjtemények katalógusai, hagyatéki leltárak, stb. mindenkinél többet tud beszélgetésünk moderátora, Monok István főigazgató úr. A lényeg azonban könnyen összefoglalható: Ezek mind különféle gyakorlati igényeket elégítenek ki. Összetartja azonban őket egy alapelv. Minden esetben egy adott könyvállomány leírására vállalkoznak, igaz nagyon különféle szempontokból és nagyon eltérő igényességgel.

DOI 10.17167/MKSZ.2017.1.106

vételének és rendszerezésének igénye, másrészről egy-egy közösség, intézmény múltjának áttekintése, önértelmezési szándéka, tudósvoltának igazolása. Mindez a legkülönfélébb műfajokban valósult meg: rendtörténetek, rendi írói lexikonok, egyháztörténetek, nemzeti, területi írói lexikonok stb., vagyis a historia litteraria keretei között, a tudósság emlékeinek, dokumentumainak leírására vállalkozó műfajokban. Az idetartozó műveknek sohasem egy-egy konkrét könyvállomány leírása a célja, hanem a tudás és tudósság rendszerezése, dokumentálása. A könyvekre nem mint konkrét tárgyakra tekintenek, hanem mint a tudás és műveltség hordozóira.

Nézzük ezután konkrétan a magyar nemzeti bibliográfia előzményeit. Az origo, a kezdet mindenképpen David Czwittinger híres műve a *Specimen Hungariae litteratae* (Lipcse, 1711), vagyis *Mutatvány a művelt Magyarországból*, az első, magyar, írói életrajzi lexikon. Összegyűjtésének, kiadásának oka egy tipikusan ismétlődő művelődéstörténeti esemény volt: egy magát fölényben érző kultúra képviselője lekicsinylő véleményt mond az elmaradottabb műveltségűnek tartott szomszédról. Nevezetesen Jacob Friedrich Reimann kritikája, akinek állítása szerint a magyaroknál nincsen tudomány, nincsenek tudósok, nincsenek nyomtatott könyvek, többre becsülnek egy szép lovat, mint egy könyvritkaságot. Meg kellett tehát mutatni, hogy nálunk is található ilyesmi. Czwittingernek aztán számos követője akadt a 18. században. Nincs most idő kitérni ezekre, de leszögezhetjük, hogy nagy erővel indult meg a magyarországi historia litteraria művelése, a magyarországi tudás és tudósság dokumentumainak nyomtatott és kéziratos művekben való rendszerezése.

Sok minden állt e mögött a czwittingeri szándékon kívül. A tudós világ és a nemzet érdeklődésének felébredése a romantika jegyében általában a múlt és speciálisan a nemzeti múlt iránt. Könyvgyűjtő főurak és főpapok reprezentációs igénye, a műveltség és a műveltség dokumentumai iránti lelkesedése, a nép és a nemzet felemelésének, naggyá tételének szándéka. Ezért gyűjtenek, ezért adják ki könyvtáraik katalógusait, amelyekre majd alapozódik az első nemzeti bibliográfiának tekinthető munka, Sándor István *Magyar könyvesház*a (Győr 1802).

Főként a tudományok részekre szakadásának folyamata volt az, ami kiszakította a nemzeti bibliográfiát a historia litteraria keretei közül. Ennek lett következménye a szervezett tudományos élet kialakulása, a tudomány intézményesülése, a rendszeres folyóiratkiadás megindulása, egyáltalán a tudománytörténet pozitivista korszaka, célkitűzései.

Mindennek egyik kimagasló teljesítménye Szabó Károly korszakos jelentőségű bibliográfiája, a *Régi Magyar Könyvtár I–III* (Budapest, 1879–1898). A nemzeti bibliográfia eszméje tehát nem a könyvgyűjtésből nőtt ki, és született meg, bár erre támaszkodott, hanem a magyarországi tudósság története iránti érdeklődésből, múltunk, műveltségünk dokumentálási igényéből, a nemzeti öneszmélés egyik igen szimpatikus gesztusából. Hogy megértsük az RMNy tudománytörténeti helyzetét, szükséges egy pillantást vetni az RMK fogadtatására, hatására is.

Szabó Károly művét óriási lelkesedés fogadta. Volt olyan kritika, amely a nemzet tanító mesterének nevezte szerzőjét. A lelkesedésből tettek is születtek. Azonnal elkezdődött az adalékirodalom korszaka. Főként a *Magyar Könyvszemlé*ben, de más folyóiratokban is egyre-másra jelentek meg a Szabó művét kiegészítő közlemények, címleírások. A nagyobb történeti állománnyal rendelkező könyvtárak, például Pannonhalma, Kassa, Nyitra, stb. egymásután tették közzé régi könyveik állományáról készített katalógusaikat. Ekkor hozták létre a nagy könyvtárak, a Széchényi Könyvtár, az Akadémiai Könyvtár, az Erdélyi Múzeum, stb. RMK-különgyűjteményeiket. „Ebben az időszakban kezdett bibliofil gyűjtők egész sora, pl. Ráth György, Ágoston József, Todoreszku Gyula stb, „régi magyar könyvtárat" gyűjteni." Nyugodtan ki lehet jelenteni, hogy ekkor vált a régi magyar könyv a nemzeti büszkeség tárgyává, ereklyéjévé, ekkor keletkezett és tart máig kultusza. Csupán zárójeles megjegyzést érdemel, hogy ezért növekedett meg, és ezért magas ma is antikvár értéke. Vagyis a kereskedelmi ár igazi felhajtó ereje a tudományos feldolgozás és annak minősége. A tudományos feldolgozást viszont a tudomány, és nem a könyvkereskedelem szempontjai szerint érde-

mes végezni. Hiszen, ha nem lehet tudni, hogy miért különösen értékes a megvásárlásra kiszemelt könyv, akkor nyilvánvalóan kevesebbet is áldoz majd érte a gyűjtő.

A környező országok nemzeti bibliográfiáinak létrehozását is igen nagy mértékben Szabó Károly műve inspirálta. Joan Bianu és Nerva Hodoş román és Ján Čaplovič szlovák nemzeti bibliográfiái nem függetlenek az RMK megjelenésétől.

A rengeteg kiegészítés láttán igen hamar megszületett az újrafeldolgozás igénye. Varjú Elemér már 1898-ban részletes indítványt tett erre nézve a *Magyar Könyvszemle* hasábjain. Nincs most lehetőség az újrafeldolgozás főbb állomásairól, Sztripszky Hiador és Dézsi Lajos munkáiról s a legkülönfélébb nehézségekről és tervekről részletesen szólni. Az újrafeldolgozás végül az 1950-es évek elején indult meg intézményes formában, és folyik máig. Az RMNy 1971 és 2012 között megjelent négy és a készülő félben lévő 5. kötete tanúskodik erről, továbbá az elkészült betűtípus-repertóriumok, a Petrik és az RMK III kiegészítő kötetei, az RMSz és számos más kiadvány. De ezekről P. Vásárhelyi Judit már részletesen beszámolt.

Most csupán az általa ismertetett alapvető tényeket és adatokat kívánom néhány szempontból továbbgondolni. Először azt emelem ki gondolatmenetéből, hogy az RMNy nem elégszik meg a puszta bibliográfiai leírással, hanem az egyes kiadványok és művek mély tartalmi ismertetésére vállalkozik. Összefoglalja a szaktudományoknak az adott műre vonatkozó legfontosabb eredményeit. A könyvészeti és nyomdatörténeti szakirodalomról pedig szándékai szerint hiánytalanul számot ad, kritikailag értékeli az eddigi megállapításokat, és számos esetben cáfolja, helyesbíti, megerősíti, vagy kiegészíti azokat.

Az egyes kötetek készítése során a feldolgozandó anyag kényszerítő hatására a tartalmi ismertetés és a szakirodalmi összefoglalás egymáshoz viszonyított aránya lényegesen megváltozott. Az első kötetben szinte minden tételnek gazdag szakirodalma volt, ezért a műben foglalt szöveg tartalma a szakemberek számára ismertnek volt tekinthető. A 2., a 3. és a 4. kötet tételei esetében azonban egyre szerényebb a szakirodalom, ezért a tételek egyre nagyobb gondot fordítanak az egyes kiadványok tartalmi leírására. Sokszor kell egy-két mondatban összefoglalni, miről szól egy-egy teológiai tézisfüzet, vitairat, vallási tanítás, alkalmi vers, tankönyv vagy gyászbeszéd, mik voltak keletkezési körülményei, megjelenésének okai, céljai. Ha ez nem történne meg, nem lehetne elhelyezni a művet saját művelődéstörténeti kapcsolatrendszerében. Ebből következik, hogy az RMNy miközben szándékoltan fakticista, azaz a puszta tények rögzítését szem előtt tartó gyakorlatot követ, mégis sok szempontból értékelni kényszerül a feldolgozott időszak irodalmának komoly hányadát. Először is eldönti, mi számít egy kiadványnak, azon belül mi tekinthető egyetlen, esetleg önálló műnek, egyetlen szövegegységnek. Továbbá az egyes egységeken belül, melyek a struktúra lényeges elemei, milyen ezek hierarchiája. Továbbá minden egyes művet műfajilag külön-külön minősít. Számtalan munkának feltárja kontextuális viszonylatrendszerét: előző és későbbi kiadások, kiadástípusok (ezek különösen fontosak például a Balassi-versek, vagy éppen a Heidelbergi Káté esetében), válaszok, viszontválaszok, források, fordítások, sorozatok, stb. Vagyis az anyag strukturált feltárásának igen mélyreható következményei vannak az értelmezés tekintetében, és itt a könyvészeti értelmezés csak az egyik, bár valóban a legfontosabb szempont sok más tényező mellett.

Minderre a hagyományok köteleznek. Az RMNy a historia litteraria egyetemességéből nőtt ki, s azok a szerkesztési elvek, az a leírási gyakorlat, amelyet az előttünk járó generáció alakított ki, ugyanoda vezeti vissza. Ha akarjuk, ha nem, ez a gyakorlat egyrészt ismét a tudományok egyetemességét ragadja meg, másrészt a magyarországi tudás, műveltség, tudósság egy szegmensének olyan részletes és gazdag dokumentációját hozza létre, amely – nyugodtan kijelenthetem – világviszonylatban is páratlan. Ez két tényezőnek köszönhető. Az egyik a magyarországi forrásanyag sajátossága, amely – ezzel Péter Katalin meglátását idézem föl – elég nagy ahhoz, hogy feltárásából és elemzéséből érvényes következtetéseket vonhassunk le a magyarországi művelődés egészére

nézve, de paradox módon elég kicsi ahhoz, hogy minden részletében feldolgozható legyen.[3] A másik, hogy a feldolgozás munkáját kellő alázattal és felkészültséggel, s legfőképpen kellő alapossággal végezzék készítői. Ezért állíthatjuk, hogy az RMNy nem puszta bibliográfia. Ma a korszakkal foglalkozó minden történeti tudományág nélkülözhetetlen és jól használható kézikönyve. Sajátos enciklopédiája a 15–17. századi magyarországi művelődésnek, feltárója, őrzője, továbbadója a Regnum Hungariae kultúrájának.[4]

E történeti áttekintés háttere előtt érdemes megvizsgálni néhány kérdést, amelyet a vitaindító írás felvetett. A legegyszerűbb, ha azzal a három tétellel kezdem, amellyel a vitaindító hosszasan foglalkozik. Az itt felmerülő problémákra adható felelet ugyanis – implicit módon – az elvinek gondolt kérdésekre is választ ad. A három tétel: Medgyesi Pál 1638-ban Lőcsén nyomtatott *Praxis pietatis*a és a hozzá kapcsolódó öröknaptár (RMNy 1735), Geleji Katona István *Titkok titka* című műve és függeléke, a *Magyar Grammatikácska* (Gyulafehérvár 1645, RMNy 2103), valamint Werbőczy István *Decretuma* Telegdi Miklós hozzá tartozó *Index*ével, amelyet két részletben 1639-ben és 1642-ben nyomtattak Debrecenben (RMNy 1922).

Miért tekintjük ezeket egy bibliográfiai egységnek?

A bibliográfiai egység fogalmát Borsa Gedeon rendkívüli alapossággal járta körül egy 1985. évi tanulmányában.[5] Bevezetésül ebből a tanulmányból idézek néhány mondatot: „Általában fennáll a bizonytalanság, hogy a kézbe vett nyomtatvány jelenlegi formájában vajon azonos-e az eredeti kiadvánnyal, vagy annak csak egy része…" [Csak] „ennyi sok bizonytalansági tényező előre bocsátása után… kísérelhető meg a döntés…"[6] Lássuk ezek után a definíciót: „az együttes megjelentetés szándéka a mértékadó. Amit a nyomtatvány megjelentetője a nyomdász vagy a kiadó együtt hozott forgalomba, azok közösen alkotnak egyetlen bibliográfiai egységet, amit pedig külön-külön, azok, – ebből a szempontból – egymástól függetlenek. Ez az elméleti meghatározás, tehát… néhány évszázados szándék utólagos meghatározását teszi szükségessé. Ráadásul az sem ritkán fordul elő, hogy ugyanazokat a kinyomtatott íveket a közreadók egyszer önállóan, máskor együttesen hozták forgalomba. Ezek után könnyű belátni, hogy a gyakorlati válaszadás a bibliográfiai egység kérdésében nem lehet minden esetben tökéletesen biztos, sem pedig teljesen objektív. Rendkívül sokféle szempont lehetséges, amelynek alapján az egykori szándék rekonstruálása megkísérelhető."[7]

A tanulmány ezután a lehető legrészletesebben áttekinti azokat a formai és tartalmi szempontokat. amelyek segíthetnek a döntésben. A bibliográfiai egység fogalma tehát nem matematikai tétel, amit bizonyítani lehet, hanem konvenció, amelyhez lehet, és a tapasztalatok szerint érdemes igazodni.

A részletek ismertetését igyekszem most pótolni a gyakorlati példákkal. Az RMNy tételíróját nem tehet mást, minthogy törekszik minél következetesebben érvényesíteni a fenti meghatározást. Megfelelően kidolgozott definíciók nélkül ugyanis lehetetlen rendet tartani egy olyan roppant

---

[3] Péter Katalin, *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotaiban* = *Történelmi Szemle*, 27(1984), 80–102.

[4] Hogy munkánk e tekintetben sikeres, számomra az bizonyította leginkább, hogy az egyes kötetek megjelenése után jónéhány irodalomtörténész, történész kollégám közölte velem, hogy kiadványunkat nem úgy forgatja, mint bibliográfiát, hanem olyan izgalommal olvassa elejétől végig, ahogy a regényeket szokás.

[5] Borsa Gedeon, *A bibliográfiai egység fogalma a régi nyomtatványoknál* = Uő, *Könyvtörténeti írások* IV, Módszertani cikkek és kutatási eredmények, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2000, 97–107.

[6] *Uo*. 97.

[7] *Uo*. 97.

anyagban, mint amekkorát az RMNy-nek kell feldolgoznia. A definíció azonban maga jelzi, hogy rendkívül sok a bizonytalanság, nincsenek teljesen objektív válaszok. Más meghatározás viszont nem áll rendelkezésre. Tehát érvényesíteni kell a fenti definíció alapján az objektivitást, amennyire lehet, és korrekten jelezni kell a bizonytalanságokat, de hiánytalanul el kell számolni minden ismert adattal és megállapítással.

Nézzük ezek után a három példát, megtörténik-e mindez az RMNy tételekben?

Medgyesi Pál: Praxis pietatis. **Lőcsén 1638** (**RMNy 1735**)

Idézet Borda Lajos vitaindítójából: „A példányokban önálló füzetjellel megjelent csíziót, mint a nyomtatvány részét említi az RMNy, miután a csízió példányai néhány kivételtől eltekintve a *Praxis* példányaiban maradtak fenn. Nem mindegyikben, a Szabó által leírtban például nem. Mivel a *Csízió*, mint önálló nyomtatvány is forgalomba került… ez elég ok arra, hogy önálló tételként írják le az RMNy-ben."

Először is némileg módosítanom kell a fentieket, mivel igen pontatlan a megfogalmazásuk. Egyrészt nem csízióról van szó, hanem *Minden esztendőre szolgáló örök kalendárium*ról 1638–1658 közöttire, ebben a naptártáblák egyik rubrikájában olvasható egy magyar nyelvű *Cisio Janus*. Másrészt a példányok nem néhány kivételtől eltekintve, hanem jelenlegi ismereteink szerint, egy kivételtől eltekintve találhatóak meg a *Praxis* példányaiban.

Aki kicsit is ismeri a liturgikus műfajokat, annak nem kell külön bizonygatni, hogy az imádságoskönyv és az öröknaptár szervesen összetartozik. Számos imádságoskönyvnek része az öröknaptár. A magyar reformátusoknál Szenci Molnár Albert kezdte ennek divatját (*Imádságos könyvecske.* Heidelberg 1621, RMNy 1238). Az együttes megjelentetés szándéka tehát bizonyos. Ezt rögzíti az RMNy. Valóban előfordulhat, hogy az öröknaptár néhány példánya önállóan is forgalomba került. Ezt feltételezte már Esze Tamás és Borsa Gedeon is. Egy ilyen példányt írt le hely és év nélküli kiadványként 1911-ben az Erdélyi Múzeumból Ferenczi Zoltán. Mindezt ugyancsak rögzíti az RMNy. De az is bizonyos, hogy nem önálló munkafolyamatban, és nem önálló nyomtatványként készült az öröknaptár, hiszen a *Praxis pietatis* 1641. évi újabb lőcsei kiadásához (RMNy 1895) már új időhatárokkal (1642–1665) új öröknaptárt nyomtattak. A biztos tények rögzítve vannak, a felmerülő lehetőségek korrektül számba vannak véve. Nincs olyan tény vagy lehetőség, és nincs olyan korábbi állítás, amellyel a tétel nem számol el. A tárgymutatóban az öröknaptár címszó alatt is meg van jelenítve a tétel száma. Minden tekintetben azonban nincs bizonyosság. Semmi sem bizonyítja, hogy az öröknaptár önálló kiadványként is létezett, de az lehetséges, amint említettük, hogy néhány példánya önállóan került forgalomba. De az egyetlen szólóban fennmaradt példány még nem bizonyítja, hogy általában véve is forgalmazták önálló kiadványként. Sőt minden valószínűség ellene szól. Ennyi erővel minden imádságoskönyvhöz tartozó minden öröknaptárt önálló kiadványként is feltételezni kellene. De ilyesmire utaló adatok vagy analógiák nem ismeretesek. Sőt azonnal felmerül az eshetőség, hogy nem kellene-e minden kiadvány elvben önállónak tekinthető részét önálló bibliográfiai egységként írni le. Ez az elv azonban kezelhetetlenné tenné az anyagot, és az egykori valóságot is igen durván meghamisítaná. Bele kell nyugodni abba, hogy megállapításainkban maradnak bizonytalanságok.

Geleji Katona István: Titkok titka. Gyulafehérvár 1645 (**RMNy 2103**).

Ezzel a példával kapcsolatban némileg egyszerűbb a helyzet. Idézem a vitaindítót: „A könyv példányaiban található a szerző *Magyar grammatikácska* című, önálló címlappal és önálló füzetjellel ellátott nyolc oldalas műve, melyet az RMNy egy bibliográfiai tételként ír le, de Szabó… nagyon helyesen, mint két önálló nyomtatványt. Az RMNy anélkül, hogy vizsgálta volna az okokat, kész tényként kezeli, hogy bibliográfiai szempontból összetartoznak…. Ha nincs kérdés, nem is kell azt megválaszolni."

A helyzet, mint mondtam, egyszerűbb. sőt egészen egyszerű. Az RMNy vizsgálta az okokat! Idézi is Geleji előszavát: „mind az által elgondoltam, hogy a magam írásomnak és szólásomnak mentségére a könyv farkára valami ***Observatiotskákat*** ragasszak." És mi a szóban forgó mű címe? *Magyar Grammatikácska, avagy az igaz magyar írásban és szólásban kívántató néhány szükséges* ***observatiók.***

Nem hiszem, hogy létezik ennél egyértelműbb filológiai bizonyíték. Direkt, közvetlen szerzői nyilatkozat arról, hogy a két munkát együtt kívánták forgalmazni. De a füzetjelzés is, ellentétben a vitaindító állításával, egyértelműen erre utal. Medgyesi és Geleji nyelvészeti vitájából ugyancsak ez tűnik ki. Az erre vonatkozó legfrissebb tanulmányra, Bartók István kritikatörténeti monográfiájára is hivatkozik a tétel. Nem folytatom. Hasznos lett volna figyelmesebben olvasni el a kifogásolt szöveget.

Werbőczy István: Decretum – Telegdi Miklós: Index. Debrecen 1642 (RMNy 1922)

Werbőczy István 1639-ben Debrecenben kinyomtatott *Decretum*át és Telegdi Miklósnak a törvénykönyvhöz készített, 1642-ben ugyancsak Debrecenben nyomtatott *Index*ét egy bibliográfiai egységként, egy tételben írja le az RMNy. Számos együttes kiadásuk bizonyítja, hogy szorosan összetartoznak, egyetlen kiadványt alkotnak. Ezt senki sem vitatja. Tény, hogy a *Decretum* már 1639-ben elkészült. A kiadvány az előszó tanúsága szerint Bethlen Péter költségén jelent meg. Elképzelhetetlen, hogy a főúrnak nem a teljes munkára volt igénye. A nyomtatás azonban valami miatt félbeszakadt. Nem tudjuk miért. Talán az 1640. áprilisi súlyos tűzvész miatt, de 1640–1641-ben nem, vagy alig termelt a nyomda. Mihelyt azonban lehetősége nyílott a nyomdásznak, befejezte a félbehagyott munkát. Nem elképzelhetetlen, hogy néhány *Index* nélküli példány forgalomba került időközben, de a kiadói szándék biztosan nem ez volt, hiszen a teljes példányok sokkal értékesebbek, sokkal nagyobb hasznot hoznak.

A helyzet hasonló, mint a *Praxis pietatis* esetében. Minden ismert adattal pontosan és hiánytalanul elszámol az RMNy. Ami biztos, tényként írja le, ami felmerülő lehetőség, de nem bizonyítható, azt is számba veszi, és mint lehetőséget rögzíti. Korrekt és megbízható alapot nyújt minden további kutatáshoz.

E ponton azonban kénytelen vagyok még egy megjegyzést tenni a tétel kapcsán. Idézem a vitaindítót: „Nem gondolhatják komolyan, hogy Fodorik kinyomtat egy terjedelmes törvénytárat 1639-ben, majd félre teszi, ezt követően pedig három évet azon vacillál, hogy nyomtasson-e hozzá mutatót, ahelyett, hogy árulná."

Hogy árulta-e Fodorik az adott három évben a Törvénytárat, azt nem lehet tudni. De hogy megfelelő mutatók nélkül nem tekintették teljesnek a műveket, és nem hozták forgalomba, arra van analógia. Johann Heinrich Alsted Gyulafehérvárott megjelent *Prodromus religionis Christianae*ja a kálvinista tanítás monumentális összefoglalása (RMNy 1877). Impresszumában az 1635-ös évszám olvasható, de levéltári adatok alapján megállapítható, hogy a nyomtatást csak 1639-ben fejezték be. Megfelelő indexek, azaz mutatók nélkül azonban nem hozták forgalomba. Mikor az időközben elhunyt szerző veje, Johann Heinrich Bisterfeld 1640 novemberében visszatért diplomáciai útjáról, akkor tudott hozzáfogni a mutatók elkészítéséhez, és csak 1641-ben tudta kinyomtattatni a gyulafehérvári műhelyben. Bizony évekig várta a fő mű az indexeket. Addig nem árulták. De például Káldi György Tízparancsolatról szóló prédikációi több mint negyven évet porosodtak a nagyszombati nyomda raktárában, amíg 1681 körül forgalomba kerültek (*Istennek szent akaratja*. Nagyszombat 1681, RMK I 1268).

A továbbiakban csak igen röviden válaszolok a három példa kapcsán felmerülő néhány kérdésre, köztük olyanokra, amelyeket a vitaindító elvi problémának tart.

A három példa kapcsán a következő megoldást javasolja a vitaindító: „a kolligátumokban talál-

ható olyan nyomtatványokat, amelyekre nincs utalás, hogy az adott könyv részei, önálló tételként kell felvenni megjegyezve, hogy példányai egy másik könyvbe kötve maradtak fenn."

Ebben teljesen egyetértünk! Csak előbb meg kell állapítani, hogy az adott könyv kolligátum-e. Ez történt a három idézett esetben is. A *Praxis pietatis* és az *Öröknaptár* nem kolligátum, hanem egyetlen kiadvány. A *Titkok titka* és a *Grammatikácska* sem kolligátum, hanem egyetlen kiadvány. Werbőczy *Decretum*a és Telegdi *Index*e sem kolligátum, hanem egyetlen kiadvány. A valódi kolligátumok egyes darabjait pedig valóban önálló tételként kell leírni, mint Veresmarti két művét, amelyet szintén emleget a vitaindító: *Intő és tanító levél* (Pozsony 1639, RMNy 1788) és *Az eretnekeknek adott hit megtartásáról*. (Pozsony 1641, RMNy 1902). Ez valóban szép példája annak, hogy, ha két, egyébként össze nem tartozó művet később egybeköt a kiadó, és úgy is forgalmazza, attól a két mű még nem tekinthető egyetlen bibliográfiai egységnek. Ennek felel meg az RMNy-ben található két leírás.

Három elvinek beállított kérdés maradt hátra:
„A bibliográfiai egység fogalmának dogmatikus értelmezése gépiessé, sivárrá teszi a könyvészetet, elveszi, ami igazán élvezetes a régi könyvekben, a könyvészetben a változatosság szépségét." – vallja a vitaindító.

A következetesség nem dogmatikusság! A bibliográfiai egység fogalmának következetes alkalmazása kényszerít rá, hogy minden egyes esetben számos, lehetőleg az összes szóba jöhető könyvészeti, művelődéstörténeti, műfaji, irodalmi, kiadástörténeti, teológiai, liturgiai, egyháztörténeti, stb. kérdést megvizsgáljunk, és úgy döntsük el, hogy a feldolgozandó könyv egy vagy több bibliográfiai egységnek tekinthető. Éppen ez teszi telítetté az egyes tételeket, érdekessé és értékessé munkánkat. Ehhez persze nem elég puszta bibliográfusnak lenni. Ehhez sokoldalú képzettségre van szükség, amit csak a hosszú gyakorlat és tapasztalat ad meg. Ha nem alkalmaznánk a lehető legkövetkezetesebben a bibliográfiai egység elődeink által kialakított és általunk elfogadott fogalmát, akkor az RMNy nem lenne több egy átlagos bibliográfiánál, és nem tölthetné be a tudományos életben most betöltött funkcióit.

„A bibliográfiai egység kulcsfogalma a kiadói szándék. A kiadót pedig biztosan az a szándék vezeti, hogy minél több példányt adjon el a nyomtatványaiból." – állítja Borda Lajos.

Azt kell legelőször is világosan látni, hogy 16–17. századi könyvkiadásunk még nem tisztán piaci elven működött. Bizonyos műfajoknál, mint például a kalendárium vagy a históriás ének, erősek voltak a piaci szempontok. A könyvkiadást azonban ebben az időszakban döntően egész más tényezők határozták meg. Főként a mécénatúra, a reprezentáció, vallási meggyőződés, a hitélet gyakorlásának kérdései, politikai szándékok, oktatási igények. Ezek az esetek többségében sokkal fontosabbak, mint az üzleti szempontok. Így van ez három példánk esetében is. A *Praxis pietatis* kiadásának fő motívuma nem az üzleti haszon, hanem a kegyesség új típusának terjesztésére irányuló szándék. Ezért javítja ki a szerző-fordító Medgyesi Pál újból és újból az első változatot, ezért illeszti elé az öröknaptárt. Ezért fontos a kiadói szándék megállapításában a sokoldalú vizsgálat. Hangsúlyozni kell, hogy Medgyesinek és különösen a kiadásra vállalkozó nyomdásznak szerencséje is volt. Ez a mű könyvsiker, jó üzlet is, ezért nyomják ki újból és újból. A kiadói szándékban azonban, legalább a szerző életében, nem az üzleti haszon a meghatározó, hanem a keresztyén hit mélyebb megélésének igénye, a gyakorlati keresztyén életvitel kialakítása.

Geleji *Titkok titká*nak a kiadásában viszont aligha jutott különösebb szerep az üzleti szempontoknak. Konkrét adatunk nincs arra nézve, hogy ki viselte a több, mint ezerlapos nyomtatvány kiadási költségeit, de az előszó szerint a fejedelem, I. Rákóczi György biztatására írta munkáját Geleji. A kiadásban tehát a fejedelmi reprezentáció a döntő motívum, továbbá a református egyház erdélyi vezető szerepének kiépítése, megerősítése. A hozzákapcsolt *Grammatikácská*ban pedig az

orthodox és puritán retorikai viták, és ennek hátterében a két kegyességi felfogás eltérősége a végső mozgató. Meg hozzá teszem, Geleji tudósi önérzete.

Ebben az esetben tehát nincs, vagy alig van szerepe piaci, üzleti szempontoknak. Még az is kérdéses, hogy a terjesztésnek mi volt a meghatározó módja. Megpróbálták eladni a példányokat? Biztos adtak is el belőle néhányat, de sokkal valószínűbb, hogy mint az *Öreg graduál*t (Gyulafehérvár 1636, RMNy 1643), a *Praeconium Evangelicum*ot (I–II, Gyulafehérvár 1638 és 1640, RMNy 1720 és 1825) és Geleji többi, a fejedelmi reprezentációt szolgáló művét ajándékképpen osztották szét az erdélyi és magyarországi református gyülekezetekben.

A Werbőczy-féle törvénykönyv kiadása sem kizárólag üzleti alapon történt. Bethlen Péter költségén jelent meg, mint említettük. E mellett bízvást feltételezhető, hogy a példányok egy része eladásából befolyt haszon a nyomdászt illette. Valószínűleg kelendőbb könyv volt a piacon, mint a *Titkok titka*. De gyakorlatilag kizárható, hogy a kiadói szándék elsősorban az üzleti szempontok alapján volna megragadható. A főúri reprezentáció, a külső körülmények, például az 1640. évi súlyos debreceni tűzvész, és a kiadvány műfaji sajátosságai, azaz a mutatónak a főművel való szoros egysége sokkal fontosabbak a kiadói szándék megállapításában, mint a piaci szempontok. Nem állítjuk persze, hogy Fodorik nem akart hasznot látni a munkájából, de a kiadvány létrejöttének körülményeiben és forgalmazásának módjában ez csak az egyik szempont lehetett.

Látható, hogy minden tétel külön probléma, minden tétel külön mérlegelést igényel. A kiadói szándék megállapítása a keletkezés összes ismert körülményét magában foglaló és mérlegelő kutatás alapján történik, ezért nyújt megállapítása jó igazodási pontot annak megítéléséhez, hogy mit tekintsünk egy bibliográfiai egységnek és mit ne.

„Vissza kell térni Szabó Károly bibliográfiai rendszeréhez", javasolja a vitaindító.
A probléma az, hogy nincs olyan megragadható bibliográfiai rendszer Szabó művében, amelyről a vitaindító beszél. Nem lehet olyan megállapítást tenni, hogy Szabó következetesen önálló nyomtatványként írta le az RMNy által kiadói kolligátumként kezelt nyomtatványok önálló részeit. Hol úgy írta le, hol másképpen.

Szabó Károly munkája valóban korszakalkotó volt. Ma is az. Rendszere azonban más, mint az RMNy-é. Szabó külön-külön kötetben írta le a magyar nyelvű nyomtatványokat, azaz a nyelvi hungarikumokat és a nem magyar nyelvű nyomtatványokat, azaz a területi hungarikumokat. Nyilván Szabó érdeklődési iránya és az akkori tudományos és közgondolkodás természetes módon alakította ki ezt az elrendezést. Ennek azonban megvannak a bibliográfiai következményei. Először is a két- vagy többnyelvű művek, mint például Szenci Molnár Albert szótárai (RMNy 919, 1012, 1239), vagy Comenius *Januá*jának különféle kiadásai (RMNy 2039, 2038, 2220), a magyar–latin perikópáskönyvek (például RMNy 1774) mindkét kötetben benne vannak. Hangsúlyozom, ezekben az esetekben nem két műről vagy bármilyen tekintetben két önálló nyomtatványról van szó. Pontosan ugyanaz a nyomtatvány kerül bele kétszer is a bibliográfiába! Gyakori, hogy még csak kolligátumnak sem tekinthető a kiadvány semmilyen módon sem. Szenci szótárai esetében a latin–magyar és a magyar–latin rész legalább tipográfiailag elválik egymástól, de mindegyik kiadásban jelzi a címlap, hogy egy műről van szó. De Comenius munkái és a perikópáskönyvek egyszerűen kétnyelvűek. Az egyik lapon vagy egyik hasábban fut a magyar szöveg, a másik lapon vagy másik hasábban fut a nem magyar szöveg. Semmiféle tipográfiai vagy kereskedelmi szempont alapján sem tekinthetőek két bibliográfiai egységnek vagy két műnek.

Nézzük meg ebből a szempontból is a három kiemelt tételt! Medgyesi imádságoskönyvét és az öröknaptárt Szabó is egy egységként írta le. Vagy nem látott olyan példányt, amelyben az öröknaptár benne volt, vagy nem tartotta kiemelésre érdemesnek. Ezt utólag nem volna könnyű megállapítani. A *Titkok titká*t és a *Grammatikácská*t két nyomtatványként vette fel Szabó. Valószínűleg nem

olvasta Geleji terjedelmes előszavát, és ezért nem vehette tekintetbe annak tartalmát. Werbőczy törvénykönyvét és az *Index*et viszont három tételben írta le. A törvénykönyvet leírta 1639-nél a magyar nyelvű és az idegen nyelvű nyomtatványok között is, az Index pedig az 1642. évi latin nyelvű nyomtatványok közé sorolódott (RMK I 690, RMK II 537 és RMK II 589).

De nézzünk más példákat is! Valóban önálló nyomtatványként írta-e le Szabó az RMNy által kiadói kolligátumként kezelt nyomtatványok önálló részeit? Egyáltalán nem! Szenci Molnár 1612. évi oppenheimi bibliakiadását például két tételben írta le. 1. Biblia. 2. Verses zsoltárok (RMK I 434 és RMK I 435, RMNy 1037). Holott a fő címlap jelzi, hogy a kiadvány a zsoltárokat is magában foglalja. És nemcsak a zsoltároknak, hanem az Újszövetségnek is önálló impresszummal ellátott címlapja van. Ugyanolyan joggal lehetne külön tételnek tekinteni, mint a zsoltárokat. Az Újszövetséget is forgalomba lehet hozni önállóan! Sőt, a zsoltárok függelékét képező *Heidelbergi Kátét* és a hozzátartozó agendát is külön tételként kellett volna leírni, ha az úgy nevezett kiadói kolligátumok önálló részeit külön tételként írta volna le Szabó. De nincs ilyen megállapítható elve. Hol egyben írta le, hol kettőben, hol háromban. Az az elv, ami gyakorlatából kibontható, azonos az RMNy-évél: Minden adatról és tényről adjunk számot korrekten, pontosan, visszakereshetően! Ezt tette Szabó és ezt teszi az RMNy is.

A lényegi különbség Szabó módszere és az RMNy között nem a bibliográfiai egység fogalma körül ragadható meg, hanem amint mondtuk, az a lényegi különbség, hogy az RMNy a nyelvi és területi hungarikumokat egy korpuszban dolgozza fel. Amennyiben a Szabó Károly munkájának átdolgozására vállalkozó újabb, nemzeti retrospektív bibliográfia módosított Szabó rendszerezési elvein és metódusán, abban az anyag mennyiségi kezelhetőségének praktikus szempontjain kívül a tudományos gondolkodás újabb paradigmái tükröződnek. Ez a módosítás valamikor az 1950–60-as évek fordulóján történt, de azóta változatlanul ehhez igazodunk. A módosítás oka annak az egyszerű ténynek a tudomásul vétele, hogy a magyar nyelvű emlékek egy többnyelvű természetes rendszerben születtek meg, abba tartoznak bele, s ezt a természetes rendszert nem szerencsés utólag mesterségesen széttagolni. Éppen ezért ez a döntés áttekinthetőbbé tette az anyagot. Nincs szükség többé a több nyelvű művek kettős könyvelésére, követhetőbb a nyomdák évi termelésének alakulása, kiadáspolitikája. Világosabban rajzolódnak ki a könyvkiadás belső, tartalmi összefüggései.

Összegezve, az RMNy, amiben csak lehet, követi Szabó Károly bibliográfiai rendszerét. Amit változtatott rajta, az a tudományos gondolkodás megújuló paradigmáira tekintettel szükséges és hasznos változtatás volt.

HELTAI JÁNOS

A 18. századi nemzeti bibliográfia helyzete. Mivel előttem szóló kollégáim a nemzeti bibliográfiával kapcsolatos általános problémaköröket már érintették, én csak a 18. századi részre kívánom szűkíteni mondanivalómat.

Először essék szó a 18. századi **hungarika-bibliográfia**, a „Petrik" vállalkozás arányairól. Jelenleg az 1701–1800 közötti időszakban magyar nyelven, részben magyar nyelven vagy itthon készült nyomtatványokból összesen 26 636 publikált tételünk van.[1] Ehhez járul a kéziratban lévő, 2017-ben megjelenő újabb, IX. *Pótkötet* 3 782 tétele, vagyis összességében több mint 30 000 tétel.

Ezt előrebocsájtva Borda Lajos néhány megállapítására, külön is válaszolok.

Először is Knapp Éva *Martin von Cochem* könyvének adataival kapcsolatban, vagyis a *Régi magyarországi vallásos nyomtatványok* 1. kötetének tartalmáról: a *Mennyei követek*ből két kiadást ír le, mindkettő szerepel Petrikben. A *Len kötelecske* hét kiadásából azt a hármat nem találni a Petrik-bibliográfiában, amelyek kikövetkeztetettek, vagyis nem ismert példányuk. A *Két atyafi*-ból 33 kiadást ír le, de közülük csak hat jelent meg 1800-ig, ezek mindegyike le van írva bibliográfiailag. A gyűjtést segítettük példánynyilvántartásunk adataival, néhány esetben címlapgyűjteményünkkel. Mindezek alapján a Petrik-munkálatokat nem nevezném riasztónak.

A többi 27 tétel 1800 után jelent meg. Ez utóbbiak rajtunk nem kérhetők számon, hiszen a Petrik-pótkötetek mindegyike az 1800-ig megjelent kiadványok bibliográfiája.

Arra azonban mindenkit csak buzdítani lehet, hogy készítsenek **részbibliográfiákat** egy-egy témáról, műről, kiadványcsoportról, amelyben tetszőleges részletezéssel leírnak minden kiadványt. Ehhez a lelőhely-jegyzékünk és a címlap-másolat gyűjteményünk mint eddig, ezután is mindenkinek rendelkezésére áll.

Vajon miért baj az, ha a nemzeti retrospektív bibliográfia **mellett** készülnek részbibliográfiák egy-egy témakörből, vagy egy-egy kiadványcsoportból? Mindkettőnek más a szerepe. Természetes, hogy egy 40 tételt vagy akár 200 tételt leíró bibliográfia az igényesség más fokát tudja megvalósítani, mint a több tízezer kiadással és több százezer példány nyilvántartásával operáló nemzeti bibliográfia. Bár azt hiszem, az senki számára sem kérdés, hogy a kiindulás tetszik-nem tetszik a retrospektív nemzeti bibliográfia, és az általunk létrehozott és folyamatosan gondozott óriási példánynyilvántartás. Magyarul: mindenkinek megtakarítjuk azt a fáradságot, hogy kitalálja, hogy vajon Magyarországon és a Kárpát-medencén belül az egyes művekből hol van példány és milyen jelzeten? Példánynyilvántartásunkban 314 650 példányról tudunk számot adni, lelőhellyel, jelzettel. További segítség címlapgyűjteményünk, amelyben jelenleg 45 120 címlapmásolat van. Ezeket nem kis fáradsággal 213 hazai és külföldi könyvtárból gyűjtöttük, illetve kértük be.

Az **1800 utáni** retrospektív nemzeti bibliográfia nekünk is nagyon hiányzik, ezt a bibliográfiai csoportot azonban a Könyvtárunkat érintő legutóbbi drasztikus létszámleépítés megszüntette.

Néhány szót a könyvjegyzékekről. Több naptársorozathoz is tartoznak könyvjegyzékek. Ezek feldolgozását nem tekintettük feladatunknak, éppen a prioritásokat figyelembe véve. Amíg a példány alapján kézbe fogható nyomtatványok közül van, ami nincs bibliográfiailag leírva, addig inkább

---

[1] Ez a szám részleteiben az alábbiakból adódik össze: Petrik I–IV-ből az 1801 előtti tételek 11 630

Petrik V. Pótköt	7 660
Petrik VII.	5 364
Petrik VIII.	1 326
+ az 1701–1711 évtized RMK tételei	655
Összesen	26 635
Petrik IX	3 782
Összesen 26 635 + 3 782 =	30 417 tétel

DOI 10.17167/MKSZ.2017.1.115

azokkal foglalkozunk. A kalendáriumok könyvjegyzékeivel a következő nehézségek vannak: rövidek és pontatlanok az adatok. Cím alatt írnak le szerzős műveket, latinul ad meg magyarul megjelent műveket. Évszám gyakran hiányzik. Még abban sem lehetünk biztosak, hogy pl. a kassai könyvjegyzék csak a Kassán nyomtatott könyveket adja közre, vagy hogy pl. az egri egyházi kalendárium könyvjegyzéke csak az Egerben nyomtatottakat. Tehát azonosításuk sziszifuszi feladat, de belátjuk, hogy érdemes lenne velük foglalkozni (szép kutatói feladat) – figyelembe véve persze a fent említett buktatókat, nehogy túl gyorsan mondjuk rá, hogy ez nincs benne Petrikben.

Örülök, hogy a kassai akadémiai nyomda kiadványainak katalógusát *(Catalogus librorum)* hozza fel példának Borda Lajos, mert éppen a kassai katalógusokról nagyon jó áttekintésünk van, Pavercsik Ilona munkájának köszönhetően.[2] Ő egy egész könyvet szentelt a kassai akadémiai nyomdának és katalógusainak, és részletesen elemezte mind a 16 ma fennmaradt katalógust. Vagyis a legkorábbi, 1737-estől kezdve az utolsó, 1774-esig tizenhat *Catalogus Librorum*ot nézett át, amelyekben összesen **1 320** tétel található. Ebből olyan, amit Petrik nem tartalmaz, **198** tétel. Ezek közül egyetlen egy tételnél sincs a megjelenési év feltüntetve, de körülbelül ötéves intervallumra meg lehet célozni, hogy melyik évben jelenhetett meg egy bizonyos könyv, mikor kezdték felvenni a *Catalogus Librorum*ba. Van néhány, amelynél Pavercsik Ilona megállapítja az évszámot, ezeket az adatokat azonban kivétel nélkül írott forrásból, levéltári forrásból, Historia domusból vette.

Tehát az 1 320 katalógusokban regisztrált tételből 198-at Petrik és Pótkötetei nem ismernek. A jó hír az, hogy viszont ugyanebben a kötetben felsorolja a szerző azt a pontosan **200** kisnyomtatványt, amelyet a *Catalogus librorum*ok **nem** közölnek, Petrik és Pótkötetei viszont igen. (12 levelet meg nem haladó nyomtatványokról van szó). Ezzel talán arról is meg tudom győzni az érdeklődőket, hogy az egyleveles nyomtatványokat sem hagyjuk figyelmen kívül. Másrészt, csak a magyar nyelvűek közül említhetek három olyan jelentős, terjedelmesebb művet, amely sem a *Catalogus librorum*okban, sem a rendi feljegyzésekben nem szerepel, de szerencsére a Petrik látókörébe került: az *Officium Rákócziánum* latin, 8-rét kiadása 1770-ből, a *Mindenkor magával hordozandó lelki kincs* 1719-es kassai kiadása.

A közelebbi tervek – a Petrik IX. Pótkötet a maga 3 300 tételével kiadás előtt áll (többségében erdélyi könyvtárakból gyűjtött, gyakran unikum nyomtatványokkal). Ahogy nyomdába adtuk, hozzáfogunk az ún. **Petrik X. Pótkötetnek**, amely a nyomdamutató lesz.

Ami a jövőbeli javaslatokat illeti, nincs akadálya annak, hogy vállalkozó személyek létrehozzanak és üzemeltessenek egy, a kiadói-nyomdai katalógusok (vagy általában könyvjegyzékek) adatait tartalmazó adatbázist, lehet bátorítani kutatókat, hogy dolgozzák fel – a kassaihoz hasonlóan – más nyomdák katalógusait, sőt akár a cenzúrajegyzékeket, ezek azonban olyan kutatói feladatok, amelyeket mi nem tudunk vállalni.

A vitában többek között hozzászólt még **Boka László** – úgyis, mint Könyvszemle-szerkesztő, és úgyis mint az OSZK tudományos igazgatója. Őhozzá tartozik ugyanis szervezetileg az OSZK-ban az RMNy Szerkesztőség. Felhívta a figyelmet arra, hogy a vitaindító címe: *Könyvészeti gondo-*

[2] Pavercsik Ilona, *A kassai könyv útja a nyomdától az olvasóig*, Bp., OSZK, 1992 (Az OSZK Füzetei, 2). A további felhasznált irodalom: Pavercsik Ilona, *A Petrik-bibliográfia kiegészítései = Petrik-Emlékkötet*, Bp., OSZK, 1996, 45–51. V. Ecsedy Judit, *Pillanatkép a retrospektív nemzeti bibliográfia 18. századi szakaszáról = Summa Szelestei Nagy László tiszteletére*, Piliscsaba, Pázmány, 2007, 64–68. Petrik Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860. VII. Pótlások: 1701–1800 között megjelent magyarországi és külföldi magyar nyelvű nyomtatványok,* szerk. Pavercsik Ilona, Bp., OSZK, 1989.

latok, tehát nem csupán régi, retrospektív, 17., meg 18. század előtti anyagokról van benne szó. Kérdésként vetette fel annak lehetőségét, hogy az RMNy határát valóban 1801-ben kell-e rögzíteni, vagy ki kellene-e tolni 1850-ig, hiszen erről belső szakmai viták is voltak, már Monok István főigazgatósága idején is. Boka László 1850 után (ismert könyvtörténeti okokból) egészen egyszerűen lehetetlennek tartotta, hogy az egyes bibliográfia példányok szintjén vizsgáljuk a tartalmi és formai variánsokat. Ez nem jelenti azonban azt, hogy nem kellene a teljességre törekedni, s ahol ilyenről tudunk, azt ne jelezni, de szerinte ez a feladat csak önálló kutatásokkal (és kutatóintézetekkel karöltve) valósítható meg, nem várható el egyetlen műhelytől! És itt válaszolt arra a vita során felvetett kérdésre is, hogy kik használják elsődlegesen a bibliográfiákat. Kutatóként kijelentette, hogy a kutatók. A kutatók, akiknek egyúttal feladatuk is van. Hiszen a vitaindítóban említett 19., meg 20. századi példákból kiderül, milyen fontosak az általuk készített részbibliográfiák. Gedényi Mihály Krúdy Gyula bibliográfiájából tudható – idézte Borda Lajos *gondolatai*ból, hogy Krúdy Gyula *Ifjúság* című művének több kiadása volt. Az 1920 előtti, retrospektív 20. századi bibliográfia leírja a Krúdy-művet, de arról, hogy milyen alakvariánsai, milyen illusztrált formai variánsai vannak, arról nem tud számot adni. Ezért fontos az összehangolt filológiai kutatás.

Az előző hozzászólásokra reagálva tehát nem dogmatikus, csak következetes leírást vár, 1850-ig példányszinten, azt követően viszont semmiképpen sem. A két író életművéből hozott példát: Kuncz Aladáréból, akinek összegyűjtött életműsorozatának kiadásában a Nemzeti Könyvtár is részt vállal. Csak a főműnek, a *Fekete kolostor*nak tizenhat variánskiadása vált ismertté több éves gyűjtőmunka eredményeként. A bölcsészek és az irodalomtörténészek sem tudtak eddig arról, hogy a politikai cenzúra melyik kiadást húzta meg, melyikből milyen mondatok hiányoznak, hiányoztak. Másik példája Szilágyi István kortárs prózaíró *Kő hull apadó kútba* című regényére vonatkozott. Az erről frissen készült ELTE doktori disszertáció (Maszárovics Ágnes révén) háromszázhatvan oldalon azt veti össze, hogy a kiadott kiadások között három regényvariánsban – nem kéziratos variáns! – milyen szöveges textológiai eltérések vannak. Hogy mennyit húzott, módosított a szerző az első megjelenést követően. Erről a magyar nyelvterületen most mintegy öt ember tud – hangsúlyozta –, a témavezetőt is beleértve, és valakinek rámént hat, azaz hat kerek éve arra, hogy ezt kikutassa. Egyetlen műről van szó, amelynek három kiadása jelent eddig meg, a ’76-os erdélyi Kriteriontól kezdve a ’82-es Magvetőn át a mostani legfrissebbig. Tehát, hogyha a variánsokat ilyen formában számon akarjuk kérni a Nemzeti Bibliográfián, akkor szerinte „még inkább oda jutunk, ahol a Luca széke.”

Tüske László, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója megerősítette Heltai János mondatait, amely szerint a bibliográfusok heroikus munkát végeznek. Tiszteletet érdemelnek, mert munkájukkal beszámolnak a magyar tudósság történetéről. Ennek elismerése jó kiindulópont ahhoz, hogy újabb lendülettel folytassák ezt a tevékenységet is, és, hogy az új technikai lehetőségeket mind szélesebb körben alkalmazzák. Támaszkodni kell, mondta, az eddig elért eredményekre, és minden könyves szakmában dolgozó szakembert be kell vonni a munkába. Könyvtáros vagy könyvgyűjtő, lehet antikvárius, lehet kutató, vagy az OSZK olvasója, mindenkire szükségünk lehet. Számítunk és számítani is fogunk a közreműködésükre. Ez a beszélgetés is bizonyította, hogy mélyen elkötelezett emberek dolgoznak a szakmában, és ezért a megerősítő tapasztalatért köszönetet mondott a rendezvény szervezőinek.

V. Ecsedy Judit

Válasz Borda Lajos állításaira. Borda Lajos, *F.G.F., a pecsételt példányok perzekutora, avagy egy néma levente és egy antikvárius disputája*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2016. (a Borda Antikvárium 18. könyvészeti kiadványa), 37 p. – ISBN 978-963-8006-59-2.

Különös helyzet, mikor valaki egy róla szóló könyvről kénytelen elmondani a véleményét. Nem szívesen teszem, de érdemes a szakmát röviden tájékoztatni erről a vitáról. Borda Lajos személyeskedő, becsületsértő és rágalmazó megjegyzéseivel itt nem foglalkozom. Nézzük meg, hogy ezentúl van-e valami érdemi gondolata Bordának, ha kitöröljük vállalhatatlan szövegeit a könyvéből? Rövid megjegyzésem három – jogi, szakmai és erkölcsi – pilléren nyugszik.[1]

1. jogi

Borda szemmel láthatóan nem ismeri a magyar és az uniós jogszabályozást. A 2001. évi LXXX. törvény 3. § (1) pedig egyértelműen fogalmaz, miszerint a kérelmező állam területéről jogellenesen kivitt kulturális javakat azok birtokosa (a polgári törvénykönyv különbséget tesz birtokos és tulajdonos között), tekintet nélkül arra, hogy azt saját nevében vagy harmadik személy nevében tartja magánál, *köteles visszaszolgáltatni* a kérelmező államnak. Ugyanez érvényes az Unidroit egyezményre is, ellentétben Borda értelmezésével (p. 19.): „Egyébként az sem világos számomra, hogy ugyan miért kellene minden régi könyvet, egykori őrzőhelyére visszajuttatni? Véleményem szerint ez egy idióta elképzelés. Mert az Unidroit egyezmény ezt lehetővé teszi? Nem kötelezővé, hanem lehetővé. Nagy különbség ez, kérem, nem is értem, hogy FGF ezt nem érzékeli." Míg az egyezmény valójában így szól: „1995. évi UNIDROIT Egyezmény, II. Fejezet, A lopott kulturális javak visszaszerzése 3. Cikk (1) A lopott kulturális tárgy birtokosa *köteles azt visszaadni*."[2]

Borda (p. 10.) azt hiszi, hogy „A FGF által bevezetni kívánt új rendszer: feljelentés, rendőrség, lefoglalás, elkobzás." Természetesen a feljelentéseket nem én teszem. A jogszabályban,[3] illetve az annak értelmében megfogalmazott munkaköri leírásomban rögzített módon végzem a munkámat. A Kulturális Javak Bizottsága tagjaként, illetve az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tára vezetőjeként feladatom az aukciós katalógusok vizsgálata, a helyszíni szemlézés és a bizottsági munka a védési eljárások során. Majd az összegyűjtött adatok alapján elkészítem a vételi ajánlatot és/vagy a védési javaslatot. Amennyiben bűncselekmény alapos gyanúja merül fel, jelzem azt a hivatali előjáróimnak (igazgató, főigazgató-helyettes, főigazgató) és minden esetben a könyvtár vezetője dönt a szükséges lépésekről. Ezután fordulhatunk a Forster Központhoz (2016.

[1] Itt nem térek ki a már részletesen tárgyalt lopási ügyekre, l. erre Farkas Gábor Farkas, *Régi könyvek, új kalandok, Tizenkét történet a könyvtárak mélyéről,* Tudományos-ismeretterjesztő könyvecske, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2015, 283–294.

[2] Időbeli korlátozások a 2001. évi LXXX. törvény 5 § (2) pontja szerint: „Nem indítható visszaszolgáltatási eljárás, ha a) a megkereső tagállam központi hatóságának a kulturális javak *előfordulási helyére vagy a birtokosára vonatkozó információ tudomásra jutásától számított 3 év*, vagy b) *a jogellenes kiviteltől számított 30 év,* illetve *közgyűjtemények, valamint az egyházi jogi személy vagy a vallási tevékenységet végző szervezet leltárában szereplő javak esetében 75 év* (3) Nemzetközi szerződés a közgyűjtemények, valamint az egyházi jogi személy vagy a vallási tevékenységet végző szervezet leltárában szereplő javak esetében *75 évnél hosszabb igényérvényesítési határidőt is előírhat*."

[3] „Melléklet az 57/2013. (VIII. 7.) EMMI rendelethez. A kulturális javak *védetté nyilvánítási eljárásában szakértőként közreműködő intézmények*: 6. Könyvek, antikváriák, zeneművek, térképek és egyéb nyomtatványok, kéziratok, hangfelvételek – *Országos Széchényi Könyvtár* – 1014 Budapest, Szent György tér 4–6."

DOI 10.17167/MKSZ.2017.1.118

december 31-ével megszűnt, és az örökségvédelemhez kapcsolódó feladatai a miniszterelnökséghez kerültek), ami a 199/2014 (VIII. 1.)[4] kormányrendelet alapján végezte a munkáját. Mindhez kapcsolódik a Forster Központ nem hatósági feladatai közül hatósági és egyéb szakmai döntések előkészítésében való részvétel is.[5]

Felvetődhet a kérdés, hogy miért fontos a lopott könyvek aukcióra bocsátása? Megéri-e a példány birtokosának (nem a tulajdonosának!) kockáztatnia, hogy a könyvet kereskedelmi forgalomba hozza? Igen, hiszen így tudja legalizálni a lopott könyvet, mivel a vásárló tulajdonjogot szerez a polgári törvénykönyv[6] szerint az aukción való leütésekor.

Mindent összevetve Borda nem ismeri, vagy nem érti a jogi szabályozást, ezért írja azt, hogy én vagyok a feljelentő, aki sikertelen szakmai életútja kompenzációjaként foglalkozik lopási ügyekkel. Borda (p. 30.): „Ami a személyeskedést illeti. Az indítékát kerestem, és ezt magyarázatot találtam, amit bizonyítottam is." Számára fel sem merül az a lehetőség, hogy valaki a törvényekben és a munkakörében előírtak alapján végzi becsülettel a munkáját.

2. szakmai

Nem csak a törvényekkel gyűlik meg a baja Bordának. Súlyos problémák vannak a provenience-kutatás sajátos értelmezésével is. Csak röviden jegyezném meg, hogy több esetben olyanokat tulajdonít nekem, amit nem mondtam és nem írtam. Egy példa erre (p. 22.): „1. Lopás Ezt az egyet ismeri Farkas úr". Ezzel ellentétben már a vitaindítómban is leszögeztem a következőket: „A történelem során a könyvek kétirányú mozgást hajtottak végre ezeken a pályákon. Az egyik mozgás a magángyűjteményekből a közgyűjteményekbe irányult, a másik pedig éppen ellenkezőleg, a közgyűjteményekből a magángyűjteményekbe. Mind a kétféle mozgás esetében szerepet játszhatott a racionális kultúrpolitikai döntés vagy a nemzeti kataklizma, de felsorolhatjuk még a patrióta könyvtáralapító és -gyarapító bibliofileket, illetve az adott gyűjtemény siralmas anyagi helyzete orvoslására meghirdetett tervszerű aukciókat. És hozzátehetjük még azt is, amikor az állam erőszakszervezete vagy egy ügyes tolvaj írta fölül a tulajdonjogot." Megemlíthetném még a fontosabb tanulmányaimat is a provenience-kutatásról, ahol messze nem csak lopásokról lehet olvasni.[7]

---

[4] „A Központ hatósági feladatai, 4. §, b–c) a lopott vagy jogellenesen külföldre vitt kulturális javak nemzetközi visszaadásáról szóló, Rómában, 1995. év június hó 24. napján aláírt UNIDROIT Egyezmény kihirdetéséről szóló 2001. évi XXVIII. törvény 3. §-a szerinti megbízott illetékes hatósági feladatokat, jogellenesen kivitt kulturális javak visszaszolgáltatásáról szóló 2001. évi LXXX. törvény 7. §-a szerinti, *a kulturális javak visszaszolgáltatásával kapcsolatos állami feladatokat*."

[5] „A Központ szakmai tanácsadó testületként működteti a Kulturális Javak Bizottságát, amely *a kulturális javakkal kapcsolatos hatósági és egyéb szakmai döntések előkészítésében segíti a Központ munkáját*. (2) A Kulturális Javak Bizottsága nyolctagú testület, amelynek egy-egy tagját a) a Magyar Tudományos Akadémia, b) a Magyar Művészeti Akadémia, c) a Magyar Nemzeti Múzeum, d) *az Országos Széchényi Könyvtár*, e) a Szépművészeti Múzeum, f) a Magyar Nemzeti Levéltár, g) a Magyar Műkereskedők és Galériák Országos Szövetsége, valamint h) a miniszter jelölése alapján 2 évre a Központ elnöke kéri fel."

[6] „Tulajdonszerzés átruházással 5:39. § [Nem tulajdonostól való tulajdonszerzés] (2) A kereskedelmi forgalomban *jóhiszeműen és ellenérték fejében szerző megszerzi az átruházással az ingó dolog tulajdonjogát* akkor is, ha az átruházó nem volt tulajdonos."

[7] Csak a tíz legjelentősebbet sorolom fel: *A Nagyszombati Egyetemi Könyvtár az alapításkor (1635),* Budapest, Szeged, OSZK, Scriptum, 2001 (A Kárpát medence koraújkori könyvtárai, 3); *Il fondo antico della Biblioteca dell'Universita Eötvös Loránd di Budapest = La Bibliofilía,*

Borda teljesen félreérti a Malvasia[8] és az eperjesi könyvtár[9] történetét (p. 10–11.) is. Azt állítja, hogy az eperjesi könyv 40 éve tűnt el a könyvtárból. Azzal igazolná mindezt, hogy a 2003-as katalógusban való szereplése nem bizonyíték. Akkor micsoda? Egyébként a feljelentést tevő szlovák könyvtár is megerősítette a 2003 utáni hiányt, illetve ha 40 évvel ezelőtt lopták volna el, a törvény értelmében akkor is vissza kell adni a tulajdonosának (lásd fent idézett jogszabályokat). A Malvasia története egy másik eset. Itt valóban az 1960-as évek végén tűnhetett el külső raktárból a könyv, és magyar birtokosa (akiről nem tudjuk, hogy kicsoda, hogyan és mikor jutott ehhez a példányhoz) 2009-ben adta el az angol gyűjtőnek a kötetet Budapesten. Ám a cambridge-i gyűjtő és a londoni antikvárius (nem beszélve a közvetítőként fellépő harvardi professzorról) másképpen gondolkodik a régi könyvekről, mint Borda Lajos. Először az antikvárius keresett meg engem (akinek eladni kínálta az angol gyűjtő a könyvet), hogy problémák lehetnek a provenienciával és segítsek ebben. Miután kiderült, hogy a könyv – ami egykor talán a kivégzett Nádasdy Ferencé volt és tőle kerülhetett a lorettomi szervitákhoz – az ELTE Egyetemi Könyvtár tulajdoni jegyeit viseli (pecsét, régi raktári jelzet, bejegyzések) az angol antikvárius elállt a könyv értékesítésétől. Tőlünk nyugatabbra még fontos elv, hogy az antikváriusok bizonytalan származású, feltételezhetően lopott könyvet nem árulnak (egyébként jól felfogott piaci érdekből sem). Utána a könyv birtokosa vette fel velem a kapcsolatot, hogy segítsek a közvetítésben, és szeretne kárpótlást kapni a visszaszolgáltatandó könyvért. Ennek megfelelően értesítettem Szögi Lászlót, a könyvtár akkori főigazgatóját, és javasoltam neki, hogy az NKA segítségével vásárolják vissza a könyvet. Ez meg is történt, egy ünnepség (és egy kiállítás) keretében visszakerült az értékes könyv eredeti őrzőhelyére.[10]

Mekkora a különbség? Hatalmas. A Malvasia-kötet nem egy magyar aukciós katalógusban szerepelt, hanem illegálisan került ki az országból, így visszaszerzésére ez az egyetlen törvényes lehetőség kínálkozott (miután az ELTE bejelentette a tulajdonjogát). Ha az eperjesi könyv aukcióra került volna és ha leütik, akkor az új tulajdonosa tulajdonjogot is nyer vele (lásd fent a vonatkozó törvényt). Ezután az eperjesi könyvtár egyezkedhetett volna az új tulajdonossal (ha az nem tűnik el nyomtalanul, amire volt már példa), hasonlóképpen a Malvasia esetében, hiszen a jóhiszemű új tulajdonost ezért kárpótlás illeti meg (idézve a törvényből) „feltéve, hogy a tárgy megszerzésekor nem volt tudomása, illetve ésszerűen nem lehetett elvárni tőle, hogy tudomása legyen a szóban forgó tárgy lopott voltáról, továbbá bizonyítani tudja, hogy a megszerzés során *kellő gondossággal* járt el”.[11] Az eperjesi könyv birtokosa (aki beadta aukcióra a kötetet) nem élt jogorvoslattal

105(2003), 49–76; *Sidus Iulium és Dudith András = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei,* XIII(2007), 137–144; *Copernicus in Carpathian Basin* In: Beiträge zur Astronomiegeschichte, Hrsg. Wolfgang R. Dick, Jürgen Hamel, Hilmar W. Duerbeck. (Acta Historica Astronomiae, 11), Frankfurt am Main, Harri Deutsch, 2011, 9–24. [Zsoldos Endrével]; *Régi könyvek, új csillagok,* Budapest, Balassi, MTA ITI, OSZK, 2011 (Humanizmus és Reformáció, 32), 166–204; *Régi kövek, régi könyvek, A Budai Krónika Jankovich-példánya és az Egyetemi Könyvtár régi kőgyűjteménye = Művészettörténeti Értesítő*, 62(2013), 1–17 [Mikó Árpáddal]; *Egy kalocsai ősnyomtatvány és az Államvédelmi Hatóság = Magyar Könyvszemle*, 130(2014), 386–389; *A Budai Krónika eddig ismeretlen 18. századi kézirata = Magyar Könyvszemle*, 130(2014), 290–293; *The Buda Chronicles, The First Printed Book in Hungary, Printer, Work, Provenance, Patronage = La Bibliofilía,* 117(2015), 27–45; *Nicolaus Copernicus and His Readers. The Reception of the Heliocentric Model in Reading History Approach = Kniha*, 41(2015), 76–87.

[8] Cornelio Malvasia *Ephemerides* című munkája (Modena, 1662).

[9] Gyarmathi Miklós *Keresztyéni felelet* című 1598-ban nyomtatott munkája (RMNY 830).

[10] Farkas Gábor Farkas, *Csillagászat-történeti tudásvagyon, Kiállítás az ELTE Egyetemi Könyvtár csillagászati kézirataiból és nyomtatványaiból = Magyar Könyvszemle*, 130(2014), 134–137.

[11] A kellő gondosságot alábbiakban részletezi a 2001-es évi LXXX. Törvény 3. §-nak 3. pontja:

a védési eljárás elindítása, majd a foglalás során, sem akkor, amikor az ügyészség visszaadta a kötetet Eperjesnek.[12] Pedig megtehette volna, bizonyítva ezzel a jóhiszeműségét, és így egyezkedve a valódi tulajdonossal, kárpótlást kaphatott volna a lefoglalt könyvért. Nem tudni, miért nem tette ezt a könyv beadója. Még egyszerűbben elmagyarázva: ha nem tűnik gyanúsnak az eperjesi kötet, és az aukción megszerzi azt az új tulajdonosa, aki gyanakodva a könyv provenienciáján, felveszi velünk a kapcsolatot, hogy lopott könyv-e, s kiderül, hogy igen, akkor nincs más lehetőség, mint megkeresni az eperjesieket és közvetíteni a visszavásárlásban. Csak ebben az esetben lenne korrekt az eperjesi kötet megfeleltetése a Malvasia-kötettel.

Borda a székelykeresztúri kötettel[13] kapcsolatban is téved. A proveniencia-kutatás egyik része megvizsgálni, hogy találunk-e arra utaló jegyet, hogy mikor és hogyan került ki a könyv a gyűjteményéből. Ezt sokszor nagyon nehéz, néha lehetetlen megállapítani. A másik része, hogy igyekszünk az eredeti tulajdonost felkutatni, és segítséget kérünk a régi nyilvántartásokat őrzőktől, a gyűjtemény történetét részletesen ismerősöktől, tudnak-e valamit a kérdéses könyvről. Az erdélyi kollégák által elküldött források alapján úgy tűnik, hogy a példányt 1948–1952 között lophatták el, és a marosvásárhelyi Tékában lenne a helye. Vagyis nem én vélelmezem ezt, hanem a feljelentést tett kolozsvári unitáriusok (és a kutatást segítő marosvásárhelyi könyvtárosok). Borda nem érti, pedig nagyon egyszerű: ha a tulajdonos élni óhajt tulajdonjogával, akkor nincs helye a mérlegelésnek, a hatóságnak le kell foglalnia a könyvet, és el kell indítania az eljárást. Majd annak során ki fog derülni, hogy a kolozsvári igények megalapozottak-e vagy nem. Az eperjesinél és a marosvásárhelyinél sem volt kétség a tulajdonjogot illetően. Itt jegyzem meg, hogy a marosvásárhelyi lopást[14] még Borda is kínosnak érezhette, mert sem az előadásában, sem az írásában nem hozta elő. De megint feltehetjük a kérdést: miért nem élt panasszal a székelykeresztúri kötet új birtokosa a védés és a foglalás ellen? Ha tudja bizonyítani a jóhiszeműségét (ezt nem vonom kétségbe), akkor az erdélyiek partnerek lennének a kárpótlásban. Én is szívesen közvetítek, mint ahogyan tettem ezt a Malvasia esetében.

Mindent összevetve Borda nem érti a proveniencia-kutatás lényegét, nem tudja értelmezni még a könnyen hozzáférhető forrásokat és segédleteket sem. Erre a manipulált Zrínyi-kötet története[15]

„figyelembe kell venni a kulturális javak körébe tartozó tárgy (a továbbiakban: tárgy) megszerzésének minden körülményét, különösen a) *a tárgy származásával kapcsolatos dokumentumokat*, b) a megkereső tagállam jogszabályai szerint kötelező kiviteli engedélyeket, *c) a felek ügyben tanúsított magatartását*, d) a kifizetett vételárat, valamint e) *azt, hogy a tulajdonos betekintett-e az ellopott kulturális javak hozzáférhető nyilvántartásaiba, beszerzett-e minden olyan információt, amihez hozzáférhetett*."

[12] Említhetném a jól ismert 2003-as esetet, mikor egy lopott, majd aukcióra bocsátott Paracelsus-kötet lefoglalásával szemben élt a könyv birtokosa jogorvoslattal és bíróság előtt kellett bizonyítani, hogy a példány az ELTE Egyetemi Könyvtár raktárából lopták el. A bíróság végül az Egyetemi Könyvtárnak ítélte a könyvet.

[13] *Halotti temetéskorra való énekek* című 1660-ban nyomtatott könyv (RMNY 2903).

[14] Pár éve hírt kaptunk arról, hogy szervezett módon fosztogatták a marosvásárhelyi Teleki Téka könyvtárát. Erről a korabeli sajtó is beszámolt (például a *Magyar Nemzet*, 2010. december 9. számában *Merénylet az erdélyi magyar kultúra ellen* címmel, és más magyar és erdélyi hírportálok). 2014 nyarán az európai kutatókönyvtárak konzorciuma (CERL) is körlevelet bocsátott ki az ügyben, és kérte a tagokat az együttműködésben. A Magyar Antikváriusok Egyesülete – példamutató módon – a honlapján közölte az ellopott könyvek listáját. Ezen a listán szerepel Sigmund von Birken németül kiadott könyvének (*Der vermehrte Donau-Strand*) olasz fordítása (Milánó, 1685) a következő formában: „Birken, Sigismund L'origine del Danubio Milano, 1685 Td-562c 3514".

[15] Zrínyi Miklós *Adriai tengernek Syrenaia* 1651-ben megjelent munkája (RMNY 2360).

a legjobb példa. Borda (p. 24.) ezt írta Zrínyi kapcsán: „Sajnálatos, hogy FGF bulvár szintre süllyeszt szakmai kérdéseket." Itt csak egy részletre térnék ki: a provenienciára. A Krisztina Antikvárium által aukcióra bocsátott kötet származása meglehetősen problematikus. Van a Központi Antikvárium Zrínyi-példánya (2007), amelynek tulajdonosa volt somlyai Szilágyi István 1708-ban. Van a Darabanth Antikvárium Zrínyi-példánya (2014), amelynek tulajdonosa volt Káldy Zsigmond a 17. században. Ez utóbbiban vannak a híres bejegyzések. Nem tudjuk, mi lett a sorsa a Szilágyi-féle könyvnek, amiből kiszakítottak minimum 7 levelet és bekötötték a Káldy-féle kötetbe, ahol azok soha sem szerepeltek. A szépen restaurált, majd szétszedett Szilágyi-példány eltűnt a Zrínyi-kutatás számára. Az egész történet ellentétben áll minden ponton nemcsak a tudományos kutatással és a szakmai (könyvtörténész/restaurátori) gyakorlattal, hanem az antikváriusok erkölcsi kódexével is.[16]

3. erkölcsi

Végezetül nézzük az erkölcsi oldalát is a történetnek. Borda nagy vehemenciával igyekszik erkölcsösnek tűnni, miközben én – szerinte – lennék a hazaáruló, a román ügynök, a vamzer és Adolf Hitler/Arturo Ui (idézetek a könyvéből) egy személyben.

De mint a jogi és a szakmai résznél láttuk: ez is pont fordítva van. Egy távolabbi példával világítom meg. A skótok nemzeti kövét (Stone of Scone) a 13. század vége óta a westminsteri apátságban őrizték. 1950 decemberében négy skót fiatal hazafias indíttatásból ellopta a követ és kalandos úton az arbroath-i apátságban rejtette el (onnan később visszakerült Londonba és a követ 1996-ban kapták meg véglegesen a skótok). Az egyetemistáknak eszükbe sem jutott, hogy pénzért árulják a nemzeti kegytárgyat mondjuk a Sotheby's aukcióján. Úgy tűnik Borda érvelése szerint, hogy hazafias cselekedet lenne erdélyi és felvidéki könyveket lopni, Magyarországra hozni és itt aukción árulni. A Gyarmathi-könyv világosan megmutatja, hogy Eperjesen valamikor magyarok éltek, magyar könyveket olvastak és tulajdonosai részesei voltak a magyar közösségnek. Ha ezeket az emlékeket eltüntetjük eredeti őrzőhelyükről (ténylegesen és áttételesen: lopással, illetve a provenienciára utaló jegyek elpusztításával, ahogyan Borda írja), akkor hogyan mondjuk el a művelt világnak, hogy Kassa, Kolozsvár, Eperjes és Pozsony valamikor magyar város volt?[17] Mindeközben Borda a következő apokaliptikus víziót fantáziálja (p. 28.): „A legális piac szűkülése, az egyedi, azonosító jegyek eltüntetése, mert ahol vadásznak, ott védik magukat, és elbújnak az üldözöttek. A gyűjtők, nemkülönben a könyvtárosok elbizonytalanodása. Kriminalizálás, háborús állapotok, és ami ezzel együtt jár, a gyanakvás légköre." Az antikvárius Borda a törvény elé a törvénytelenséget,

[16] Idézet a Magyar Antikváriusok Egyesülete honlapjáról: „Leírás és közzététel. A tagok *felelnek az eladásra kínált tételek pontos meghatározásáért és leírásáért*. *Minden hibára, jelentős restaurálásra, az eredetiséget részben vagy egészben bizonytalanná tevő tényezőre, hiányra fel kell hívni azok figyelmét, akik számára az ajánlat szól.* Eredetiség. A tagoknak teljes felelősséget kell vállalni, valamint minden *erőfeszítést* meg kell tenni az általuk eladásra kínált *tételek eredetisége és eredetiségének megállapítása érdekében*. Amennyiben értékesítés után megállapításra kerül, hogy az eladott tétel nem eredeti, vagy eredetisége kétséges, a tag köteles a vételárat teljes egészében visszafizetni, vagy a vevővel kötött megegyezés szerint eljárni. *A nem eredeti, vagy kérdéses, illetve meghatározatlan eredetiségű tételek nem kerülhetnek újra forgalomba egészen addig, amíg teljes bizonyossággal az eredetiséget ki nem lehet mondani.* Megőrzés. A tagoknak *kötelességük a történelmi anyagok megőrzése: teljes és érintetlen könyvek, kéziratok szétbontásával nem foglalkozhatnak*."

[17] Egy másik példával: toljuk át a székelyderzsi erődtemplomot a Vérmezőre (ott úgyis van elég hely)?

az erkölcs elé az erkölcstelenséget helyezi, ami ellentétben áll – a hatályos jogszabályok mellett – az antikváriusok etikai kódexe szellemével is.[18]

Borda szerint (p. 28.): „[Farkas Gábor Farkas] írásában a gyűjtőknek és az antikváriusoknak, felajánlja a segítségét. Komolyan gondolja, hogy lesz olyan bárány, aki megmutatja neki régi könyvét, kockáztatva, hogy amennyiben gyanúsat észlel, másnap be- vagy följelenti?" Igen, komolyan gondolom. Az elmúlt két évben gyűjtők és antikváriusok kerestek meg különböző csatornákon, hogy ellenőrizzük le a példányukat: van-e valami gond a provenienciával. Egyikkel sem volt, elkeltek az aukción. Ráadásul szemmel láthatóan javultak az antikvár katalógusok leírásai, úgy tűnik, hogy az antikváriusok komolyan odafigyelnek minden apró részlet felkutatására.

Tehát az indulatok helyett jobb lenne elgondolkozni a következőkön. Ha megjelenik egy aukciós katalógusban egy feltételezhetően bűncselekményből származó könyv, akkor mit is tehetnék a magam szerény eszközeivel? Ha elfordítom a fejem és nem veszek róla tudomást, akkor ezt később bárki a szememre vetheti: nem végeztem el becsülettel a munkámat (vagy megvesztegettek, vagy alkalmatlan vagyok rá). Az axioarton és a nyomtatott katalógusokban évekkel később is ellenőrizhető egy-egy bejegyzés, leírás, kideríthető lenne a mulasztásom. Vagy a könyv új tulajdonosa joggal mutogathatna az OSZK-ra, hogy lám-lám, a szakértők se vették észre, hogy lopott példány volt, akkor ő miért is adná vissza, ha idővel mégis feltűnne a könyv eredeti tulajdonosa és érvényesíteni szeretné a tulajdonjogát. Emiatt javasoltam a következő megoldást vitaindítómban: „Ezért érdemes lenne a régi könyvek körforgásában nagyobb figyelmet fordítani a példányok származására is. Ha bizonytalanság van, szívesen segítünk – ha tudunk, de vállaljuk azt, hogy mi magunk sem tudunk megválaszolni minden kérdést – annak eldöntésében, hogy ki volt a könyv tulajdonosa, jogtalanul kerülhetett-e ki közgyűjteményből."

Borda éppen azoknak ártotta a legtöbbet, akiknek a nevében fellépett: az antikvárius szakmának és a régi könyvek gyűjtőinek. Borda nem ismeri az uniós és a magyar törvényeket, nem érti a régi könyv-kutatás módszerét és lényeges elemeit, illetve nem érzi magára nézve kötelezőnek az általa is aláírt erkölcsi kódexet. Ha az elején kivontuk az írásából a személyeskedést és ha az értékelhetőnek vélt állításait is sorra megcáfoltuk, akkor nem marad más az írásából, csak üres lapok. Közel 40 oldalon, 500 példányban. Kár volt a papírért.

Farkas Gábor Farkas

[18] Részlet az etikai kódexből: „A tagok felelősek azért, hogy csak *minden tekintetben jogtiszta tételek* kerüljenek eladásra. *Lopott anyagot vásárolni, tartani vagy kísérletet tenni azok eladására szigorúan tilos*, és a tagnak az egyesületből való azonnali kizárását vonja maga után. Az áru *jogtiszta* mivoltának megállapítása ügyében tett lépések követhetősége érdekében *megfelelő gondossággal kell eljárni* a felkínált áru megvásárlásakor, ide értve az eladó személyének biztos megállapítását és a vásárlások pontos regisztrálását is. *Amennyiben gyanú merülne fel az eladásra kínált áru jogtiszta mivoltának tekintetében, a tag feladata és felelőssége a korábbi tulajdonos értesítése.* A tag köteles *együttműködni a hatóságokkal* a lopási ügy (visszaszerzés, visszajuttatás) felgöngyölítésében, és a felelősségre vonásban."

Az Országos Széchényi Könyvtár nyilatkozata. Borda Lajos előadásszövegének könyvként való megjelentetése után az Országos Széchényi Könyvtár vezetésének kötelessége, hogy az előadásban foglaltakkal kapcsolatban nyilvánosságra hozza álláspontját.

A szöveg hangnemét, stílusát és szemléletét nem kívánjuk minősíteni, de a könyvtár intézményi hitelét megkérdőjelező és sértő kijelentéseket a leghatározottabban visszautasítjuk.

Borda Lajos előadása a nemzeti könyvtár egyetemes küldetését, munkatársai értékőrző tevékenységét és személyes elkötelezettségét egy piaci szereplő szempontrendszeréből támadja. A piac általánosan felfogott szerepét elismerjük, és fontosnak tartjuk (ismert, hogy az OSZK adott teret annak a konferenciának, ahol Borda előadása elhangzott!), de ez nem jogosíthat fel senkit sem arra, hogy saját érdekeit abszolutizálva kétségbe vonja a közintézmények szabályozott értékőrző tevékenységét.

Visszautasítjuk a Régi Nyomtatványok Tára vezetője, Farkas Gábor Farkas személyét, szakmai kompetenciáját és megalkuvás-mentes kiállását ért dehonesztáló kijelentéseket, megjegyzéseket és minősítéseket. Munkatársunk a Borda által említett esetekben is a hatályos jogszabályoknak megfelelően, a nemzeti könyvtár feladatainak és a magyar nyomtatott kulturális örökség megőrzésének etikai és tudományos követelményei szerint járt el. Nem engedjük meg, hogy ezt a szakmai igényességet bárki, bármilyen megfontolásból vitassa.

Farkas Gábor Farkas a Régi Nyomtatványok Tára vezetőjeként a nemzeti könyvtár egyetértésével végzi munkáját és a Kulturális Javak Bizottságába delegált tagként továbbra is töretlenül élvezi a bizalmunkat.

Az Országos Széchényi Könyvtár alapításától kezdve a magyar kulturális örökség egyik legfontosabb gyűjtő- és őrzőhelye. Nemzeti könyvtárként kötelessége, hogy Magyarországot és a magyarságot („Hungariam et hungaros”) szolgálja. Munkatársai ennek szellemében dolgoznak.

Budapest, 2017. január 13.

Dr. Tüske László
Főigazgató
Országos Széchényi Könyvtár

DOI 10.17167/MKSZ.2017.1.124

SZÁMUNK SZERZŐI

Boér Hunor, Székely Nemzeti Múzeum, *boerh@freemail.hu*
Farkas Gábor Farkas, Országos Széchényi Könyvtár, *gfarkas@oszk.hu*
Fekete Csaba, Református Egyházkerületi Nagykönyvtár, Debrecen, Generális Konvent, Énekeskönyvi és Liturgiai Bizottság, *feketecs@silver.drk.hu*
Heltai János, Országos Széchényi Könyvtár, *heltai.janos@oszk.hu*
Juhász Csaba, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Középkori magyar történelem program, *berger.cs@hotmail.com*
Klestenitz Tibor, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, *Klestenitz.Tibor@btk.mta.hu*
Knapp Éva, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, *knappeva@caesar.elte.hu*
Monok István, Szegedi TE, BTK, Kulturális Örökség és Humáninformációtudományi Tanszék, *monok@bibl.u-szeged.hu*
P. Vásárhelyi Judit, Országos Széchényi Könyvtár, *pvj@oszk.hu*
Takács László, PPKE BTK Klasszika Filológia Tanszék, MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoport, *takacs.laszlo@btk.ppke.hu*
Uhrin Dorottya, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Középkori magyar történelem program, *uhrindorottya@gmail.com*
V. Ecsedy Judit, Országos Széchényi Könyvtár, *ecsj@oszk.hu*

A MAGYAR KÖNYVSZEME KÖZLEMÉNYEINEK JEGYZETELÉSI ALAPELVEI

A Magyar Könyvszemle 2013. évi első számától kezdve az ItK hivatkozási rendszerét – lásd: http://itk.iti.mta.hu/szabvany.htm – alapul véve alakítja ki saját gyakorlatát, amelynek legfontosabb elve a gyors és pontos azonosítás, az ehhez szükségtelen adatok mellőzésével. Kérjük szerzőinket, hogy a továbbiakban közleményeik lábjegyzeteit és az utalásokat az alábbiak szerint adják meg, az egyes példatételek a formai jellemzőket is magukba foglalják:

Önálló munkák

Jakó Zsigmond, Manolescu, Radu, *A latin írás története,* Bp., Európa, 1987, 313 [6].

Agricola, Georg, *Zwölf Bücher vom Berg- und Hüttenwesen […],* übers., Carl Schiffer, 5. Aufl., Faksimiledruck, Düsseldorf, VDI-Verlag, [1978], XXXVI, 564.

Bitskey István, *Humanista erudíció és barokk világkép*, Pázmány Péter prédikációi, Bp., Akadémiai, 1979 (Humanizmus és Reformáció, 9), 22–29.

A hivatkozások (lábjegyzetek) elején a nem magyar szerzők neve is a családnévvel vagy az ennek megfelelő névelemmel kezdődik. Ha a szerző neve és a cím között birtokos viszony áll fenn, a vessző közöttük elmarad. Ha szükséges az alcím közlése, mert a főcímhez képest többletadatot, pontosítást tartalmaz, nagybetűvel és formázás nélkül kell megadni. Három szerzőnél több, szerző nélküli vagy gyűjteményes kötetek esetén a hivatkozás értelemszerűen a címmel kezdődik, a tételnek azonban tartalmaznia kell az aktív közreműködő(k) nevét (neveit) is. Az idegen nyelvű idézett művek adatai az adott nyelven szerepelnek.

Részközlemények könyvekben vagy a sajtóban

Sallay Gergely Pál, *Japán kitüntetések a Hadtörténeti Múzeumban = A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 11*, szerk. biz. Kedves Gyula et al., Budapest, Hadtörténeti Múzeum, 2010, 309–318.

Amennyiben szerzői gyűjteményről van szó a jobb oldalon álló lelőhely az Uő., rövidítéssel kezdődik. A szerzők nevére, a címre, a forrásdokumentum teljes leírására ugyanazok a szabályok vonatkoznak, mint az önálló művek esetében. Az = mind a könyvek, mind a periodikák esetében alkalmazandó. Utóbbi esetben csak az egyértelmű azonosításhoz szükséges adatokat kell feltüntetni (év, hó, nap, terjedelem). Folyóiratok, újságok stb. nevét egységes, mindenre kiterjedő, általánosan elfogadott rövidítési rend hiányában mindig teljes egészében ki kell írni.

Utalások a jegyzetekben, kéziratok

Amennyiben az egyik jegyzetből a szerző szeretne utalni egy másikra, az utalás sémája így néz ki: Bodrogkövy 1999, i. m. 25–27. Ha ugyanannak a szerzőnek egy évben több munkája is szerepel, megkülönbözetésük a kiadási évhez kapcsolt betűkkel történik: 1999a, 1999b stb. A kéziratokat az önálló művek alapján kell megadni, de a megjelenési adatok helyén a levéltári, kézirattári, fotótári stb. jelzet szerepel az egyezményesen elfogadott alakban.

Folyóiratunknak ez a száma
az Országos Széchényi Könyvtár,
a Nemzeti Kulturális Alap
és a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának
támogatásával jelent meg.